

ISSN 1563-0358; eISSN 2617-7161

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Philology: Science and Education

АРНАЙЫ БАСЫЛЫМ №2

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ

Арнайы басылым №2

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 165000-Ж

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кенжеқанова Қ.К., PhD (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)

Досанова А.М., PhD (ғылыми редактордың орынбасары)
(Қазақстан)

Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)

Аймағамбетова М.М., PhD, доцент м.а. (Қазақстан)

Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Таттимбетова Қ.Ө., PhD, доцент м.а. (Қазақстан)

Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто
университеті (Канада)

Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор,
Пекин ұлттық орталық университеті (Қытай)

Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы
университеті (Ресей)

Морхье Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген
университеті (Норвегия)

Насие Йылдыз (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Анкара
Хаджы Байрам Университеті (Түркия)

Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор,
профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі
халықаралық оқыту (АҚШ)

Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд.
профессор, Сохар университеті (Оман Сұлтанаты)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тонкер А. (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Ұлжан Молдашева

Пішімі 60x84/8. Көлемі 13,0 б.т. Тапсырыс № 1449.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

**Басқарма төрағасы-әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің ректоры
Түймебаев Жансейіт Қансейітұлының**

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ

Құрметті конгресске қатысушылар,
қонақтар, ғалымдар, оқытушылар, студенттер!

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті жанынан құрылған Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу институты мен аталмыш университеттің филология факультеті, түркітану және тіл теориясы кафедрасының ұйымдастыруымен өтіп жатқан «Әлемнің этнотілдік бейнесі және түркі мұрасы», атты I Халықаралық ғылыми конгресске хош келдіңіздер!

Бұл ғылыми конгресс университетіміздің жанынан жақында ғана ашылған Түркітану және алтайтану ғылыми-зерттеу институтының алғашқы ғылыми шарасы болып табылады. Сіздерді жаңа ғылыми институттың ашылуымен де құттықтағым келеді. Жаңа ғылыми ордада аянбай еңбек етіп, әрқашан ізденіс үстінде болыңыздар! Тың жаңалықтар көп болсын! Толағай табыстарға жетіңіздер! Биік шыңдарды бағындыра беріңіздер!

Түркі дүниесінің құндылықтары мен маңызды мәселелері бойынша бас қосқан ғалымдар мен ізденушілердің, білімгерлердің өзекті тақырыптарды шешуге негіз болатын жаңа бағыттар, ғылыми негізделген ой-пікірлері мен жаңаша көзқарас, тұжырымдары, сондай-ақ қазіргі түркі тілдерінің теориясы мен практикасының өзекті мәселелері жайында әлемдік тәжірибе, заманауи әдістер туралы тұжырымдары конгресс аясында қарастырылатын негізгі тақырыптар болып табылады. Сондықтан да, түркі мәдениетін, түркі құндылықтарын әлемге танытатын осындай халықаралық деңгейдегі ғылыми шаралардың, конгресстердің маңызы орасан зор деп білемін. Өйткені, осындай шаралар аясында түркологияның өзекті мәселелері шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан ғылыми талқыға түсіп, шешімін табады.

Еліміз өзінің тәуелсіздігін алған уақыттан бастап түркітану ілімінің дамуына сүбелі үлес қосып келеді. Елімізде түркі халықтарының әлеуметтік-экономикалық және ғылым мен білім саласындағы байланысын және ынтымақтастығын нығайтуға, жаһандану үдерісі заманында түркі этностарының материалдық және рухани мәдениетін дамытуға, оларды жан-жақты тереңдетуге байланысты біршама жұмыстар атқарылғаны рас. Дегенмен, еліміздегі түркология ғылымының дамуы ауыз толтырып айтарлықтай емес. Кенжелеп қалған тұстары да жетерлік. Осы конгресс олқылықтардың орнын толтыруға септігін тигізеді деген үміттеміз. Өйткені, осы тектес ғылыми алқалы жиындар өзекті мәселені мамандардың талқысына ұсынуымен де аса құнды.

Құрметті әріптестер! Университетіміздің қабырғасында ұйымдастырылып отырған конгресске өз ойларыңызды, ғылыми тұжырымдарыңызды ортаға салуға келгендеріңіз үшін Сіздерге зор алғыс айта отырып, ғылыми ізденістеріңіз бен қызметтеріңізге үлкен жетістіктер тілеймін! Конгресс жұмысы жемісті болсын!

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

**Председателя Правления-Ректора
Казахского национального университета имени аль-Фараби
Туймебаева Жансеита Кансеитовича**

Уважаемые участники конгресса,
гости, ученые, преподаватели, студенты!

Приветствую вас на I Международном научном конгрессе «Этноязыковое многообразие мира и тюркское наследие», который объединил тюркологов и алтаистов с целью обмена знаниями и опытом в изучении и популяризации культуры, истории и языка тюркских народов!

Сегодня в этом зале собрались наши коллеги из разных стран мира и многих городов Казахстана. Наш университет стал прекрасной площадкой для обсуждения актуальных вопросов этноязыкового многообразия, особенностей тюркских языков и культур, проблем взаимодействия языков – все это позволит нам лучше понимать разнообразие мировой культуры и место тюркского наследия в современном цивилизационном контексте.

Данное мероприятие стало возможным благодаря деятельности недавно открывшегося в КазНУ имени аль-Фараби Научно-исследовательского института тюркологии и алтаистики, а также благодаря усилиям оргкомитета, в состав которого вошли сотрудники НИИ, профессорско-преподавательский состав кафедры тюркологии и теории языка филологического факультета КазНУ имени аль-Фараби!

Хочу сказать, что Конгресс является первым форумом, проводимым Научно-исследовательским институтом тюркологии и алтаистики. Я надеюсь, что в долгосрочной перспективе он будет проводиться на постоянной основе, а под эгидой НИИ тюркологии и алтаистики пройдет множество важных для современной науки и образования дискуссий и встреч ученых по обозначенной тематике. Хочу всех поздравить с этим событием. Желаю коллективу ученых неустанного поиска идей и результативных исследований!

Основные проблемы, затронутые в программе конгресса, касаются новых направлений и подходов изучения тюркской истории и культуры, а также современных методов решения вопросов теории и практики современных тюркских языков. В этой связи я считаю, что такие научные мероприятия международного уровня, представляющие миру тюркскую культуру и тюркские ценности, имеют огромное значение. Два дня зарубежные и отечественные ученые, преподаватели и молодые тюркологи будут обсуждать актуальные вопросы в рамках заявленной в программе повестки дня. Верю, что высказанные идеи станут стимулом для современной молодежи и будут способствовать продвижению науки, дадут новые импульсы для сближения культур и международного сотрудничества.

Тюркология и алтаистика имеют давние исследовательские традиции во всем мире, а с момента создания нового независимого Казахстана наши ученые вносят свой вклад в развитие историко-филологических направлений, о чем свидетельствуют научные публикации, защиты магистерских и докторских диссертаций. Действительно, в стране проделана большая работа, связанная с укреплением социально-экономических связей и сотрудничества тюркских народов в области науки и образования, развитием материальной и духовной культуры тюркских этносов в эпоху глобализации. Но вместе с тем еще существует множество лакун, ждущих от ученых продуктивных решений. Надеемся, что этот конгресс поможет восполнить имеющиеся пробелы и предложить темы для дальнейших перспектив.

Уважаемые коллеги! Хочу выразить огромную благодарность всем участникам конгресса за желание поделиться своими мыслями, научными достижениями. Позвольте пожелать больших успехов в ваших научных изысканиях и профессиональной деятельности!

От всего сердца желаю всем участникам конгресса интересных докладов, успешных дебатов и продуктивного общения!

1-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 1
LINGUISTICS

Раздел 1
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ХҒТАР 16.21.51

Амирова Г.О.* , **Боранбаев С.Р.**

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*e-mail: gauhar1316@mail.ru

ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» ЕҢБЕГІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

«Мукаддимат әл-Адаб» сөздігі – ортағасыр тарихы мен әлеуметтік жағдайын сипаттайтын бірегей мұра. Авторы – өз заманының көрнекті ғалымы әз-Замахшари. «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегінің лексикасы сол кезеңнің көрінісі болып табылатын көшпелі халықтың тұрмысын, қарым-қатынасын, әлеуметтік-экономикалық дамуын, мәдениетін суреттейтін туынды. Шығарма сөздік қана емес, тілдің грамматикалық ерекшелігінен мәлімет береді. «Мукаддимат әл-Адабтың» сөздік қоры жалпылама лексемалардан құралған. Тұрмыс-тіршілікке, табиғатқа, шаруашылыққа, қоғамдық істерге т.б. қатысты сөздер кездеседі. Аталған сөздердің қазақ тілімен байланысы терең сақталған. Сөздіктегі түркі материалдарының негізгі бөлігі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралатындығын байқауға болады. Сондықтан сөздіктерді лексикалық талдаудың өзіндік маңызы бар. «Мукаддиматтағы» сөздердің семантикасын зерттеу арқылы кең көлемде, тіліміздің этимологиясынан жан-жақты ақпарат алуға мүмкіндік береді. Сондықтан да бұл шығарма түркі халықтарының тілін, тарихын және этнографиясын зерттеуге алып келді.

Сөздікте дауысты дыбыстардың үндесуі, дауыссыз дыбыстардың алмасуы кездеседі. Мұндай ерекшеліктер «Мукаддимат әл-Адабтың» әртүрлі нұсқаларын салыстыру арқылы анықталды. Сөздік материалдары қазақ тілімен және басқа да жазба деректермен салыстырылды. Нәтижесінде кейбір сөздердің тура және ауыспалы мағынасындағы айырмашылықтар анықталды.

Сөздікті лингвистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы қазақ тілінің этимологиясын толықтыруға болады. Лингвистикалық зерттеулер тілдердің өзара байланысын және олардың эволюциялық дамуын анықтаудағы маңызды факторлардың бірі болып саналады.

Түйін сөздер: түркі; тіл; мағына; лексика; сөздік; салыстыру; тілдік қатынас; этимология; семантика.

Амирова Г.О., Боранбаев С.Р.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

*e-mail: gauhar1316@mail.ru

Языковая специфика произведения аз-Замахшари «Мукаддимат аль-адаб»

Словарь «Мукаддимат аль-Адаб» является одним из уникальных наследий, повествующий об истории и социальном положении средневековья. Автор – выдающийся ученый своего времени Замахшари. Лексическая особенность Мукаддимат является отражением того периода и является произведением, описывающим быт, взаимоотношения, социально-экономическое развитие и культуру кочевого народа. Во всей этой информации проследится взаимосвязь с казахским языком. Произведение выполняет функцию не только словаря, но и рассказывает о грамматическом построении предложения. Лексика «Мукаддимат» использует общепринятые лексемы. Встречаются слова, относящиеся к быту, природе, хозяйству, общественным делам и др. Все эти слова имеют глубокую связь с казахским языком. Изучение семантики слов в «Мукаддимате» позволяет получить обширную, исчерпывающую информацию из этимологии нашего языка. Это произведение привело к изучению языка, истории и этнографии тюркских народов.

Стоит отметить, что в письменных словарях встречаются фонетические особенности, такие как, созвучие гласных и чередование согласных. Такие особенности можно проследить в сравнении различных вариантов «Мукаддимата». Материалы словаря были сопоставлены с казахским языком и другими письменными данными. В результате были выявлены различия в прямом и переносном значении некоторых слов.

Лингвистические исследования – один из важных акторов при определении родственных связей языков и их эволюционного развития. Лингвистические исследования считаются одним из наиболее важных факторов при определении взаимосвязей языков и их эволюционного развития.

Ключевые слова: Тюрк; язык; значение; лексика; словарь; сравнение; языковые отношения; этимология; семантика.

G.O. Amirova*, S.R. Boranbaev

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: gauhar1316@mail.ru

Language feature of Al-Zamakhshari's work «Muqaddimat Al-Adab»

The dictionary «Muqaddimat al-Adab» is one of the unique heritage, telling about the history and social situation of the Middle Ages. The author is an outstanding scientist of his time, Zamakhshari. The lexical feature of the Mukaddimat is a reflection of that period and is a work describing the life, relationships, socio-economic development and culture of the nomadic people. In all this information, there is a relationship with the Kazakh language. Studying the semantics of words in «Mukaddimat» allows you to get extensive, exhaustive information from the etymology of our language.

It is worth noting that in written dictionaries there are phonetic features, such as consonance of vowels and alternation of consonants. Such features can be traced in comparison of different variants of «Mukaddimat». The dictionary materials were compared with the Kazakh language and other written data. As a result, differences in the literal and figurative meaning of some words were revealed.

Linguistic research is one of the important actors in determining the kinship relationships of languages and their evolutionary development. Linguistic research is considered one of the most important factors in determining the interrelationships of languages and their evolutionary development.

Keywords: Turkic; language; meaning; vocabulary; dictionary; comparison; language relations; etymology; semantics.

Кіріспе

Мукаддимат әл-Адаб Дешті Қыпшақ, Хорезм, Қараханидтер және селжұқтар сияқты ұлы мемлекеттер құрылған жерде жазылған туынды. Басқаша айтқанда, бұл Арал теңізі мен Сырдарияның орта бөлігінен оңтүстік және батыс бөлігіне қоныс аударған оғыз тайпалары және олардың орнына келген қыпшақ тайпалары кездесіп, осы маңайда пайда болған. Яғни, бірнеше көшпелі мемлекеттер бір-бірімен араласқан дәуірде жазылған. Міне, сондықтан да бұл жауһар туынды Орта Азия халықтарының ортақ туындысы деп аталады. Еңбектің түпнұсқасы жоғалып кеткендіктен, біршама уақыт бойы зерттелмей қалған. Жұмыстың екі көшірмесі 1926 жылы Бұхарадағы Эбу Али Ибн-и Сина кітапханасынан табылды. Табылған жәдігердің құнды екеніне көз жеткізген соң, ғылыми әлемде танымал болды. Бұл шығарма түркі халықтарының тілін, тарихын және этнографиясын зерттеуге алып келді.

Зерттеу мақсатымыздың бірі – бұл жазба ескерткішінің бойында сол замандағы жазбалармен салыстырғанда, қыпшақ тіліне тән ерекшеліктің қаншалықты сақталғандығын анықтауға болады.

Түркі халықтарының тілін, әдебиетін зерттеу ерте заманға бармайды, Орта ғасыр жазба ескерткіштерінен бастау алады. Деректерге сүйен-

сек, алғашқы түркі тілін зерттеушілер – араб ғылымымен, мәдениетімен ұштасып жатады. Оның тарихи себептері де бар. Біріншіден, түркі халықтарының басым бөлігі (Орта Азия, Түркия) арабтардың қол астында болғандығы. Екіншіден, арабтар басып алған жер өте үлкен болғандықтан, қатынасты сақтау мақсатында түркі тілдерін меңгере бастаған. Осылайша жергілікті халықтардың тілі мен мәдениетіне қатысты құндылықтар араб тілінде жазыла бастады. Қай дәуірден бастап зерттеле бастағанын нақты айту қиын. Сонда да бізге жеткен ең көне түркі тілдеріне қатысты пікір айтылған жазбалар қараханидтер дәуіріне сай келеді. Ең күрделі және уақыты жағынан көне болып келетіні М.Қашғаридің «Диуани лұғат-ит түрк» атты еңбегін сол дәуірге жатқызамыз. Осы дәуір тұсына сай келетін, түркі тілдері туралы жазылған екінші мұра – «Мукаддимат әл-Адаб». Ең негізгі және көлемді еңбектердің бірі – «Мукаддимат әл-Адаб» құнды дүниеге айналып отыр. Бұл жөнінде академик В.В.Бартольд М.Замахшаридің еңбегінде түркі сөздерін XII-XIII ғасырлардағы Орта Азияны мекен еткен түркі халықтары лексикасынан хабардар етеді деп көрсетеді (Бартольд, 1928: 5).

XII ғасырдағы халықтың қарым-қатынас тіліне негізделген «Мукаддимат» лексикасы жалпықолданыстағы лексемаларды түзеді. Алайда, жалпықолданыста болған түркі сөздері

мен түркі тіліне ортақ сөздердің ара жігін айыра білу керек. Мысалы, сөздіктегі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме элементтерді қоспағанда, онда тек түркі лексикасы қалады. Осы түркі тілдеріне ортақ лексиканы құрайды. Ал жалпықолданыстағы лексикаға түркі тілдерінің әр диалектілерінде түрлі вариантта қолданылатын, бірақ семантикалық мағынасы бір сөздер жатады. Мысалы, «ай», «үлгәр», «ие-тиген», «темірқазуқ» т.б. Сөздіктің құрамын сүзіп шыққанда, бұлар “Мукаддиматтың” үштен бір бөлігін құрайды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

«Мукаддимат» жайлы еңбектер көп емес. Ең алғаш зерттегендердің бірі Н.Н.Поппенің «Мукаддимат ал-Адаб» атты сөздігін қарастырамыз. Кешенді зерттеу жүргізген тілші ғалымның еңбегінің бірінші бөлімінде фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде моңғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Мұнда сөздер тек бір ғана сөздіктен ғана тұрмайды, сөз тіркестері мен тұтас сөйлемдер де кездеседі.

Э.Н. Наджиптің «Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литературы: Исследование, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI–XV вв». – Туркестан, типография «Туран», 2007. – 293 стр. [с.131-133]» және А.К. Боровковтың «К истории словаря «Мукаддимат ал-Адаб» Замахшари» еңбегінде сөздіктің жазылу тарихы, таралуы, аударылуы қарастырылады. Сонымен қатар, академик В.В.Бартольдтің «История культурной жизни Туркестана. В Самаркандском списке «Мукаддимат ал-адаб» слово «сагау» обозначает «большой замок»». Ташкент: Деком. еңбегі де лексикалық тұрғыдан зерттеуімізге негіз бола алды.

Сондай-ақ Г.Ж.Өтегенованың «Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуы («Мукаддимат әл-Әдаб», XIV ғасыр)» атты докторлық диссертациясы сөздік тіліне синтаксистік талдау жасап, есімді сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктеріне тоқталады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақалада Мукаддиматта кездесетін сөздіктерді фонетикалық және лексика-

семантикалық тұрғыдан салыстыра талданады.

Мукаддиматтағы лексикалық қордың бай әрі әлі де болса зерттеуді қажет ететіндіктен, саралау, топтау әдістері қолданылды. Сондай-ақ кейбір сөздіктердің түпнұсқамен немесе басқа нұсқаларымен салыстыра талданады.

Талдау

Атақты хорезмдік ғұлама Махмұд Әбілқасым Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» атты араб сөздігінің қолжазбалары тек қана араб филологиясы саласында ғана емес, сонымен қатар парсы, түркі, тәжік тілдерінің аудармасының арқасында ирандық және түркі мамандарының үлкен қызығушылығын тудырды.

1926 жылы Бұхарада Ибн-Сина атындағы кітапханадан табылған «Мукаддимат әл-адаб» еңбегі ерекше орын алды. 1492 жылы ғалым Дервиш Мұхаммед көшіріп жазған, бұл Бұхар тізімінде, сөздіктің арабша мәтіні үш тілді аудармамен жүреді, барлығы араб қарпімен жазылған. Сәйкесінше парсы, түркі-шағатай және моңғол тілдерінде берілген. Тек қысқаша жазылған алғы сөздің моңғолша аудармасы жоқ.

Замахшари сөздігі, бес бөлімнен тұрады: 1. Атаулар, 2. Етістіктер 3. Демеуліктер 4. Атаудағы өзгерістер (атау морфологиясы) 5. Етістіктегі өзгерістер (етістік морфологиясы). Бұхара тізімінде соңғы үш бөлім жоқ. Атаулар тақырыптық ерекшелігіне қарай бөлінеді. Ерекшеленген тарауларда уақыт аттары, аспан денелері мен табиғат құбылыстарының атаулары, географиялық табиғат атаулары (жер жамылғысы т.б.), металдар мен пайдалы қазбалардың атаулары, байланыс құралдары, суға байланысты атаулар, өсімдік атаулары т.б. кездеседі. Етістіктер араб грамматикалық дәстүрі бойынша түбір құрамы бойынша бөлінген.

Араб атаулары жекеше және көпше түрде берілген. Сол сөздердің синонимдері жазылған. Аудармалар әдетте жекеше түрде ғана келеді. Көпше түрде берілген сөздер *Jam* (қысқартылғанда *J*) белгісімен белгіленген. Көпше түрде синоним сөздер *misl* (қысқартылғанда *m*) «ұқсас» дегенді білдіреді, жеке сөздер аудармасыз қалдырылып, *ma'ruf* (қысқартылғанда *f*) деп белгіленген. Барлық белгілер, әрине, араб тілінде жазылған.

«Мукаддимат әл-Адабтың» Бұхара тізімі бойынша моңғол және түркі тілдеріндегі аудармалары 1938 жылы Кеңестік Ғылым академиясынан

басылып шықты. Өкінішке орай, бұл басылым сәтсіздікке ұшырады. Мәселе моңғол және түркі сөздері араб түпнұсқасы мен парсы аудармасынан бөлініп алынып тасталғандығында. Араб түпнұсқасы мен парсы тіліндегі аудармалары есепке алынбаған. Осы жағдай сәтсіздікке алып келді.

Сөздік мәтінінің алғашқы беттерінде дұрыс аударылмаған сөздерден түсінбеушіліктер де кездеседі. Сөздер былай аударылады: *hajilar yolu* – дұрыс аудармасы «құс жолы», осы сөздің орнына «қажылар жолы» (193 б), *kunning qotani* – «күн шеңбері» орнына (246 б) «күн айналасындағы тәж» *temür qarqan taş* – «магнит» сөзінің орнына «темір нүктеге арналған тас» (346 б) және т.б.

Мәселен, «Мукаддимат әл-адаб» Бұхара тізімінде араб сөздері мен сөз тіркестері түркі аудармаларында кейде тура мағынада болып, берілген сөздің немесе сөз тіркесінің шынайы мағынасын бермейді. Дегенмен, көбінесе түсіндіру сияқты сипаттамалық аудармалар болады. Екі жағдайда да бастапқы мағынасы туралы түсінік болуы керек, әйтпесе моңғол және түркі сөздері мағынасын жоғалтады. Моңғол және түркі тілдерінде жарияланған мысалдарға тоқталсақ, мысалы, шегіртке (тура мағынада "түнде айқайлау"), түрікше *keca çarlayusi* (149, 15 б.) басылымда «түнде айқайлау» деп аударылған – (326-бет); аудармаларда *qart belgüsi* – «жараның белгісі, жара» (227-бет).

Ең қиыны сипаттамалық аудармалар мен түсіндірулерді араб тіліндегі түпнұсқа мағыналарына сілтемесіз аудару болды. *Damaq šišuqi* – «мидың қабынуы» (107 б, 7-б.) «тамақтың ісінуі» деп аударылады (297 бет); *ul kälä kim sayuâd anqa taša (râna?) bolub atar* (101, 3б), «атып жатқан аңшының артына тығылған жануар» деген мағынаны білдіреді. Аудармаларды салыстыра қарайтын болсақ: монғ. «адам тығылып тұрып анау анды атады», түркі, «анау аңшы тығылып тұрып атады» (348-бет); *sînuq baylaquçi* (104, 7б) басылымда «сынғандарды байлау» деп аударылады (310-бет). «Тұрғын үйінің қирандылары, іздері», *buzulqan sarayning belgüsi* «бұзылған сарайдың белгісі» (42б, 15). «зерттелмеген аумақ; шөл», *belgüsiz yer* (16, 3б) «белгісіз жер» ретінде ұсынылған (116-бет); *tutuq tutti xân* (460 б, 11) «әмірші жамылғы жамылды; оңаша қалды», басылымда алғашында «Хан бекер ұсталды» деп аударылған (138-бет), содан кейін түркі сөздеріне өзгерістер енгізіліп, «бір түрдегі нақтылау «хан кепілге алды» деп өзгертілген (428 б) т.б.

Бұл соңғы мысал «Мукаддимат әл-адаб» Бұхара қолжазбасындағы түркі және моңғол аудармаларының мағынасын араб мәтініне назар аудармай ақиқатты дұрыс түсіну мүмкін еместігін нақты көрсетеді.

Біріншіден, араб тіліндегі түпнұсқа мәтіннен жалтару моңғол және түркі сөздерінің мағынасын түсінбеушілікке алып келді (қысқа болу үшін тек түркі тілін ғана мысалға келтіреміз). Мысалы, жоғарыда аталған басылымда *bu bükken yer* – «шұңқыр, ойық жер» (127-бет) деп аударылған, ал дұрыс мағынасы – «тосқауыл»; *yoq qildi yolni* – «жолды құрту, жою» (199-бет) деп берілсе, дұрыс мағынасы «жолдан адасты» *ueşilmiş baq* – «бау» (98-бет), дұрыс аудармасы «ашық бөгет, жатқан бөгет». Сонымен қатар *bu uaypan* – «бұл ауқымдылық, кендік» дегеннің орнына «бұл ыдыраған» (156-бет). *Urdi un içinde* – «онымен бірге ән айтты, әнде оны қайталады» дегеннің орнына «осыған назар аударды» (263-бет) *muqim boldi sarayda* – «үйінде тұрды, өмір сүрді» дегеннің орнына «сарайдан орын алды» және т.б.

Соңғы мысал түсіндірмені қажет етеді, өйткені бүкіл басылымда «*sarayu*» үнемі «үй, ғимарат» орнына «сарай» деп аударылады (318-бет). Ережеге жатпайтын бір мысал: *terge tutti sarayni* – «ғимаратты жалға алған» (222-бет) деп берілген. Бірақ мұнда да басқалардағыдай жағдайларда, араб мәтінінде *där* Ташкент тізімінде, тиісінше, *tergä tutti ewni* – «жалға үй алды» деп беріледі (356-бет, б.). В.В. Бартольд Орталық Азиядағы «сарай» сөзінің әртүрлі мағыналарын ерекше атап өтіп, араб тіліндегі «*där*» сөзін белгілейтінін атап көрсетті. Жергілікті «*ked*» немесе «*kede*» «үй басшысы мен оның ұлдары және туыстарының бір баспананың ішінде тұруы» мағынасында (В.В. Бартольд, 1927:35-37). Ұғымдардың шатастырылуы мәтіннен және тарихи шынайылықтан алыстауға алып келеді.

Көбінесе басылымдағы мәтінді ресми түрде түсіндіру оңай болып көрінеді, бірақ мағынасы бойынша ол моңғол және түркі тілдеріндегі аудармалар айтылуы тиіс шынайы мәліметтен алшақтап кетеді. Мысалы, *bu sözni eşitmes* – «бұл сөздерді естімедім» (160-бет), оның дұрыс мағынасы – «бұл тындамайтын адам, сөз ұқпас, күнәһар» *uyaçnıng üç ülüşdin bir ülüş* – «ағаштың үштен бір бөлігі» (238-бет), дұрыс аудармасы «ағаштың үштен бірі» яғни «ұзындық өлшемдері» (22, 11) *anıng yaman iş* (мәтінінде *işi*) *bar* – «қылықтары жаман» дұрысы «оның жаман

ici бар» (361-бет) Saldī anī neme birle – «оған бірдеңе салды» дұрысы «бір нәрсемен бірге қою» (278 бет) buɣdai önglük boldī – «бидай түске боялды» дұрысы «ол бидай түстес сияқты» (124-бет) keǰürdi işni – «жұмысты кешті» дұрысы «жұмысты орындады» yašliq za'if köz – «көз жасы толған» (250-бет) орнына – «көзі нашар көреді, ауру, жасаураған көздерімен» kötürdi ana oqlanñi – «анасы баланы қарады» (278 б.) орнына (акушер) (жаңа туған) баланы қабылдады» және oylan kötermek сәйкес оқулықта «бала көтеру» (231 б.) дұрысы «акушерлік» деген мағына береді dušman tuttī šeherni – «жау қаланы басып алды» (146-бет) орнына «оның қалаға деген жиіркеніш сезімі бар»; qoluštī alar birle – «олармен бауырлас болып кетті» деген сөздің орнына «Олармен бірге сұрады» және т.б.

Көп жағдайда қолында арабша түпнұсқа болмай, «Мукаддимат әл-адаб» Бұхара тізімін моңғол және түркі аудармаларын шығарушылар, әрине, дұрыс түсініп, оқи алмайды. Мысалы, сөздер басылымда – andīqa yetti er – «ер адам уәдесінде тұрды» (273-бет) деп берілсе, мәтінде – yawŋīqa: – yawŋīqa yetti er – «адам төмен түсті, түбіне жетті» деп аударылады. Басылымда niyetlerni bergen er әртүрлі аудармаларымен беріледі, «жоба ұсынған адам» (334-335 бб), ал шын мәнінде, мәтін түрікше, nisbätläрни bergan (bilgän тіліндегі) er және «мүлкін білетін адам», аудармасы – «қатыгез қоныс аударушы» (262-бет), орнына köč qildī zalim – «қатыгез қоныс аударушы»; оқулықта ile qildī ɣatunīqa «әйеліне ашық етіп көрсетті» (195-бет) дұрысы iyla' qildī ɣatunīqa «Ол төрт ай бойы әйеліне жақындамауға ант етті». Мұнда «кятва» сөзі моңғолша «айқын, анық» деп аударылады.

Бұхара тізімінде моңғол және түркі тілдеріне аударылған араб мәтініне немқұрайлы қарау сөз етіп отырған басылым түсінбеушілікке алып келген. Мәтіндегі бір сөз тіркесі бір жолдан екінші жолға ауысқанда, сөз тіркестерінің үзінділерінен бөлініп алынып, олардың арасындағы байланысты жоғалтады. Мысалы, баспада qalīnladī yaš – «сәби толық болып өсті» (124-бет), бірақ мәтінде qalīnladī jaš ot – «жаңа шыққан шөп қалың болып өсті» және «ot» сөзі басқа жолға ауыстырылады. Uad tuttī bilikni сөзі – «білімді жадында сақтады» болса, басылымда екі рет берілген (tuttī) bilikni – «дана адамға айналды» (112-бет) және Uad tuttī «есінде сақтады» (321-бет). Көптеген мысалдар мәтіндегі аудару жағдайында басылымда үзіндіден берілген. Мысалы: süngüni anīng sarī

– «найза өз бағытында» (205-бет), орнына tuzattī süngüni anīng sarī – «оған бағыттады» және т.б.

Барлық деректер бойынша «Мукаддимат әл-Адабтың» белгілі тізімдердегі түркі сөздері бір-бірімен байланысты емес, өйткені сөздіктер әр түрлі уақытта пайда болған. В.В. Бартольд, Б.Л. Вяткин Самарқандтық «Мукаддимат әл-Адаб» тізімінде түркі сөздерінің шығу тегін Шығысқа қарағанда (яғни шығыс түркі тілдерінің ішінде) Батыстан (яғни оңтүстік-батыс түркі тілдерінің арасында) көбірек іздеу керек деп қорытындылады. В.В. Бартольдтің пікірі бойынша, сірә, Замахшари сөздігіндегі түркі сөздерінің авторы сөздікті құрастырушының жерлесі болса керек, яғни Хорезмнен болуы мүмкін. Орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктері жағынан С.Л. Вяткинның түркі тізіміндегі сөздері Ташкент қолжазбасындағы «Мукаддимат әл-Адаб» тізіміндегілермен тығыз көршілес. Ташкент қолжазбасында «σ» – кездеседі: асаq – «аяқ», äσgü – «жақсы, мейірімді» т.б. Бұхара тізімі (Б) бұл жағынан ерекшеленеді, онда әрқашан «у» кездеседі, мысалы: aydrüldi söñük (365, 7) = Б ayridi süyäk (482, 11) – «сүйектер сынды»; Т: bu асаqı tegmiş (186,3) – Б bu sürtülgän ayaq (330б,11) – «бұл сүртілген аяқ»; Т: bu äσqü at (112, 3) = Б yaɣši at (259, 7) – «тамаша жылқы, жақсы ат»; Т: ädgüşdi et (338, 2) = Б yaɣši pišti et (485, 7) – «ет жақсы піскен» т.б. (Самойлович, 1928:5).

Бұхара қолжазбаларындағы түркі сөздеріндегі фонетикалық ерекшеліктерге назар аударарлық тұстар да бар. Атап айтқанда, дауыссыз дыбыстардан кейін және дауысты дыбыстардың алдында қайталанатын дауыссыз q кездеседі. Мысалы, otqa qoɣqan tewälär – «түйелерді жайылымға шығарды» (136, 15); buŋunqı yamqur – «алғашқы жаңбыр» (13 б, 7); yanqaq – «жаңғақ» (36, 3); üč yašarqa kirgän tewä – «үш жасқа жеткен түйе» (136 б, 15); yam urtqanīng sarīqı – «жұмыртқаның сарысы» (153 б, 11); sündurdī süyüknī baqlayandīn sonqra – «сүйегі қатайғаннан кейін сынды» (173, 7); baš aɣıqı – «бас ауруы» (107, 11); ayaqıqa baɣlar ip – «(қой) аяқтарына байлаулы арқан (104, 11); boɣraqa – «ер түйе» (137 б, 11) т.б. (А.К.Боровков 1961: 19).

«Мукаддимат әл-Адаб» еңбегіндегі қосымшалардағы «дауысты дыбыс үндестігі» бұзылып жазылуының да бірқатар жағдайлары назар аудартады. Мысалы, temürluq (135, 11) – «темір, темір ұшы бар»; müngüzluq qoy (143, 11) – «мүйізді қойлар»; kesük qulaqlik (75 б, 7) – «кесілген, танбалы құлақпен», suyuq saqällik

(75 б, 11) «сирек сақалды», *yaḥši qiliqlik ḫâṭun* (79 б, 11) – «ақ ниетті әйел», *sûruk başlagücü erkaç* (142, 7) – «ешкі, табын басшысы» т.б.

Бұхара қолжазбаларындағы түркі сөздерінде 3 форма жекеше түрдегі есімдік-иелік аффикстер арасында және септік аффикстерде (барыс септік, есімдік) «аралық п» тұрақты түрде кездеспейді. Ташкент қолжазбасында болса, керісінше, мысалы, *B aḡziqa qoydī darunī* (258 б, 15), = *T qoydī aḡzīnqa darunī* (20, 1) – «аузына дәрі салды»; *B asīrya qulaqīqa saldı ḫatun* (490 б, 11) = *‘āwrāt qulaqīnqa Kūmā qattī* (395, 1) – «Әйел құлағына сырға салды. (күмә–сырға)», *B yem berdī quş balasīqa* (267 б, 11) = *T meng berdī quş balasīnqa* (39, 1) – «құс баласына жем берді» және т.б.

Бұл ерекшелік, яғни «аралық п» жоқтығы 15-16 ғасырлардағы классикалық «шағатай» тілін сипаттайды.

Түркі сөздерін XIV ғасырға немесе одан да ерте кезеңге жатқызуға болатындай «Мукаддимат әл-адаб» Бұхара қолжазбасының түркі лексикасында архаикалық элементтер кездеспейді. Әртүрлі тізімдегі бірнеше мысалдарды салыстыруға болады, мысалы, *T ornadī elga* (373, 6) = *B yer tuttī šāhārdā* (499, 15) – «тоқтады, қалаға қоныстанды»; *B rišwāt aldī* (475, 11) = *T orunç aldī* (357, 1) – «пара алды»; *B dayīm* (423 б, 11) = *T māngū* (238, 3) – «мәңгілік»; *B ċin boldi antī* (324 б, 15) = *T Köni boldī andī* (171, 5) – «анты рас болып шықты»; *B bu tūz* (361, 11) *T bu köni er* (223, 1) – «бұл әділ адам»; *B tūn Keçūirdi falan iṣ qilūrda* (167 б, 5) = *T tūn keçūirdi falan iṣ qilū* (26, 5) – «түнді біраз жұмыс жасаумен өткізді»; *B ḫiṣnud boldī andīn* (475, 15) = *T tabladī anī* (357, 2) – «оған риза болды, соны артық көрді»; *B bu mājlis* (474 б, 7) = *T bu ternāk* (356, 6) – «осы жиналыс»; *B sayīnmay oqudī xutbanī* (468, 3) = *T saqīnmaḍīn oqīdī xutbanī* (348, 4) – «зерттеуші хутбаны оқыды» және т. б.

Мұндай мысалдарды айтарлықтай көбейтуге болар еді, бірақ берілгендердің өзі «Мукаддимат әл-адаб» Бұхара қолжазбасынан түсінік алу үшін жеткілікті. Бұл тізімнің сөздік құрамы 15-17 ғасырлардағы жазу ескерткіштерімен, сөздіктермен тығыз байланысты. Голубовский П.В.: «Бұл сөздіктің лексикасы XII ғасырдағы түркілердің қалпын көрсетеді» – деген (Голубовский, 1984: 33). Атап айтқанда, салыстырмалы түрде алуан түрлі лексикалы Захираддин Бабырдың «Мубайин» дидактикалық месневін, 16 ғасырдың басындағы шағатай-түрік сөздігі «Абушка» және 17 ғасырда

Бұхарада болған, аз танылған үнді «қонағы» Мұхаммед Якуб Чинганың «Келурнама» деп аталатын шағатай-тәжік сөздіктерін көрсетуге болады. Негізсіз болмас үшін «Мукаддимат әл-адаб» (Б) Бұхара қолжазбасының лексикасы тұрғысынан біршама салыстырмалы деректерді ескерткіштерден келтірген жөн. Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты Өзбек КСР (N312) 16 ғасырдағы қолжазбасында «Мубейн» (Мб) материалдары берілген. «Келурнама» (КН) сөздері А.Захири басылымы бойынша және «Абушкадан» (Аб) В.В.Вельяминова-Зернова (Санкт-Петербург, 1868) басылымы бойынша кейбір мысалдар: *B tamaruqluq* (29, 3) – «мақта алқабы» (Аб. 381 – *tamaruq*, КН: 42 *tamaruq* – «мақта»); *B ötüк* (96, 11) – «етік» (Мб — *üç tün ü kün ötükkä mash qilur* 56 б, 8 «үш күн, үш түн етігін майлады»; Аб, 90 *ötük* – «етік»); *B ötm ä k – etm äk* (112, 3) – «нан» (Аб, 90 *ötm äk*; КН, 42 *etmäk* «нан»); *B uy tuyaqı* «өгіздің тұяғы» (Мб – *yetti kişigä tewädur ya uy*, 66, 5 – «жеті адамға не тұйе, не өгіз»; Аб, 122 *uy* – «өгіз»); *B tişi öckü* (142, 3) – «ешкі» (Мб *kişi başıya öckü dur ya qoy* 66, 5 – «бір адамға ешкі немесе қой»; Аб, 97 *öckü*; КН, 43 *öcki* «ешкі»); *B enäk* (141, 7) – «сиыр» (Аб, 81 *enäk* «іні»); КН, 43 *enäk* – «сиыр») *B yaḡan* (145 б, 15) – «піл» (КН, 43 *yaḡak* «піл»); *B buzâw* (141, 7) – «бұзау» (КН, 43 *buzâw* – «бұзау»); *B yaban* (173, б, 7) – «дала, шөлдала» (КН, 43 *yaban* – «дала»); *B yazī kälâsi* (144, 11) «дала жануары» (КН, 43 *yazī* – «дала»); *B abişqasız* (79, б, 3) «тұрмыс құрмаған» (Аб, 5 *abuşqa*, КН, 45 *abuşqa* «күйеу»); *B uçası – qara qoy* (143, 3) – «қара қой арқасы» (Аб, 96 *uça*; КН, 45 *uça arqa* «арқа»); *B çıya* (169, б, 15) – «кедей» (КН, 47 *çıya* – «кедей») т.б.

«Мукаддимат әл-адаб» түркі сөздерінің Бұхара және Самарқанд облыстарының қазіргі өзбек диалектілері сөздігіне жақындығын атап өткен жөн. Бұл диалектілерде, мысалы, *enäk* – «сиыр» (басқа диалектілер тек *sigir* – *siḡir* – «сиыр») әрқашан *yowon* – «дала» (басқа барлық диалектілерде *däšt* – «дала», *dälä* – «дала») т.б. Сонымен қатар, «Мукаддимат әл-Адабтың» Бұхара қолжазбасында да мұндайлар көп кездеседі. Сонымен бірге сөздердің келесідей элементтік түрін жиі кездестіруге болады. Мысалы, *siḡäk* – «шыбын»; *ulu siḡak* – «ара» (149 б, 7). Қаршы облысы Қасан ауданындағы жазбалық диалектісінде *siḡäk* – «ара» (барлық басқа өзбек диалектілерінде «ара»); *yowuq qayaş* (80, 7) – «жақын туыс»; Бұқар диалектілерінде *yowuq* “жақын, туыс”

(басқа диалектілерде уақин); *χορος* *ρῦρῦκί* (153, 11) – «әтештің айдары»; Бұхара өлкесінің диалектілерінде *уғұс* «әтеш» (барлық басқа диалектілерде *χοροз*) т.б.

Бар деректерге қарағанда, «Мукаддимат әл-Адаб» Бұхара қолжазбасындағы түркі тіліндегі сөздіктер хат алмасу уақытына жақын, яғни 15 ғасырдың аяғы немесе екінші жартысы болуы мүмкін. Бұл сөздіктердің барлық тілдік ерекшеліктері 15 ғасыр мен 16 ғасырдың басындағы жазба ескерткіштермен іргелес, бірақ бұл уақыттан ерте емес екенін айтуға болады.

Мукаддимат тілінің сөздік қоры сол заманның тыныс-тіршілігінің айнасы. Көшпелі халықтың мәдениеті мен тұрмысынан сыр шертетін бірегей туынды (Самойлович, 1928: 22).

Тілдің лексикалық қоры көптеген дәуірлердің нәтижесі екені белгілі. Көне дәуірде ортақ түркі тілі өз дамуының барысында бірнеше тілдерге сараланып, соның өзінде де бұрынғы түбір сөздер бөлінген әрбір жеке тілдің негізін құрды. Басқаша айтқанда, әр тіл өзінің бұрынғы ортақтасығын сақтап қалды. Бөлінген тілдер өз еншісіне тиген ортақ сөздерді негіз етті” (Халидов, 1965: 542). «Мукаддимат» пен қазіргі қазақ тілінің сонау алыстан барып қосылса да, өзара тарихи байланысын ашып көрсету мақсатында әр кезеңдегі жазылған тілдік материалдарды бір-бірімен нақты салыстырып, оның туыстас тілдерден қаншалықты жақын, алысын анықтауға мүмкіндік алдық.

Нәтижелері

Тілдің тарихын зерттеуіміздегі басты табан тірер дерегімізді «Мукаддиматтан» екішелеп, ондағы көрінетін негізгі тілдік фактілерді қыпшақ тілі, ол арқылы қазақ тілі тарихын анықтай алатын материал тұрғысында қолдандық. Зерттеу нәтижесінде тіліміздің өзіндік даму эволюциясындағы өзгерістердің қайнар бастауларын қарауға мүмкіндік алдық. Расында да, көне түркі тілдес халықтар өзара қоян-қолтық байланыста өмір сүрген. Уақыт өткен сайын кейбір тілдердің ара-жігі ажырап, жеке бөлініп, туыстас тілден алшақтап жатса (мәселен, чуваш, шор, хақас, алтай тілдері), ендігі бір тілдер тобы осыған керісінше, өзара тоғысып, жақындаса түсті. Бірақ қаншалықты алшақтаса да туыстас тілдердің ұшқындары тілдік көрсеткіштерде ізін қалдырды. «Мукаддиматтағы» сөздердің этимологиясын зерттегенде, кейбір тарихи тілдік ерекшеліктерін ерте заманда ара-жігі ажырағандығын сол туыстас тілдерден

іздейтініміз де осының дәлелі болмақ. Сөздіктегі түркі материалдарының негізгі бөлігі араб-парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздерді қоспағанда, түркі тілдерінің туыстастығын білдіретін ортақ сөздерден құралатындығын байқадық. Сөздіктерді лексикалық талдаудың өзіндік маңызы бар. Себебі, «Мукаддиматтағы» сөздердің семантикасы нақтыланып, кең көлемде жан-жақты түсінік алуға мүмкіндік береді

Қорытынды

Сөз соңында айтарымыз, Мукаддимат лексикасы араб, моңғол, түркі тілдерімен астасып, өз дәуірінің шоқтығы биігіне айналған шығарма. Сөздікте кездесетін әрбір сөз түркі тіліне ортақ қор екенін байқадық. Фонетикалық ерекшеліктерге ұшырағанмен, қазіргі қолданыстағы сөздермен жақын. Сондықтан да сөздіктегі сөздерге кешенді зерттеу жүргізу алдағы мақсатымызға айналып отыр. Кешенді лингвистикалық зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде ғана сөздіктің жаңалығы ашыла бермек. Тек қана тілдік зерттеу ғана емес, тарихи тұрғыдан да ену маңызды. Себебі орта ғасырлардағы көптеген маңызды ақпараттарды білуге болады. Мемлекеттердің ыдырауы, саяси жағдай, әлеуметтік және тұрмыстық мәселелерге қатысты сөздер өте көп кездеседі. Өзбек ғалымы Б.З. Халидов: «Замахшари шығармалары нақтылығымен, сапалылығымен ерекшеленеді. Грамматика, лексикографияға арнаған еңбектерінде материалдарды барынша қысқа әрі мазмұнды түрде пайымдайды, ал көркем әдеби туындыларында сол дәуірдегі әдебиетке сәйкес боямасы көп, қиындатылған стильде жазады» (Ахинжанов, 1995: 203) – дейді. Осы салыстырулар негізінде байқағанымыз, ескерткіш тілінің сол тұста жазылған шығармалармен салыстырғанда қыпшақ тілінің ерекшелігі бар екені және басым бөлігінің тілдік қорымызда кездесетін сөздер екендігі анық бола түсті. Сондай-ақ өзінен бұрын жазылған Махмуд Қашқаридің «Диуани луғат ит-түрк», өзінен кейін жазылған «Аттуһфа», «Кодекс куманикуспен» шендестіре қарағанда да, ондағы сөздер Мукаддиматпен қабысып, астасып жатқанын байқау қиын емес (Крачковский, 1957: 313).

Сонымен, сөздіктің сыры тереңде, талдау мен зерттеуді қажет ететін бірегей туынды. Әрбір зерттеушінің құнды пікірін ескере отырып, сөздікті тарихи-лингвистикалық зерттеу болашақтың еншісінде.

Әдебиет

- Ахинжанов С.А., 1995. Қыпшақтар в истории средневекового Казахстана. Алматы: Білім. 203 б.
- Бартольд В.В., 1928. История турецко-монгольских народов. Ташкент: Деком. 5 с.
- Бартольд В.В., 1927. История культурной жизни Туркестана. В самаркандском списке «Мукаддимаг ал-адаб» слово *sarayu* обозначает «большой замок». Ташкент: Деком. С. 35-37.
- Боровков А. К., 1961. «Бадаи ал-лугат» Словарь Тали Имани Гератского. Ташкент: Книга. 19 с.
- Вельяминова-Зернова В.В., 1868. Востоковедение. Санкт-Петербург: РоссРом. 10 с.
- Голубовский П.В., 1884. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Киев: Книга. 33 с.
- Ибраева А.Т., 1997. Орта ғасыр шежіресі. Алматы: Абзал-Ай баспасы. 640 б.
- Крачковский И.Ю., 1957. Изб., соч., т.4, Ленинград: Река. 313 с.
- Өмірәлиев Қ., 2014. Қазақ тіл білімінің мәселелері/ Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және Ж.Қ. Алматы: Абзал-Ай баспасы. 640 б.
- Самойлович А.Н., 1928. К истории среднеазиатского-турецкого языка, сб. Ленинград: «Мир-АлиШир». С. 21-22.
- Самойлович А.Н., 1928. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, Ленинград: «Мир-АлиШир». 10 с.
- Сартқожаұлы Қ., 2021. Байырғы түркілердің дүниетанымы. Алматы: Құспан. 64 б.
- Саяси түсіндірме сөздік., 2007. Құраст. авт. Е. Саиров ж. т.б., Алматы: Жүйелі зерттеулер институты. 616 б.
- Тарасова И.А., 2010. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературоведения // Лингвистика. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. No4(2). С. 742-745.
- Халидов Б.З., 1965. «Замашари (о жизни и творчестве)» // Сборник: Семитские языки, выпуск (ч.2). Минск: Озера. С. 542-556.

Reference

- Ahinjanov S.A., 1995. Kypchakı v istorii srednevekovogo Kazahstana [Kipchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Bilim. 203 p. [in Russian].
- Bartold V.V., 1928. Istoria túresko-mongolskikh narodov. [History of the Turkish-Mongolian Norods]. Tashkent: Dekom. 5 p. [in Russian].
- Bartold V.V., 1927. Istoria kúltúrnoi jizni Týrkeстана. V samarkandskom spiske «Mýkaddimat al-adab» slovo saray oboznachaet «bolshoi zamok» [The history of the cultural life of Turkey. In the Samara list of «Mukaddimat al-Adab», the word sarai means «Big castle»] Tashkent: Dekom. P. 35 -37. [in Russian].
- Borovkov A. K., 1961. «Badai ál-lýgat»Tali imanı Geratskınıń sózdigi [«Badai al-lugat» Dictionary of Tali Imani of Herat.] Tashkent: Kitap. 19 p. [in Russian].
- Veláminova-Zernova V.V., 1868. Shyǵystaný [Orientalstudies]. Saint-Petersburg: RossRom. 10 p. [in Russian].
- Golýbovskıı P.V., 1884. Pechenegi, torkı ı polovsy do nashestvia tatar [Pechenegs, Turks and Polovtsy before the invasion of the Tatars]. Kiev: Kniga. 33 p. [in Russian].
- Ibraeva A.T., 1997. Orta ǵasyr shejiresi [Chronicles of the Middle Ages]. Almaty: Abzal-Aı. 640 p. [in Kazakh].
- Krachkovskıı I.Iú., 1957. Izb.op.[Izb., Op., vol.4]. Leningrad: Reka. 313 p. [I n Russian].
- Omıraliev Q., 2014. Qazaq til biliminin maseleleri. Qurast.: f.g.d. G. Anes zhane Zh.Q. Ibraeva [Problems of Kazakh linguistics. Comp. G.Anes, Zh.Ibraeva]. Almaty: Abzal-Aj baspasy. 640 p. [in Kazakh].
- Samoilovich A.N., 1928. K istorii sredneaziatskogo-týreskogo iazyka.[On the history of the Central Asian-Turkish language, collection]. Leningrad «Mir-Alisher». P. 21-22. [in Russian].
- Samoilovich A.N., 1928. Ádebi Orta Azıa-túrik tiliniń tariyhına. [On the history of the Literary Central Asian-Turkish language]. Leningrad: Mir-Alisher. 10 p. [in Russian].
- Sartqozhauuly Q., 2021. Bajyrgy turkilerdin dunietanymy [Worldview of the indigenous Turks]. Almaty: Kuspan. 640 p. [in Kazakh].
- Sayasi tusindirme sozdik. 2007. Qurast. avt. E. Sairov zh. t.b. [Political Explanatory Dictionary. Comp. E.Sairov and ext.]. Almaty: Zhujeli zertteuler instituty. 616 p. [in Kazakh].
- Tarasova I.A., 2010. Hudozhestvennyj koncept: dialog lingvistiki i literaturovedeniya [Artistic concept: a dialogue of linguistics and literary studies]. Lingvistika. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo [Linguistics. Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky]. No4(2). P. 742-745. [in Russian].
- Haldov B.Z., 1965. «Zamashari (o jizni ı tvorchestve)» [Zamakhshari (about life and creativity)]. In: Sbornik: Semitskie iazyki, vypýsk (ch.2). [Zhinak: Semitic Languages, issue (part 2)]. Minsk: Oзера. P. 542-556. [in Russian].

FTAMP 16.21.27

А.М. Асабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

e-mail: ainaasabai@gmail.com

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖАҒДАЙЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Қазіргі Қазақстанның лингвомәдени жағдайы үлкен өзгеріс үстінде. Бұл зерттеуде тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі тілдік және лингвомәдени жағдаяттар, олардың тұлғаның тілдік сәйкестігінің қалыптасуына әсерін қарастыруға талпыныс жасалды. Қазіргі уақытта Қазақстанда қалыптасқан лингвомәдени жағдайдың жалпы көрінісін анықтау және талдау мақсатында әр түрлі жас шамасындағы қазақстандықтар арасында әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама жүргізіліп, статистикалық нәтижелер анықталды. Қойылған мақсаттарға жету үшін сауалнама, жаппай сұрыптау, іріктеу, топтау сынды зерттеу әдістері қолданылды. Бұл зерттеуде тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстандағы лингвомәдени жағдайының даму динамикасын сипаттауға талпыныс жасалған, сонымен қатар қазіргі кезеңдегі қазақ лингвомәдени болмысын қалыптастыратын негізгі факторларға талдау жасалған.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, лингвомәдени жағдаят, тілдік жағдаят, лингвомәдени сәйкестік, тілдік тұлға, әлеуметтік-лингвистикалық эксперимент.

A.M. Assabayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: ainaasabai@gmail.com

Linguistic and cultural situation of independent Kazakhstan: comparative analysis

The linguistic and cultural situation of modern Kazakhstan is undergoing great changes. In this study, an attempt was made to consider the linguistic and linguocultural conditions in the period of independent Kazakhstan, their influence on the formation of a person's linguistic personality. In order to determine and analyze the general picture of the modern linguistic and cultural situation in Kazakhstan, a sociolinguistic survey of Kazakhstani of different ages was conducted and statistical results were determined. To achieve these goals, such research methods as survey, mass sorting, sampling and grouping were used. This study attempts to describe the dynamics of the development of the linguocultural situation in Kazakhstan during the period of independence, as well as to analyze the main factors that form the Kazakh linguocultural identity in the modern period.

Key words: linguoculturology, linguocultural situation, language situation, linguocultural identity, linguistic personality, sociolinguistic experiment.

А.М. Асабаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

e-mail: ainaasabai@gmail.com

Лингвокультурная ситуация независимого Казахстана: сравнительный анализ

Лингвокультурная ситуация современного Казахстана претерпевает большие изменения. В данном исследовании предпринята попытка рассмотреть языковые и лингвокультурные условия в период независимого Казахстана, их влияние на формирование языковой личности человека. С целью определения и анализа общей картины современной лингвокультурной ситуации в Казахстане был проведен социолингвистический опрос казахстанцев разного возраста и определены статистические результаты. Для достижения поставленных целей применялись такие методы исследования как опрос, массовая сортировка, выборка и группировка. В данном исследовании предпринята попытка описать динамику развития лингвокультурной ситуации Казахстана в период независимости, а также провести анализ основных факторов, формирующих казахскую лингвокультурную идентичность в современный период.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурная ситуация, языковая ситуация, лингвокультурная идентичность, языковая личность, социолингвистический эксперимент.

Кіріспе

Қазір кезде әлемдік ғылымның дамуы әртүрлі гуманитарлық салалардағы тұлғаны қалыптастыру мәселелеріне зерттеушілік қызығушылықтың артуымен сипатталады: өйткені жаһандану әлемінде әлеуметтік, мәдени, саяси өзгерістердің орын алып жатқандығы сөзсіз. Күрделі әрі теориялық тұрғыдан көпқырлы, яғни, психологтардың, әлеуметтанушылар, философтар, мәдениеттанушылар, лингвистер, т.б. зерттеу объектісі болып табылатын мәселелердің бірі – тұлғаның сәйкестігін анықтау мәселесі.

Қазіргі лингвистикалық ғылыми парадигмада лингвомәдениеттану сияқты мәдени-тарихи компонентті қамтитын әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика және т.б өзара байланысты жаңа пәндердің белсенді дамуы жүріп жатқандықтан, қазіргі таңда сәйкестілік мәселесі отандық және шетелдік лингвистердің зерттеулерінің назарында болуы әбден заңды.

Білімнің көптеген салаларымен түйіскен лингвомәдениеттану жаңа дербес салаларды белсенді түрде дамытуда. Лингвомәдениеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі – белгілі бір уақыт кезеңінде, елдің мәдени дамуының белгілі бір кезеңінде қоғамда қалыптасқан тілдік жағдаяттарды зерттеу.

Әдебиеттерге шолу

Соңғы кезде қазіргі тіл білімінде тілдік жағдаят ұғымымен қатар лингвомәдени ахуал термині де кеңінен қолданыла бастады. Мәдени тіл біліміндегі бұл маңызды концепцияның негізін Ф. де Соссюрдің, В. В. Виноградовтың, Т. М. Дриденің, Е. М. Верещагиннің және т.б. ғалымдардың еңбектеріне сүйенетін В. М. Шаклейн қалады. Оның анықтамасы бойынша (Шаклейн, 1997:19) лингвомәдени ахуал «тарихи қалыптасқан мәдени аймақтардағы және әлеуметтік ортадағы тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттестігінің динамикалық және толқынды процесі». В. М. Шаклейн, «лингвомәдени жағдай бүкіл лингвомәдени жүйенің нақты іске асырушысы» және зерттеу барысында тек экономикалық, әлеуметтік, тарихи, мәдени факторларды ғана емес, сонымен бірге уақытша (өткен, қазіргі және жоспарланған болашақ) факторларды да ескеру қажет екенін атап көрсетеді (Шаклейн, 1997: 17).

Осы параметрлерді ескере отырып, біз зерттеу жұмысымызды белгілі бір мәдени-тарихи

кезеңдегі (1991-2022 жылдар) Қазақстанның лингвомәдени жағдайын зерттеуге арнадық. Зерттеуіміздің мақсаты – Қазақстанның тәуелсіздік кезеңіндегі лингвомәдени жағдайына талдау жасау, сонымен қатар қазіргі кезеңдегі қазақ лингвомәдени болмысын қалыптастыратын негізгі факторларды талдау.

В.М.Шаклейн уақыт факторын лингвомәдени жағдай концепциясының анықтаушы факторы ретінде сипаттады: «ЛМЖ-ның (лингвомәдени жағдай) уақыт аспекті, бір жағынан, тұрақты және толқынды процесс ретінде, ал екінші жағынан, осы процесс арқылы дайындалған уақытша «кесінді» ретінде қарастыруға болады, ол келесі пайда болатын кесіндіге дайындық кезеңі ретінде қызмет етеді» (Шаклейн, 1997: 17). Осылайша, лингвомәдени жағдайды динамика мен статикада зерттеу оны ұлттың лингвомәдени даму жолындағы «әрі сызық, әрі нүкте» ретінде сипаттауға мүмкіндік береді.

Лингвомәдени жағдай мәселесі лингвомәдени бірегейлікті анықтаумен тығыз байланысты. Осыған байланысты біздің зерттеуімізде қазіргі қазақстандықтардың көпмәдениетті қоғамдағы лингвомәдени типін сипаттауға талпыныс жасалды. В. В. Красныхтың пікірінше (Красных, 2007:11), лингвомәдени сәйкестік ішкі және сыртқы факторлармен алдын-ала анықталады, мұнда ішкі факторлар жеке тұлғаның этникалық және мәдени өзін-өзі сәйкестендіруімен, сыртқы – тұлғаның лингвомәдени ортасымен және жалпы лингвомәдениетпен корреляцияланады.

Қазіргі Қазақстан жаһандану жағдайында көпұлтты мемлекет болып табылады, өйткені «жаһандану жағдайында мәдени тұтастықтың қалыптасуы мәдениетаралық байланыстардың кеңеюіне әкеп соғады, бұл өз кезегінде белгілі бір мәдениет өкілдерінің дүниетанымының өзгеруінен көрінеді» (Садохин, 2008) .

Тәуелсіз Қазақстанның отыз жылында түрлі ғылыми орталықтар негізінде тіл саясатын, тілдік тұлғаны, ұлттық болмысты зерттеуге бағытталған ауқымды әлеуметтік, әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер жүргізілді. Осы кезеңде Қазақстан Республикасындағы этникалық (Алтынбекова, 2006; Кадыржанов, 2014; Нургалиева, 2012), аймақтық (Жикеева, 2011), республикалық, ұлттық, азаматтық (Сулейменова, 2005; Хасанов, 1992), тілдік бірегейлікті және тілдік жоспарлауды (Смагулова, 2004), оның ішінде нақты аймақтар бойынша жеке монографиялық зерттеулер түрінде зерттеу мақсатында этносоциологиялық, әлеуметтік

лингвистикалық зерттеулер жүргізілді. Бұл зерттеулер негізінен тілдік жағдай, жоспарлау, саясат, тіл таңдау сынды мәселелерге арналды.

Қазақстан Республикасының лингвомәдени жағдайы тілдік болмыс формаларының күрделілігімен сипатталады, бұл мемлекеттің көпұлтты құрамына және қысқа тарихи уақыт ішінде жазудың бірнеше рет өзгеруіне байланысты. Мысалы, Қазақстан аумағында 20 ғасырдың басына дейін қолданылған араб графикасына негізделген әліпби; кейінірек, 1929-1940 жылдары латын әліпбиіне негізделген яналиф; 1940 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін ресми түрде қолданылған кириллица, сонымен қатар ел өміріндегі басқа да саяси оқиғалар, мәселен, Қазақстанның Ресейге қосылуы, кеңестік дәуірге дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдегі мемлекеттік-саяси құрылым, қоғамдағы және экономикадағы түбегейлі өзгерістер, жалпы тілдік ахуалдың елеулі өзгерістеріне әкеліп соқты. Бастапқыда мономәдени және біртүлді болған Қазақстанда қостілділік жағдайы қалыптасты.

Тәуелсіздік тұсында Қазақстан экономикада қуатты серпіліс жасап, әлемдік өркениетке кірігіп, озық технологияларды қолданды. Қазақстан Республикасы өзін әлемдік аренада қарқынды дамып келе жатқан бәсекеге қабілетті демократиялық мемлекет ретінде көрсетті. Қазіргі Қазақстанның оң имиджін қалыптастыруда Қазақстанның көпұлтты мемлекет ретінде өз тәуелсіздігіне жақындауы маңызды рөл атқарды.

Бүгінгі Қазақстан – әртүрлі генетикалық топтар мен құрылымдық типтегі тілдерде сөйлейтін халықтар мекендеген көптілді, көпұлтты, көпмәдениетті және поликонфессиялы ел (Сулейменова, 2007). Қазақстанда жүзден астам этностар, түрлі конфессиялар мен ұлттық мәдениеттер ұлтаралық татулық пен келісімде өмір сүруде. Дамушы мемлекет үшін аса маңызды экономикадағы, халықаралық және континентаралық қатынастардағы жаңа мүмкіндіктер еліміздің заңнамасы мен ұлттық бағдарламаларына өзіндік түзетулер енгізді.

1997 жылғы 11 шілдедегі Қазақстан Республикасының Конституциясы негізінде қабылданған Қазақстан Республикасының тілдері туралы Заңы еліміздің барлық тілдерін одан әрі дамытуда үлкен рөл атқарды: «Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл (қазақ тілі) және барлық басқа тілдер мемлекеттің қорғауында. Мемлекеттік органдар бұл тілдердің

қолданылуы мен дамуы үшін қажетті жағдайлар жасайды» (ҚР тілдер туралы Заңы, 1997, 5 – 23). Еліміз егемендік алғаннан бері бүкіл Қазақстан халқының мүддесін білдіруге негізделген теңгерімді тіл саясаты жүргізілуде. «Тіл туралы» заңда әрбір Қазақстан азаматының ана тілін пайдалануға, сондай-ақ оқу, білім алу және қарым-қатынас тілін еркін таңдауға құқығы бар деп көрсетілген. Мемлекет Қазақстан аумағында тұратын барлық этностардың тілдерін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды және қолдайды. Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтарына тіл негізінде қол сұғуға жол берілмейді (ҚР тілдер туралы Заңы, 1997, 1 – 6).

Сонымен бірге, Тәуелсіздік жылдарында халықтың этникалық құрамы күрт өзгергенін, моноэтникалық деп атауға болатын аймақтардың пайда болғанын айта кеткен жөн.

Тіл көп жағдайда саясаттың құралы ретінде әрекет етеді және саясаттан тыс қала алмайды, көбінесе оның ықпал ету объектілерінің бірі ретінде әрекет етеді. Демек, қазіргі Қазақстанға елдің көпұлтты халқының сұранысын қанағаттандыратын және тілдік, демографиялық және саяси жағдайдағы тенденцияларды ескеретін тіл саясаты қажет. Қазақстандағы тілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар: «Қазіргі Қазақстанның этнолингвистикалық ландшафты, бір жағынан, тілдік әртүрліліктің жоғары деңгейімен, екінші жағынан, екі этностың (титулдық қазақ және орыс) қатар болуымен сипатталады, барлық басқа этностардан сандық жағынан басым, демографиялық теңгерімсіз және тілдік жағдайдың теңгерілмеген сипатын күшейтеді» (Сулейменова, 2007).

Бірқатар зерттеушілер (Тажибаева, 2015) «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты ең алдымен қазақ тілін жаңғыртуға, оның қолданылу аясын кеңейтуге бағытталған», ал тіл саласындағы ойластырылған және салмақты саясаттың стратегиялық мақсаты қазақ тілін шын мәнінде және жалпыға бірдей әрекет ететін мемлекеттік тілге айналдыру» деп атап көрсетеді.

Әлемдік қауымдастыққа, елдің экономикалық және әлеуметтік-мәдени құрамдас бөліктерінің дамуына апаратын жол әлемдік тілдерді білмейінше мүмкін емес, қазіргі уақытта олардың ішіндегі ең сұрансқа иесі – ағылшын тілі.

Үш тілде білім беруді енгізу қазақ халқын әлемдік аренада бәсекеге қабілетті етуге тиіс. Үштілді білім беру Қазақстанның тұң-

ғыш президенті Н.Ә.Назарбаев жариялаған «Қазақстан-2030» (Астана, 2014) бағдарламасының құрамдас бөлігі болып табылады: «Қазақстандықтар ағылшын тілін үйренуде серпіліс жасауы керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуі керек. Мектеп оқушыларын оқытудың нәтижесі олардың сыни тұрғыдан ойлау, өз бетімен іздену және ақпаратты терең талдау дағдыларын меңгеруі болуы керек».

Зерттеу материалы және әдістері

Қазіргі уақытта Қазақстанда қалыптасқан лингвомәдени жағдайды талдау мақсатында қазақстандықтар арасында әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама жүргізіп, статистикалық нәтижелерді анықтадық. Респонденттерге ұсынылған сауалнамада қазіргі Қазақстандағы қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің орындалатын және қалаулы функцияларына қазақстандықтардың қатынасын сипаттайтын сұрақтар қамтылған. Қазақстан Республикасы секілді көптілді қауымдастықтардағы осындай сауалнаманың көмегімен әр түрлі ұлттық және әлеуметтік топтар өкілдерінің пікірін, қолданылатын тілдердің қайсысы мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы керек екенін, әр түрлі өмірлік жағдайларда қостілді адам қарым-қатынас жасағанда екі (немесе одан да көп) тілдің қайсысын таңдайтындығын анықтауға болады.

Зерттеу жұмысында біз келесідей міндеттерді қойдық:

- 1) Қазақстан Республикасындағы тілдердің қолданылу аясын айқындау;
- 2) әр түрлі ұлттық және әлеуметтік топтардың өкілдері, Қазақстан Республикасының әрбір азаматы қандай тілдерді (қазақ, орыс, ағылшын) білуі тиіс екенін анықтау;
- 3) қостілді адам күнделікті өмірде және кәсіби қызметте екі (немесе одан да көп) тілдің қайсысын таңдайтындығы;
- 4) мемлекет жүргізіп жатқан тіл бағдарламаларына қазақстандықтардың көзқарасын анықтау.

Нәтижелер мен талқылау

Сауалнамamız қазақ және орыс тілдерінде онлайн режимінде жүргізілді (әр респондент өз қалауы бойынша тілді таңдай алады). Сауалнама респонденттің жынысына, жасына, ұлтына және басқа да деректеріне қатысты 20 сұрақтан тұрды.

Сауалнамаға 516 респондент қатысты (оның 418-і қазақ тілінде, 98-і орыс тілінде), 76,5%-ы әйелдер, 23,5%-ы ерлер. Респонденттердің жасы 10-нан 70-ке дейін, % – бен бұл статистика келесідей көрініс берді: 18% – 10-20 жас, 24% – 20-30 жас, 35% – 30-40 жас, 13% – 40-50 жас, 10% – 50-60 жас, 5% – 60-70 жас.

Ұлты бойынша респонденттердің негізгі құрамы қазақтар, қарақалпақтар – 1, әзірбайжандар – 1, татарлар – 1. Осыған сүйене отырып, бұл зерттеуде біз негізінен титулды ұлтқа қатысты нәтиже алдық. Респонденттердің қызмет ету саласы әр түрлі: респонденттердің ең көп саны білім беру саласының өкілдері – 35%, мемлекеттік мекемелерде жұмыс істейтіндер – 14%, қызмет көрсету саласында – 15,8%, жұмыссыздар – 20%, мектеп оқушылары – 5%, қалған 10,2% шығармашылық мамандықтардың өкілдері, кәсіпкерлер, фрилансерлер және т.б.

«Қандай тілдерде сөйлейсіз?» деген сұраққа респонденттердің жартысынан астамы (54%) қазақ және орыс тілдерінде, 21,3% тек қазақ тілінде және тек 0,5% ғана орыс тілінде сөйлейміз деп жауап берді, барлық респонденттердің шамамен 25% – ы үштілді: қазақ және орыс тілдерімен қатар ағылшын тілінде, ал 2% – ы шамамен 4 тілде сөйлейді.

Респонденттердің 95%-ы қазақ тілін ана тілі ретінде, 3%-ы орыс тілін, 2%-ы басқа тілдерді атаған. Мектепте 90 пайызға жуығы қазақ тілінде, 9 пайызы орыс тілінде, 1 пайызы басқа тілдерде оқыды. Жоғары оқу орындарында 78,5 пайызы қазақ тілінде, 16,5 пайызы орыс тілінде, 4 пайызы ағылшын тілінде, 1 пайызы басқа тілдерде білім алған.

Бірге тұратын ең жақын отбасы мүшелерімен 92,5%-ы қазақ тілінде, 6%-ы орыс тілінде, 1,5%-ы қазақ және орыс тілдерінде аралас сөйлеседі. Жұмыс орнында респонденттердің 80%-ы қазақ тілін, 17%-ы орыс тілін, 2%-ы ағылшын тілін, барлық респонденттердің 50%-ы жағдайға сәйкес қазақ және орыс тілдерінде сөйлейді.

Таныстардың, достардың, көршілер мен туыстардың арасында респонденттердің басым бөлігі (80%-дан астамы) қазақ тілінде сөйлейді, ал 20%-ы орыс тілінде сөйлескенді жөн көреді.

Қоғамдық орындарда 80%-дан астамы диалогты қазақ тілінде, 20%-ға жуығы орыс тілінде бастайды, ал респонденттердің жартысынан көбі жағдайға байланысты тілді таңдайды, мысалы, диалогты бастаған адам қай тілде сөйлесе, сол тілде жалғастыратындықтарын айтқан.

«Орыс тілінде сөйлескенде ыңғайсыздық сезінесіз бе?» деген сұраққа респонденттердің

жартысы оң, қалған жартысы теріс жауап берді, дегенмен, респонденттердің тек 4%-ы қазақ тілінде сөйлескенде ыңғайсыздықты сезінеді.

Оқу, аудио тыңдау және түрлі БАҚ материалдарын көру үшін 65%-дан астамы қазақ тілінде, 35%-дан астамы контентті орыс тілінде таңдайды және барлық респонденттердің 20%-дан астамы ақпараттың қолжетімді көздеріне қарай тілді таңдайды. Респонденттердің 69%-ы автоматты түрде (сауалнама толтыру, оператормен сөйлесу; банкте, халыққа қызмет көрсету орталығында талон алу және т.б.) қазақ тілін таңдаса, 35%-ы орыс тілін таңдайды.

Респонденттердің 27%-ы Қазақстан Республикасының әр азаматы бір тілде (қазақ немесе орыс тілінде) сөйлеуі керек деп санайды, респонденттердің 18%-ы Қазақстан Республикасының әрбір азаматы екі тілді (қазақ және орыс) білуі керек деп есептейді. Респонденттердің 57%-ы Қазақстан Республикасының әрбір азаматы үш тілді де меңгеруі керек деп есептейді.

«Қазақстанның негізгі халқы қай тілде сөйлеуі керек деп ойлайсыз?» деген сұраққа. 77%-ы «қазақ тілінде» деп жауап берсе, 9%-ы «қазақ және орыс тілдерінде» нұсқасын таңдаса, 14%-ы үш тілде де деп есептейді.

Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес (Астана, 2019), жалпы халықтың 95 пайызы мемлекеттік тілді меңгереді деген болжам бар, 2019 жылы бұл көрсеткіш 90 пайызды құрады. Респонденттерге бұл болжаммен келісесіз бе деген сұрақ қойылды, оған 18% -ы оң, 20% -ы теріс, 20% -ы «мүмкін», 10% -ы бұл көп уақытты қажет ететінін атап өтті, ал 38% -ы қазақ тілін міндетті білу туралы заң қабылдау керек деп жауап берді.

Соңғы сұрақ респонденттердің 2050 жылы қазақстандықтардың тілдік моделін (лингвистикалық түрі) қалай елестететіні туралы болды,

оған 36% -ы Қазақстан азаматтарының барлығы қазақ тілінде сөйлейді деп есептейді, 11%-ы көптілді (қазақ және орыс) тұлғаларды, 39% -ы қазақстандықтарды үштілді болады деп есептесе, 20% -ы өз отандастарын төрт немесе одан да көп тілде сөйлейтін көптілді тұлға ретінде қарастырады.

Қорытынды

Сонымен, зерттеу нәтижелері, сондай-ақ, соңғы жылдардағы ғылыми әдебиеттерге шолу көрсеткендей, Тәуелсіздіктің 30 жылында Қазақстанның лингвомәдени жағдайы үлкен өзгерістерге ұшырады, қазақстандықтардың лингвомәдени болмысы өзгеруде.

Лингвомәдени жағдаят субъектісінің лингвомәдени сәйкестігі аясында біз өзіміздің зерттеуіміздің шеңберінде субъектінің бір басым тілді таңдауы мен қолдануы немесе бірнеше тілді меңгеруге ұмтылуы негізінде біртүрлі мәдениет үлгілері немесе инкультурация процесінде субъект қабылдаған және игерген көптілді мәдениет үлгісі қалыптасатын сәйкестікті түсінеміз. (Кукушева, 2016).

Лингвомәдени тұлғаның когнитивтік құрылымы өзгеру қабілетіне ие. Мәдениет зерттеушісі Н.Ф. Герман (Герман, 2009) сәйкестік феномен ретінде негізгі және перифериялық сипаттамалары бар құрылымға ие екенін атап өтеді: «Олардың біріншісі синхронияда да, диахронияда да өзара әрекеттесудің әр түрлерінде өзіне сәйкестік субъектісінің сәйкестігін қамтамасыз етеді. Екіншісі субъектінің коммуникативті және когнитивтік икемділігін қамтамасыз ете отырып, осы сипаттамалардың түрленуіне негіз болады». Тұлға құрылымын осылайша түсіндіру лингвомәдени сәйкестік тұрақты түрде түрленуге қабілетті сапалардың әрі статикалық, әрі динамикалық жиынтығы деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2006.
- Герман Н.Ф. Лингвокультурная идентичность субъекта современной межкультурной коммуникации, диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии., Челябинск, 2009.
- Жикеева Р.А. Языковая ситуация Костанайской области Республики Казахстан (билингвистический аспект) 2011.
- Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 б.
- Красных В.В. Лингвокультурная идентичность Homo loquens. Мир русского слова. Москва, 2007, 11 б
- Кукушева Н.Э. Язык как ядро этнокультурной идентичности в условиях глобализации (на материале культуры Казахстана), 2016, www.gramota.net/materials/3/2016/6-2/26.html

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045>

Назарбаев Н. А. Послание Президента Республики Казахстан «Казахстан-2050»: единая цель, единые интересы, единое будущее. Астана, 2014. 50 с.

Нургалиева Ж. К. Конструирование этнической и гражданской идентичности в национализирующем государстве на примере Республики Казахстан 2012

О языках в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 г. № 151-І (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.) // Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1997. № 13-14. Ст. 202.

Садохин // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития. Материалы международной конференции. М.: Изд-во РАГС, 2008. 251-255б.

Смагулова Ж.С. Языковое планирование: типология и модели: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алматы, 2004.

Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы, 2005.

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С. Новая языковая идентичность в трансформирующемся обществе: Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан. Методология исследования. – Алматы, 2005.

Тажыбаева С.Ж., Козырев Т.А. Межъязыковое взаимодействие в современном Казахстане, 2015, с.124. <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhyazykovoe-vzaimodeystvie-v-sovremennom-kazahstane>.

Хасанов Б.Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 1992

Шаклеин В. М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. М.: Общество любителей российской словесности, 1997. 184 с.

Языки народов Казахстана. Социоллингвистический справочник / Э. Д. Сулейменова., Н. Ж. Шаймерденова., Д. Х. Аканова. – Астана: Издательство «Арман-ПВ», 2007. 14 б.

Reference

Altynbekova O.B. Etnoyazykovye processy v Kazahstane. – Almaty: Ekonomika, 2006. (in Russian)

German N.F., Lingvokul'turnaya identichnost' sub"ekta sovremennoj mezhkul'turnoj kommunikacii, dis. k. kul't.n., Chelyabinsk, 2009. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata kul'turologii. (in Russian)

Hasanov B.H. Social'no-lingvisticheskie problemy funkcionirovaniya kazahskogo yazyka v Respublike Kazahstan: Avtoref. diss. dokt. filol. nauk. – Almaty, 1992 (in Russian)

Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyj simbolizm i nacional'naya identichnost' Kazahstana / Pod obshch. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014. – 168 b. (in Russian)

Krasnyh V.V. Lingvokul'turnaya identichnost' Homo loquens. Mir russkogo slova. Moskva, 2007, 11 b. (in Russian)

Kukusheva N.E. Yazyk kak yadro etnokul'turnoj identichnosti v usloviyah globalizacii (na materiale kul'tury Kazahstana), 2016, www.gramota.net/materials/3/2016/6-2/26.html (in Russian)

Nazarbaev N. A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan «Kazahstan-2050»: edinaya cel', edinye interesy, edinoe budushchee. Astana, 2014. 50 s. (in Russian)

Nurgalieva Zh. K. Konstruirovaniye etnicheskoj i grazhdanskoj identichnosti v nacionaliziruyushchem gosudarstve na primere Respubliki Kazahstan 2012. (in Russian)

O yazykah v Respublike Kazahstan: Zakon Respubliki Kazahstan ot 11 iyulya 1997 g. № 151-І (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 24.11.2015 g.) // Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazahstan. 1997. № 13-14. St. 202. (in Russian)

Sadokhin // Mezhhul'turnyj i mezhreligioznyj dialog v celyah ustojchivogo razvitiya. Materialy mezhdunarodnoj konferencii. M.: Izd-vo RAGS, 2008. 251-255b. (in Russian)

Shaklein V. M. Lingvokul'turnaya situaciya i issledovanie teksta. M.: Obshchestvo lyubitelej rossijskoj slovesnosti, 1997. 184 s. (in Russian)

Smagulova Zh.S. Yazykovoe planirovaniye: tipologiya i modeli: Avtoref. diss. kand. filol. nauk. – Almaty, 2004. (in Russian)

Sulejmenova E.D., Shajmerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S. Novaya yazykovaya identichnost' v transformiruyushchemsya obshchestve: Kazahstan, Kyrgyzstan, Tadzhhikistan i Uzbekistan. Metodologiya issledovaniya. – Almaty, 2005. (in Russian)

Sulejmenova E.D., Smagulova Zh.S. Yazykovaya situaciya i yazykovoe planirovaniye v Kazahstane. – Almaty, 2005. (in Russian)

Tazhibaeva S.Zh., Kozyrev T.A. Mezhyazykovoe vzaimodeystvie v sovremennom Kazahstane, 2015, с.124. <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhyazykovoe-vzaimodeystvie-v-sovremennom-kazahstane>. (in Russian)

Yazyki narodov Kazahstana. Sociolingvisticheskiy spravochnik / E. D. Sulejmenova., N. Zh. Shajmerdenova., D. H. Akanova. – Astana: Izdatel'stvo «Arman-PV», 2007. 14 b. (in Russian)

Zhikeeva R.A. Yazykovaya situaciya Kostanajskoj oblasti Respubliki Kazahstan (bilingvisticheskiy aspekt) 2011. (in Russian)

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001045> (in Kazakh)

МРНТИ 16.21.21

А.С. БазарбаеваКазахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru**ПОНЯТИЯ «ҰЛТ», «ХАЛЫҚ» В КАЧЕСТВЕ МАРКЕРОВ
ВОСПРИЯТИЯ РУССКОГО ЧЕЛОВЕКА**

В данной статье рассматриваются результаты исследования по моделированию концепта «орыс/русский» в языковом сознании казаха. Направленный ассоциативный эксперимент проводился при помощи анкетирования, в котором респонденты заполняли анкеты с заданием написать свои ассоциации: «Какие ассоциации возникают при слове орыс/русский?». Данные эксперимента распределены по когнитивным зонам, одна из первых зон концепта является зона «Национальность», определяющая восприятие русского человека в языковом сознании казаха по этнической принадлежности. Респондентами эксперимента были этнические казахи разных возрастов. В анкете обязательно нужно было указать пол, возраст и родной язык, что позволяло выявить полную картину идентификации человека в социуме. Задача данной статьи – осветить данные исследования когнитивной зоны «Национальность» у респондентов, заполнивших анкеты на казахском языке. Были выбраны реакции с понятиями «ұлт», «халық», указывающие на этническую принадлежность русского человека. Всего реакций на понятие «ұлт» было дано 175 реакций, на стимул «халық» – 100 реакций. Рассмотрены все значения выбранных реакций на данный стимул, распределены на группы и дана оценка ассоциациям респондентов. Также в статье сделан обзор изучения терминов «ұлт», «халық» в современной науке, дано свое понимание понятий русскоязычный/казахоговорящий.

Ключевые слова: этнос, нация, народ, национальность, ассоциативный эксперимент, респондент.

А.С. Базарбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru**«Ұлт», «халық» ұғымдары орыс адамының бейнелеу маркерлері ретінде**

Бұл мақалада қазақтың тілдік санасындағы «орыс/русский» концептісін құрастыруға арналған зерттеу нәтижелері талқыланады. Сауалнама көмегімен бағытталған ассоциативті эксперимент жүргізілді, онда респонденттер өздерінің ассоциацияларын жазу тапсырмасы бар сауалнама толтырды: «Орыс/русский сөзінен қандай ассоциациялар туындайды?». Эксперименттік деректер когнитивтік аймақтарға бөлініп, концептің алғашқы аймақтарының бірі – қазақтың тілдік санасындағы орыс тұлғасын этникалық тегі бойынша анықтайтын «Ұлт» аймағы. Зерттеуде әр жастағы этникалық қазақтар қатысты. Сауалнамада жынысы, жасы және ана тілін көрсету қажет болды, бұл адамның қоғамдағы сәйкестендіруінің толық бейнесін ашуға мүмкіндік береді. Бұл мақаланың мақсаты – қазақ тілінде сауалнаманы толтырған респонденттердің «ұлт» когнитивтік аймағын зерттеу деректерін анықтау. Қазақтың тілдік санасында орыс тұлғасының ұлтын білдіретін «ұлт» және «халық» ұғымдарымен реакциялар таңдалды. Жалпы «ұлт» ұғымына 175 реакция, «халық» стимулына 100 реакция берілді. Берілген стимулға таңдалған реакциялар топтарға бөлініп респонденттердің жауаптарына баға берілді. Мақалада қазіргі ғылымдағы «ұлт» және «халық» ұғымдарына шолу жасалады, орыс тілді/қазақ тілді ұғымдарға өз түсінігіміз берілген.

Түйін сөздер: этнос, нация, халық, ұлт, ассоциативтік зерттеу, респондент.

A.S.Bazarbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru

Concept «ult», «halyk» as markers of perception of the Russian person

This article discussed the results a study on a modeling the concept «orys/russian» in the linguistic consciousness of the Kazakh. A directed associative experiment was carried out with the help of a questionnaire, in which the respondents filled out questionnaires with the task of writing their associations: «What association arise with the word «orys/russian»? The experimental data are divided into cognitive zones, one of the first zones of the concept is the «Nationality» zone, which defines a russian person in the linguistic consciousness of the Kazakh by ethnicity. The respondents of the experiment were ethnic Kazakh of different ages. In the questionnaire, it was necessary to indicate gender, age and native language, which made it possible to reveal a complete picture of a persons identification in society. The purpose of this article is to highlight the data of the study of the cognitive zone «Nationality» among respondents who filled out questionnaires is the Kazakh language. Reactions with the concepts «ult», «halyk» were chosen, indicating the ethnicity of a russian person. In total, 175 reactions were given to the concept of «ult», and 100 reactions to the stimulus «halyk». All selected responses to this stimulus are considered, divided into groups, and an assessment is given to the association of respondents. The article also provides an overview of the concepts «ult», «halyk» in modern science, given their understanding of the concept of Russian speaking/Kazakh speaking.

Keyword: ethnos, nation, people, nationality, associative experiment, respondent

Введение

В ходе исследования по созданию модели концепта «орыс/русский» мы преследовали цель рассмотрения образа русского человека в языковом сознании казаха. *Языковое сознание* в качестве термина имеет большое употребление в лингвистической науке, появившись в психолингвистических исследованиях сознания человека, сейчас активно используется во всех гуманитарных науках последних десятилетий. Известно, что сознание человека постоянно подвергается воздействию слова (речи) и функционирование языкового сознания в динамике идет через общение. Языковое сознание состоит из совокупности взаимовлияния языка (речи) и сознания, при этом у человека возникают структурные образования в сознании – так называемый языковой тезаурус, включающий в себя вербальные сети и семантические поля. Родоначальники данного направления исследования языкового сознания Ю.С.Сорокин, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева утверждают, что языковой тезаурус человека представляет его языковое сознание, имеющий свою полевою структуру: ядро и зоны ближней и дальней периферии. Таким образом, мы считаем, что языковое сознание «представляет собой лингвистическую проекцию бытия человека, сохраняющееся на протяжении всей жизни, ориентирующее его в окружении действительности и составляющее основу его языковой картины мира» (Ушакова,2000).

В термине *языковое сознание* сосуществуют два несоответствующих друг другу сущности: сознание, понимаемое как нематериальная психологическая сущность, которое нельзя измерить по каким-либо признакам, нельзя услышать и увидеть. Вторая часть сознания – материальная, это произносимая или записанная речь, которую можно услышать, т.е. осязать. Далее в сознании следует процесс формирования вербальных языковых связей. Мы понимаем под *языковым сознанием* психологическое функционирование человеческого сознания, включающееся в сознание человека при помощи языка (речи), т.е., языковое сознание состоит из психологического и лингвистического составляющих.

Материалы и методы

Ассоциативный направленный эксперимент получил широкое использование в лингвистических исследованиях в качестве источника достоверных результатов. Известны различные варианты изучения языкового мышления, среди которых ассоциативный эксперимент занимает одно из важных мест в современной психолингвистике. Направленный ассоциативный эксперимент проводится с целью изучения языкового сознания испытуемых на определенные стимулы. Так, направленный эксперимент мы провели при помощи анкетирования, в котором просили назвать ассоциации, написав в анкете слова, которые приходят при слове «орыс/русский». Ан-

кетирование проходило в аудиториях, где были розданы анкеты с заданием: «Какие ассоциации возникают при слове «орыс/русский»?». Заранее были разъяснены условия заполнения анкет, каждому испытуемому было дано время для заполнения анкеты самостоятельно, исключена возможность заглянуть в телефон для информации, или спросить у соседа. Во время проведения эксперимента важно учитывать тот факт, что для достоверности информации респондент должен писать свои собственные мысли, свое понимание, а не подсматривать и не списывать. Только при соблюдении подобных мер предосторожности достигается возможность получения достоверной информации от респондентов, что является одной из сильных и значимых сторон психолингвистического эксперимента. Полученные данные анкетирования позволили смоделировать ядро и периферийные зоны концепта «Орыс/русский», по частотности реакций, по мере убывания были сформированы когнитивные зоны концепта. Каждый из респондентов заполнял анкеты на языке, который считали родным языком. Часть респондентов заполняли на русском языке, хотя все испытуемые были этнические казахи разных возрастов и профессиональной деятельности. Данная статья посвящена изучению ответов респондентов, считающих казахский язык своим родным языком. По мере частотности распределены зоны «Русский человек», «Русский язык», «Национальность», эти зоны образуют ядро концепта «Орыс/русский». При рассмотрении когнитивной зоны «Национальность» были выбраны реакции, выявляющие механизмы идентификации русского человека по этнической принадлежности.

Обзор литературы

В статье мы даем свое понимание терминам *русскоязычный/казахоговорящий*, имеющим различное толкование в современной лингвистике с целью всестороннего освещения результатов направленного ассоциативного эксперимента. Анализируя данные респондентов, заполнивших анкеты на казахском языке, нам важно было рассмотреть значения данных терминов в русле нашего исследования. В современной лингвистической науке активно обсуждается вопрос о значении понятий *русскоязычный/казахоговорящий*, получивших в последнее время широкое использование. Учеными выдвигаются различные точки зрения значений этих терминов, что сви-

детельствует о важности и значимости данных понятий. Одна из существующих точек зрения на данную проблему озвучена Е.Г.Свинчуковой, понимающей под термином *русскоязычный* человека, прежде всего владеющего русским языком в качестве родного языка и причастного к русской культуре. Родной язык (русский язык) понимается как язык, на котором человек говорит, думает и пишет. В своих исследованиях по изучению диаспорного языкового сознания русских в Казахстане она отмечает факт схожести языкового мышления русских с картиной мира русских, проживающих в России. Этот факт ученый объясняет знанием русского языка жителей обеих стран в качестве родного языка. С другой стороны, отмечается факт различия в картине мира: «территориальная изолированность русскоязычных жителей Казахстана от страны исхода является той причиной, которая обуславливает сохранение культуры особенной, характерной для русской культуры в целом» (Свинчукова, 2011). Данная позиция утверждает, что человек любой этнической принадлежности (не только русский), думающий и говорящий на русском языке и воспитанный на русской культуре, может считаться *русскоязычным*.

Мы поддерживаем позицию ученых, понимающих под термином *русскоязычный и казахоговорящий* людей, говорящих и думающих на родном языке: «термин *русскоязычный* – это собирательное название людей русской и другой этнической принадлежности, пользующимися русским языком и считающим его родным языком. В узком смысле – это группа людей любой национальности, для которых русский язык является родным языком» (Енгибарян, 2008). Это положение мы берем за рабочее определение терминов *русскоязычный и казахоговорящий* в своем исследовании: человек говорит, пишет и думает на определенном языке, который считает родным языком, вне этнической принадлежности.

По данной аналогии мы под термином *казахоязычный* понимаем факт владения языком в качестве родного языка, на котором человек не только говорит и пишет, но и думает. Так как наше исследование посвящено анализу языкового сознания этнических казахов, *казахоязычный* – это человек, считающий казахский язык родным языком, использующий казахский язык в повседневной жизни, на работе, при общении с социумом. При разделении анкет для обработки мы ориентировались еще на тот факт, что анкета

заполнена на казахском языке и в качестве родного языка указан казахский язык.

Согласно данным реакция ассоциативного эксперимента, респонденты при восприятии русского человека дают такие реакции, как «ұлт» 175, «халық» 100. Респонденты идентифицируют русского человека через этническую принадлежность как представителей русского этноса, как жителей одной из этносов, проживающих вне и на территории Казахстана. Также отмечаются реакции, характеризующих русский этнос с различных позиций, как положительных, так и отрицательных.

Анализ данных направленного ассоциативного эксперимента казахоязычных респондентов помог выявить маркеры восприятия русского человека, использованных респондентами для идентификации этнической принадлежности. Такими маркерами восприятия образа русского человека отмечены такие понятия, как «ұлт», «халық», переводимые на русский язык как *этнос, нация, народ, национальность*. Мы приводим обзор изучения данных терминов в современной науке с целью выяснения значения данных терминов в современной науке и использование данных терминов респондентами.

Термин *этнос* является многогранным по значению и структуре, на сегодняшний день существует три направления исследования природы данного феномена. Первое направление называется *биологическим*, рассматривает этнос как сообщество людей по крови, по родству (Л.Гумилев, Ю.Бромлей). При том направлении этнос понимается как сообщество людей, которых связывают только кровные узы, без учета языковых, религиозных и культурных связей между людьми. Люди сосуществуют в данном обществе благодаря родственным отношениям друг к другу, к обществу в целом. Как видим, при данном направлении не учитываются социальные связи при объединении общества в этнос, который понимается как объективная данность, характеризующаяся историческим развитием или эволюцией человечества. Второе направление носит название *инструменталистского*, рассматривающего этнос как социальный инструмент для достижения целей (А.Коэн, Г.Дилигенский). Согласно данному подходу этнос понимается как общность, в ходе исторического развития объединяется в единое целое. Имея одинаковые цели, люди ставят определенные цели и достигают их в ходе образования и существования общества, в которой этничность

является средством для достижения целей. Третий подход в исследовании сложной природы этноса называется *конструктивистским*, основатели данного направления утверждают, что этнос является искусственным конструктом (структурой), объединяющей людей в определенные группы в ходе деятельности общества (Э.Гелнер, Б.Андерсон). Этнос понимается как социально-психологическая общность, характеризующаяся общими параметрами. Данный подход предполагает моделирование общей культуры, языка, менталитета для формирования этноса. Из огромного количества определений наиболее соответствующим нашему пониманию этого феномена мы считаем данное понимание: «Этнос – исторически сложившаяся на определенной территории устойчивая совокупность людей, обладающих общими чертами и стабильными особенностями культуры, языка, психологического склада, а также осознанием своих интересов и целей своего единства, отличия от других подобных образований самосознанием и исторической памятью» (Яценко, 1999)

Термин *нация* в современной науке имеет неоднозначное понимание и трактование, как этническая общность, объединенная одной территорией, единым языком и самосознанием. В этом значении термин *нация* соотносится с таким понятием, как *народ*. Если *этнос* понимается как общность, формируемое на общей культуре, языке и похожими психологическими чертами, то *нация* отичается от этноса развитием производственных отношений, наличием общего хозяйства. Также под термином *нация* предполагается понимать наличие государственности на общей территории проживания и имеющая политическое образование (Тишков, 2019)

Термин *национальность* является производной от понятия *нация*, имеет более ограниченное значение: национальность выражает «этническую принадлежность человека, культурно-языковой идентичности». Национальность предполагает наличие определенных правовых отношений между государством и членами этого общества. Гражданство человека любого из государств дает защиту гражданина и его прав в данной стране и за ее пределами.

Термин *народ* понимается двояко, как совокупность этнических групп, и как собирательный термин, используемый по отношению к нескольким этническим общностям. Народ – это сообщество людей, живущих на одной территории, также этот термин имеет понимание, что народ

– это сограждане, жители одной страны. Скажем, народ Казахстана – все жители Казахстана людей различной этничности (Арутюнян, 1998).

Результаты и обсуждение

Всего реакций респондентов со словами «ұлт» 175, «халық» 100, идентифицирующих русского человека по этнической принадлежности. Самая частотная реакция *ұлт* (национальность) 88; орыс *ұлттың өкілдері* (представители

русской нации) 15, всего 103 из 275. Этот факт свидетельствует о восприятии русского человека как представителя русского этноса, живущего на территории и вне Казахстана. В целом реакция «*ұлт*», «*халық*» является второй по частотности реакций на данный стимул после реакции «*орыс тілі*», который выявлял идентификацию русского человека через язык. Из того факта, что из 175 реакций 103 показывает, что идентификация по этнической принадлежности является для казаха наиболее важной.

Таблица 1. Данные когнитивной зоны «Национальность»

Значение	Реакции	Количество
1. <i>Ұлт</i> (национальность)	<i>ұлт</i> (национальность) ; орыс <i>ұлттың</i> өкілдері (представители русской нации); бір <i>ұлттың</i> атауы (название одной из национальностей) ; көптеген <i>халықтың</i> бірі (один из многих народов) ;	88 15 14 4
Характеристика этноса	жақсы <i>ұлт</i> (хорошая нация); алдыңғы қатарлы <i>ұлт</i> (передовая нация); техникасы дамыған <i>ұлт</i> (нация с развитой техникой); қоғамда өзіндік орны бар <i>ұлт</i> (народ, имеющий особое место в обществе); өнер, мәдениеті жағынан ертерек дамыған <i>ұлт</i> (народ, у которого развиты искусство и культура) ;	26 2 1 1 1
Различение по оппозиции «свой-чужой»	қазаққа ұқсамайтын <i>ұлт</i> (народ, не похожий на казахов) ; <i>ұлты</i> өзгеше халық (народ другой национальности) ;	12 15 всего – 175
2. <i>Халық</i> (народ)	орыс <i>халқы</i> (русский народ) ;	42
Характеристика	ұлы <i>халық</i> (великий народ) ; шыншыл <i>халық</i> (честный народ) ;	30 15
Территория	таныс <i>халық</i> (знакомый народ); қазақтарды паналап жүрген <i>халық</i> (живущий на территории казахов) ; қазаққа өз тілін де, ішімдігін қазаққа тұрмыс-салтын шексіз үйреткен <i>халық</i> (народ, научивший казахов своему языку, образу жизни) ; үш ғасыр отары болған <i>халық</i> (народ, колонизировавший казахов в течение трех веков);	6 1 1 1 всего – 100

Характеристика русского человека со словом «*ұлт*» 31 и «*халық*» 45 реакций показывает, что актуализируются такие качества русского человека с положительной стороны, как *хороший, великий, честный*. Отмечается тот факт, что реакции *жақсы ұлт* (хорошая нация) 26, *ұлы халық* (великий народ) 30, *шыншыл халық* (честный народ) 15 дают в целом 71 реакций. Значение *хорошая, великий, шыншыл* характеризует русский этнос как близкого человека и искреннего друга. *Великий* имеет значение большой, уважаемый,

шыншыл означает честный, чистый. Все эти реакции показывают положительное отношение респондентов к русскому этносу, это те качества, которые ценны и важны для казаха.

Следующая группа реакций предназначена для оценки способностей русского этноса: *алдыңғы қатарлы ұлт*, *техникасы дамыған ұлт*, *қоғамда өзіндік орны бар ұлт*, *өнер, мәдениеті жағынан ертерек дамыған ұлт*. Данные реакции единичные, но мы видим, какие качества респонденты ценят в русском этносе. Это такие опреде-

ления, как *передовая нация, развитая техника, культура, имеет свое место в мире* показывают, что эти качества отмечены как главные в оценке русского этноса.

Этнический состав в Казахстане является разнообразным, характерной для полиэтнического государства, котором наравне с титульной нацией проживают более 130 национальностей: «Особенностью этнического состава Казахстана, является то, что этнические русские являются второй по величине этнической группой, наряду с другими славянскими народами, такими, как белорусы и поляки, составляют большинство населения Казахстана» [7]. Русский этнос воспринимается как один из многочисленных этносов, проживающих в Казахстане, о чем свидетельствуют такие реакции, как *бір ұлттың атауы 14, көптеген халықтың бірі 4*. Этот факт показывает об идентификации русского этноса как людей, проживающих вместе на одной территории в качестве соседа, коллеги, друга.

Далее идет группа единичных реакций с отрицательной характеристикой, связанную с историческими фактами, связанными с колонизацией: *қазаққа өз тілін де, ішімдігін қазаққа тұрмыс-салтын шексіз үйреткен халық үш гасыр отары болған халық*. Как видим, при оценке русского человека респонденты указывают как положительные стороны характера, так и отрицательные. Если положительные реакции касаются черт характера и оценки способностей русского человека, то отрицательные реакции относятся к историческим фактам взаимоотношений двух государств в исторической ретроспективе.

Группу реакций: *қазаққа ұқсамайтын ұлт 12 (народ, не похожий на казахов); ұлты өзгеше халық (народ другой национальности) 17* мы отнесли в отдельную группу, относящуюся к оппозиции «свой-чужой». Данная оппозиция служит инструментом категоризации мира, позволяющей делить этот мир на своих и чужих. Категоризация помогает разделять окружающий мир на прямо противоположные части, что помогает идентифицировать прежде всего себя в качестве представителя одного из этносов. С другой стороны, диада способствует восприятию мира как единого целого. Отмеченные реакции свидетельствуют о том, что восприятие русского человека через диаду помогает казаху идентифицировать себя как представителя своего казахского этноса.

Таким образом, изучение данной когнитивной зоны показало нам содержательную сто-

рону данной зоны исследования. Респонденты термины *ұлт, халық* используют в нескольких значениях. Так, термин *ұлт* употребляется в следующих реакциях, означающих *нация* (орыс *ұлтың* өкілдері (представители русской нации); алдыңғы қатарлы *ұлт* (передовая нация); техникасы дамыған *ұлт* (нация с развитой техникой, жақсы *ұлт* (хорошая нация). Это понимание соответствует представлению нации как *совокупности общностей*. Термин *ұлт/нация* имеет одно еще значение *национальность* (*ұлт* (национальность); бір *ұлттың* атауы (название одной из национальностей); алдыңғы қатарлы *ұлт* (передовая нация); техникасы дамыған *ұлт* (нация с развитой техникой), понимаемой как название этнической принадлежности человека в обществе. Термин *халық* имеет употребление в значении *этническое общество* (орыс *халқы* (русский народ); ұлы *халық* (великий народ); шыншыл *халық* (честный народ); таныс *халық* (знакомый народ). Понятие *народ* используется только в этом значении, тогда как понятие *ұлт* вариации использования: в значении *совокупности общностей и национальность*.

Заключение

Как видно из результатов исследования языкового сознания казаха при моделировании концепта «орыс/русский», данная когнитивная зона «Национальность» имеет свою полевою структуру. Ядром данной зоны являются реакции *ұлт 88, халық 42*, указывающая на восприятие русского человека через этническую принадлежность, в ближней периферии представлены реакции, характеризующие русских как положительно, так и отрицательно *жақсы ұлт 26, ұлы халық 30, шыншыл халық 15*. Дальняя периферия дана реакциями, относящимися к оппозиции «свой-чужой» *қазаққа ұқсамайтын ұлт 12, ұлты өзгеше халық 17*. Таким образом, изучение данной когнитивной зоны показало нам, что восприятие казаха представителей русского этноса через своеобразные маркеры *ұлт, халық* выражают свое использование, которое выявил проведенный ассоциативный эксперимент. Как видно, лексикографическое значение терминов, обозначенное в словарях, имеет свое употребление в языковом сознании человека. По результатам эксперимента удалось выяснить, какие значения исследуемых терминов *ұлт, халық* являющимися маркерами этнической принадлежности русского человека, имеют свое актуализацию в языковом сознании казаха.

Список литературы

- Арутюнян Ю.В. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижина, А.А. Сукоколов – М., 1998. – 271 с.
- Енгибарян Р.В. Этнос в современном мире/ Право и управление. XXI век. – 2008. –№2(7). – с.5-8.
- Свинчукова Е.Г. Языковая картина мира русской диаспоры в Казахстане. Автореф.канд.дисс., М., 2011, -26.с.
- Сосуществование этнических групп в Казахстане: Научное издание. – Алматы, 2017/2018. – 76 с.
- Тишков В.А., Шабаяев Ю.П. Этнополитология: Политические функции этничности. Учебник для вузов. – М.: Изд. МГУ, 2019. – 416 с.
- Языковое сознание и образ мира. Сб.ст./Отв.ред.Н.В.Уфимцева. – М., 2000. – 320с.
- Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. Серия «Учебники для вузов. Специальная литература». – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 528 с.

Reference

- Yazykovoye soznaniye I obras mira. Sb.st./Otv.red.N.V.Ufimtseva. – М., 2000. – 26s.
- Svinchukova Ye.G. Yazykovaya kartina mira russkoy diasporы v Kazakhstane. Aftoref. kand.diss., М.,2011, -26s.
- Yengibanyan R.V. Etnos v sovremennom mire/ Pravo I upravleniye.XXI vek. – 2008. – №2(7). – s.5-8
- Yatsenko N. Ye. Tolkovyy slovar obshchestvovedcheskikh terminov. Seiya «Uchebniki dlya vuzov. Spetsialnaya literature».: – SPb.: Izdatelstvo «Lan», 1999. – 528s.
- Tishkov V.A., Shabayev Yu.P. Etnopoliticheskiye funktsii etnochnosti. Uchebnik dlya vuzov. – М. Izd. MGU, 2019. – 416s.
- Arutyunyan Yu.V. Etnosotsiologiya: Uchebnoye posobiye dlya vuzov. – М., 1998. – 271s.
- Sosushchestvovaniye etnopoliticheskikh grupp v Kazakhstane: Nauchnoye izdaniye. – Almaty, 2017/2018. – 76s.

FTAMP 16.21.25

Ш.Д. Бүркітбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҰРҒЫДАН САЛЫСТЫРУ («БҮГҮ ҚАҒАННЫҢ МАНИХЕЙЗМДІ ҚАБЫЛДАУЫ» АТТЫ КӨНЕ ҰЙҒЫР ТІЛІНДЕГІ МӘТІН НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тілі грамматикалық тұрғыдан (грамматикалық талдау жасау негізінде) салыстырыла қарастырылды. Көне ұйғыр тілі – басқа түркі тілдері сияқты қазіргі қазақ тілінің де шығу тегі болып табылатын көне түркі тілінің бір тармағы. Мақаланы жазудағы мақсат – Қазақстандағы түркология ғылымының ең аз зерттелген бөлігі көне ұйғыр тілінің ерекшеліктерін қазақ тілінің грамматикасымен салыстыра отырып қарастыру, зерделеу. Мақаланы жазу барысында VIII – XI ғасырларда қолданылған көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тілінің грамматикалық тұрғыдан (аз-кем айырмашылықтарын қоспағанда) бірдей екендігін ашып көрсету. Қазіргі қазақ тіліндегі түбір сөздер мен оларға жалғанатын қосымшалардың сол бастапқы, тарихи мағынасын жоғалтпаған қалпында қолданылатындығын, көне ұйғыр тіліндегі түпнұсқа мәтіннен тұтас сөйлемдерді алып қазіргі қазақ тілінің стандарты негізінде грамматикалық тұрғыдан талдау. Мақалада «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған бұл мәтін қазіргі Моңғолия жеріндегі Ұйғыр хандығы заманында үшінші ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған (759-780) тұсында 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдаған уақыттарда жазылған. Біз пайдаланып отырған мәтін түрік ғалымы, түрколог Б. Өзбайдың еңбегінен алынған үзінді. Мәтіндегі сөздердің көпшілігінің бүгінгі қазақ тілінде аздаған өзгеріске ұшырап немесе мүлде өзгермей, сол қалпында қолданылуы қызығушылығымызды арттырғандықтан грамматикалық талдау жасап салыстыра қарастыруды жөн санадық. Мақалада жүзге тарта сөзді лексикалық тұрғыдан салыстырып, мүмкіндігінше талдап көрсетуге тырыстық. Сондай – ақ, жұмысты жазу барысында қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры көне түркі сөздеріне бай екендігіне тағы да көз жеткіздік. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы өте жоғары. Қазақ тілі тарихы және түркі тілдерінің тарихы пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болады. Сонымен қатар, бұл жұмыс қазақ ғылымының түркологиясында ең аз зерттелген көне ұйғыр тілі саласындағы олқылықтың орнын толтыратын ғылыми еңбек ретінде құнды. Мақалада салыстырмалы, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, көне ұйғыр тілі, грамматикалық талдау, салыстыру, тарихи мағына.

Ш.Д. Бүркітбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Структурное сравнение древнеуйгурского и современного казахского языков (На основе древнего уйгурского текста «Принятие Бугу каганом манихейства»)

В статье проводится сравнение древнего уйгурского языка и современного казахского языка с грамматической точки зрения (на основе грамматического анализа). Древнеуйгурский – это ветвь древнетюркского языка, от которого произошел современный казахский язык, а также другие тюркские языки. Целью написания статьи является рассмотрение и изучение особенностей древнеуйгурского языка, который является наименее изученной частью науки тюркологии в Казахстане, сопоставление его с грамматикой казахского языка. В ходе написания статьи выявить, что древний уйгурский язык, использовавшийся в VIII-XI веках, и современный казахский язык грамматически идентичны (за исключением незначительных различий). Грамматический анализ современных казахских корневых слов и дополнений, связанных с ними в их первоначальном, историческом значении, взятие целых предложений из исходного текста на древнеуйгурском языке на основе эталона современного казахского языка. В статье использованы слова из текста, написанного на древнеуйгурском языке, «Принятие Бугу каганом манихейства». Этот текст, найденный во время Германно-Турфанской экспедиции, был написан во времена третьего

уйгурского кагана (759–780 гг.) во время правления Уйгурского ханства в современной Монголии, когда он обратился в манихейство в 762–763 гг. Используемый нами текст написан турецким ученым, тюркологом Б. Отрывок из работы Озбая. Большинство слов в тексте используются в современном казахском языке практически без изменений, так как это повысило наш интерес, поэтому мы подумали, что было бы неплохо сделать грамматический анализ и сравнить его. В статье мы постарались сравнить сотни слов с лексической точки зрения и максимально их проанализировать. Также при написании работы мы еще раз убедились, что лексика современного казахского языка богата древнетюркскими словами. Научная и практическая значимость работы очень высока. Может использоваться как учебное пособие по истории казахского языка и истории тюркских языков. Кроме того, данная работа ценна как научная работа, восполняющая пробел в области древнеуйгурского языка, наименее изученного в тюркологии казахской науки. В статье использовались сравнительные и историко-сопоставительные методы.

Ключевые слова: казахский язык, древнеуйгурский язык, грамматический анализ, сравнение, историческое значение.

Sh.D. Burkitbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Structural comparison of Old Uighur and modern Kazakh languages (Based on the ancient Uyghur text "Acceptance of Manichaeism by Bug kagan")

The article compares the ancient Uighur language and the modern Kazakh language from a grammatical point of view (based on grammatical analysis). Old Uighur is a branch of the Old Turkic language, from which the modern Kazakh language, as well as other Turkic languages, originated. The purpose of writing the article is to review and study the features of the ancient Uyghur language, which is the least studied part of the science of Turkology in Kazakhstan, comparing it with the grammar of the Kazakh language. In the course of writing the article, reveal that the ancient Uyghur language, used in the 8th–11th centuries, and the modern Kazakh language are grammatically identical (with the exception of minor differences). Grammatical analysis of modern Kazakh root words and additions associated with them in their original, historical meaning, taking whole sentences from the original text in the Old Uyghur language based on the standard of the modern Kazakh language. The article uses words from the text written in the ancient Uyghur language, "Acceptance of Manichaeism by the Bug kagan". This text, found during the German-Turfan expedition, was written during the third Uyghur Khagan (759–780) during the reign of the Uyghur Khanate in present-day Mongolia, when he converted to Manichaeism in 762–763. The text we use was written by a Turkish scholar, Turkologist B. An excerpt from the work of Ozbay. Most of the words in the text are used almost unchanged in modern Kazakh, as this increased our interest, so we thought it would be a good idea to do a grammatical analysis and compare it. In the article, we tried to compare hundreds of words from a lexical point of view and analyze them as much as possible. Also, when writing the work, we were once again convinced that the vocabulary of the modern Kazakh language is rich in ancient Turkic words. The scientific and practical significance of the work is very high. Can be used as a textbook on the history of the Kazakh language and the history of the Turkic languages. In addition, this work is valuable as a scientific work that fills the gap in the field of the ancient Uyghur language, which is the least studied in the Turkology of the Kazakh science. The article uses comparative, historical and comparative methods.

Key words: Kazakh language, Old Uighur language, grammatical analysis, comparison, historical significance.

Кіріспе

Әлемдік тюркология ғылымында көне түркі тілдерін орхон жазба ескерткіштерінің тілі, енисей жазба ескерткіштерінің тілі, көне ұйғыр тілі, қараханлы мемлекетінің тілі, шағатай тілі, алтын орда – қыпшақ тілі, османлы тілі т.б. атаулармен кезең кезеңге бөліп қарастыратыны белгілі. Біз бұл мақаламызда осы кезеңдердің ішінен көне ұйғыр тілін қарастырамыз. Көне

ұйғыр тілінде жазылған мәтінге қазіргі қазақ тілінің грамматикасы негізінде талдау жасаймыз. Қазіргі қазақ тілінде көне түркі сөздері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда өте көп сақталған және кең қолданысқа ие. Әрине кейбір сөздер аздаған дыбыстық, кейде мағыналық өзгерістерге де ұшыраған. Мақаламыздың мақсаты көне ұйғыр тілі мен қазақ тілі арасындағы грамматикалық ұқсастықты ашып көрсету. Грамматикалық талдау жасау үшін алынған көне ұйғыр тіліндегі

сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданыста екендігін көрсету мақсатында қазақ тіліндегі аудармасымен бірге бердік. Мақалада Неміс – Тұрпан экспедициясы барысында табылған «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндегі сөздер пайдаланылды. «Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты мәтінді қазіргі қазақ тілімен грамматикалық тұрғыдан салыстырып ұқсас тұстарын тауып, қазіргі таңда қаншалықты қолданыста екендігін зерделедік. Мақала көне ұйғыр тіліндегі мәтіндердің қазақ түркологиясында ғылыми тұрғыдан зерттелмеуі, бүгінгі күнге дейін қазақ тіліне аударылмауы, қазақ ғылымында ғылыми айналысқа түспеуі т.б. сияқты олқылықтардың орнын толтыруымен өзекті. Сонымен қатар, мақаланың теориялық және практикалық маңызы өте жоғары. Жоғары оқу орындарында «Түркітануға кіріспе», «Түркі тілдерінің тарихы», «Қазақ тілінің тарихы», «Түркі әдебиеті», «Көне түркі тілдері» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде қолдануға болады.

Әдебиеттерге шолу

В. Банг пен А. вон Гаваиннен кейін түрік ғалымы С. Чагатай (1963) мәтінмен жұмыс істейді. Мәтіннің тіліне байланысты ғалым Шинаси Текин ұйғырлардың мани дінін қабылдаулары туралы мақаласында жазады. (Ш.Текин «Мани дінінің ұйғырлар тарапынан мемлекет діні ретінде қабылдануының 1200 жылы мерейтойына орай үзік сыр (762 – 1962)» 6-8 б, TDAY – Belleten 1962, s.1-11). Кейіннен Ларри Кларк Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы жайындағы мақаласында мәтіннің бір бөлімінің аудармасын берген. (Кларк, 2000: 83-123). Б. Өзбайдың еңбегінде де негізінен осы Кларктің зерттеуі пайдаланылған. Жалпы манихейзм дініндегі ұйғырлар тақырыбында сөз қозғағанда міндетті түрде Ларри Кларк пен З. Өзертуралдың еңбектеріне жүгінген жөн. Мақаламызға ғалым Б. Өзбай зерттеп, аударған мәтінді пайдаландық. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы, тарихи салыстырмалы және аудару әдісі қолданылды.

Материалдар мен әдістер

Мәтін TT 276^a және TT 276^b нөмерімен тіркелген барлығы 96 жолдан тұрады. Алғаш рет ғалымдар В. Банг және А. вон Гаваин тарапынан 1929 жылы неміс тіліне аударылып,

транскрипциясы, мәтіннің түпнұсқасымен бірге жарияланды. Моңғолия жеріндегі Ұйғыр қағандығы дәуірінде 3 Ұйғыр қағаны болған Бүгү Қаған 759 – 780 жылдар аралығында елді билейді. Бүгү Қаған 762-763 жылдары манихейзм дінін қабылдайды. Манихейзм дінінің негізін қалаған б.д.к. III ғасырда өмір сүрген, сурет салуды ұнататын, дүниядығы жақсылық пен жамандықтың, қараңғылық пен жарықтың әу бастан бір-бірімен арпалысып келе жатқандығына сенетін Мани атты христиан екендігін білеміз. Осы Маниді қолдаған ұйғыр қағандарының арқасында манихейзм діні ұйғырлар арасына кең тараған. Дінбасы Мани сурет салғанды ұнататындықтан манихейзм дініне тән ерекшелік жарықтың үстіне сурет салу. Сондықтан да, манихейзм дініне қатысты барлық жазба ескерткіштер, пұттар әр түрлі суреттермен, гүлдермен безендірілген. Бұл тақырыпта Сузана Гулакси ғылыми мақалаларынан бөлек екі кітап жазып (2001, 2005) жариялады. Кітаптарында Берлинде сақталған мәтіндер мен салынған суреттердің бөлшектерінің каталогын берген. Мәтіндердің үзінділері мен суреттердің қиындылары суретті кітап бөлшектері, тері кітап қаптары, жібек кітаптар, боялған және иленген шүберектер қиындылары, қабырға суреттері атты тақырыпшалармен берілген.

1. *[m(e)n] t(e)ŋri m(e)n sizni birle t(e)ŋri yeriŋerü ba[rğay]*, 2. *[m(e)n] dendarlar inçe kikinç bėrdiler biz arıg [biz biz]*, 3. *[dėn]dar biz t(e)ŋri ay(i)gın tüketi işleyür biz k[altı]*, 4. *et'öz kodsar biz t(e)ŋri yerinberü (yeriŋerü oku.) bargay biz ne [üçün]*, 5. *tėser biz t(e)ŋri y(a)rl(i)gın adrok kalmaz biz ...*, 6. *yüzümüz utru ulug iy(i)nç basınç alp [emgekler] (?)*, 7. *erür anı üçün t(e)ŋri yerin bulgay biz ...*, 8. *t(e)ŋrim siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü [özünüz]*, 9. *yaz(i)nsar siz , ötrü kam(a)g elinç bulgan[ğay] ...*, 10. *bo kam(a)g türk bodun t(e)ŋrike y[azok]*, 11. *kıltaçı bol[ğay]lar , kanyuda dendarlar(i)g [bulsar]*, 12. *basingay ölö[rge]yler , y(e)me bo t[ört buluŋtakı] (?)*, 13. *dendarlar kim [ta]vgaç yerinte a[zu yme] ... (?)*, 14. *tört küse[nte] kėrü ku[z ilgerü bėriŋerü alku]- (*, 15. *ka ulug ada iy(i)nç basınç bolgay ka[nyuda]*, 16. *n(i)goşaklar(i)g sartlar(i)g bulsar alkunı ölrėgey bir*, 17. *ti[ri]g [ı]dmagaylar , y(e)me bo [siziŋ] eli[niz]de [siz]iŋ (?)*, 18. *y(a)[rl(i)g]ın ulug edgü kılınçlar kılmiş bolur y(e)me*, 19. *... [tar]kan k(e)lgi[n]çe siz[iŋ] elinizde kılmiş*, 20. *[boltu y] (e)me t(e)ŋrim birö[k k(e)n]tü özünüzke te/.. (?)*, 21. *[siz] edgü törö edgü kılınç alku kalğay y(e)me*, 22. *... [t](a)rkan bo montag törlüg kızı] ada*, 23. *[iyinç basınç] anıg kılınç kılmiş bolgay siziŋ*, 24. *[elinç]*

artagay tejri yèr]iñerü bargu yoluñuz, 25.[antı] n öñi bolgay , y(e)me bo sav(ı)g ay(ı)g<ıg> ant[fa kèn], 26. ... t(e)ñri mojak eşidgey neñ taplamagay y(e)m[e], 27[sev]megey , y(e)me t(e)ñri èlig dèndarlar birle ik[i], 28. [kùn] tün bo savlar(ı)g sözleştiler üçünç, 29. [künte] bir küzetke tegi tegi t(e)ñriken inçek kat(i)glantı, 30. [anta] kèn t(e)ñri èlig köñüli az kogşadı ol, 31. [tiltagı]n kim inçe eşidti bo kılınçın, 32. [üzüti] (?) boşunmagay tèp anın korkdı b(e) zdi köñüli, 33. [kogşadı o]l üdüin t(e)ñri èlig böğü han k(e)ntü, 34. [dèndar]lar erigli kuvraggaru k(e) lti d[èn]darlar-, 35.[ka] sökütüp yinçir[l]ü öt[ün] ti suyda, 36. ... krmşuhn kolt[ı] inçe tèp ötünti, 37. [uzun üdte] berü sizni e[mg]et[t]im aça suvsamak(i)n, 38. [katıglantım] inçe sakıntım , bo montag kat(i)glanmak(i)n, 39.... [katıg]lant(i)m siz mèni y(a)rlikagay nomka tutgay, 40. dèndar kılgay siz tèp , inçip amtu[ka] tegi men(i)ñ.

Нәтижелер мен талқылау

1.[m(e)n] *t(e)ñri* m(e)n sizni birle *t(e)ñri* yèriñerü ba[rgay] (*мен тәңірі мен сізбен бірге тәңірі жеріне барайын*);

m(e)n: мен – жіктеу есімдігі, I жақ, жекеше, **t(e)ñri m(e)n:** тәңіріммен, **t(e)ñri:** тәңірі – зат есім, **sizni birle** – сізбен бірге, **siz:** сіз – жіктеу есімдігі, II жақ, көпше, **ni:** бен – көмектес септігі жалғауы, **birle:** бірге – шылау, **yèriñerü:** жеріне, **yèr:** жер – зат есім, **i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **ñerü:** не – барыс септігінің жалғауы, **ba[rgay]:** барамын, **bar:** бару – етістік, **gay:** йын – болжалды келер шақ.

2.[m(e)n] dèndarlar inçe kikinç bèrdiler biz arıg [biz biz] (*мен діндарлар осылай жауап берді біз таза [біз біз]*);

dèndarlar: діндарлар, **dèn:** дін – зат есім, **dar:** дар – сөз тудырушы жұрнақ, **lar:** лар – көптік жалғауы, **inçe:** осылай – үстеу, **kikinç:** жауап – зат есім, **bèrdiler:** берді, **bèr:** беру – етістік, **di:** ді – өткен шақтың жалғауы, **biz:** біз – есімдік, **arig:** таза, таза – сын есім.

3.[dèn]dar biz *t(e)ñri* ay(ı)gın tüketi işleyür biz k[altı] (*діндар біз тәңірі әмірін түгел орындаймыз біз солай*);

ay(ı)gın: әмірін, **ay(ı)g:** әмір – зат есім, **ın:** ін – табыс септігі, **tüketi:** түгел – жалпылау есімдігі, **işleyür:** орындаймыз, **işle:** орындау – етістік, **yür:** мыз – жіктік жалғауы I жақ көпше, **kaltı:** солай – үстеу.

4. et'öz kodsar biz *t(e)ñri* yèrinberü (yèriñerü okı.) bargay biz ne [üçün], (*өзіміз*) өлсек біз тәңірі жеріне барғай біз не [үшін]);

et'öz: өзіміз, **өз** – өздік есімдік, **іміз** – көптік жалғауы, **kodsar:** өлсек, **kod:** өлу – етістік, **sar:** сек – шартты рай, **bargay:** барғай, барамыз, **bar:** бару – етістік, **gay:** ғай – қалау рай жалғауы; амыз – келер шақ, **ne:** не – сұрау есімдігі, **üçün:** үшін – шылау.

5. tèser biz *t(e)ñri* y(a)rl(ı)gın adrok kılmaз biz ... (*десек біз тәңірі жарлығын басқаша қылмаймыз біз...*);

tèser: десек, **tè:** деу – етістік, **ser:** сек – шартты рай, **y(a)rl(ı)gın:** жарлығын, **y(a)rl(ı)g:** жарлық – зат есім, **ın:** ын – табыс септігі, **adrok:** басқаша – үстеу, **kılmaз:** қылмаймыз, **kıl:** қылу – етістік, **maz:** май – болымсыздық жалғауы, мыз – жіктеу есімдігі, I жақ, көпше.

6. yüzümüz utru ulug iy(ı)ñç basınç alp [emgekler] (?) (*жүзімізге қарсы үлкен басып-жаншу ауыр [азаптар] (?)*);

yüzümüz: жүзімізге, **yüz:** жүз – зат есім, **ümüz:** іміз – тәуелдік жалғауы III жақ көпше, **ge** – барыс септігі, **utru:** қарсы – үстеу, **ulug:** үлкен – сын есім, **iy(ı)ñç basınç:** басып-жаншу – қосарланған күрделі етістік, **alp:** ауыр – сын есім, **emgekler:** азаптар, **emgek:** азап – есімдік, **ler:** тар – көптік жалғауы

7. erür anı üçün *t(e)ñri* yèrin bulgay biz ... (*болар сол үшін тәңірі жерін тапқай біз...*);

erür: болар, **er:** бол – болу – етістік, **ür:** ар – көсемшенің жұрнағы, **anı:** сол – сілтеу есімдігі, **yèrin:** жерін, **yèr:** жер – зат есім, **in:** ін – табыс септігі, **bulgay:** тапқай, табамыз, **bul:** табу – етістік, **gay:** қай – қалау рай жалғауы; амыз – келер шақ.

8. *t(e)ñrim* siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü [özünüz] (*тәңірім сіз заңсыздықпен Езруа Тәңіріге өзіңіз*);

t(e)ñrim: тәңірім, **t(e)ñri:** тәңірі – зат есім, **m:** м – тәуелдік жалғауы I жақ жекеше, **siz:** сіз – есімдік, **törösüzün:** заңсыздықпен, **törö:** заң – зат есім, **süz:** сыз – болымсыздық жалғауы, дық – зат есім тудыратын жұрнақ, **ün:** пен – көмектес септік, **üdsüzke:** Езруа Тәңіріге, **k(e)ntü [özünüz]:** өзіңіз, **öz:** өз – өздік есімдік, **ünüz:** ініз – тәуелдік жалғауы II жақ көпше.

9. yaz(ı)nsar siz , ötrü kam(a)g èliniz bulgan[Gay] ... (*жазықты болсаңыз сіз, сосын барлық еліңіз былғанады...*);

yaz(ı)nsar: жазықты – сын есім, **sar:** -са, -се – шартты райдың жұрнағы, **ötrü:** сосын – шылау, **kam(a)g:** барлық – жалпылау есімдігі, **èliniz:** еліңіз, **èl:** ел – зат есім, **iniz:** інің – тәуелдік жалғауы II жақ көпше, **bulgan[Gay]:** былғанғай, былғанады, **bulgan:** былғану – етістік, **gay:** ғай – қалау рай жұрнағы; ады – келер шақ.

10. bo kam(a)g türk bodun t(e)ḡrike y[azok] (бұл барлық түрік халқы тәңіріге күнә);

bo: бұл – сілтеу есімдігі, **türk:** түрік – зат есім, **bodun:** халқы – халық – зат есім, **t(e)ḡrike:** тәңіріге, **t(e)ḡri:** тәңірі – зат есім, **ke:** ге – барыс септігі, **yazok:** күнә – зат есім.

11. kıltaçı bol[ḡay]lar, kanyuda dendarlar(i) g [bulsar] (жасаушы болады, қай жерде де діндарларды [тапса]);

kıltaçı: жасаушы, **kıl:** жасау – етістік, **taçı:** шы – етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ, **kanyuda:** қай жақта, **kan:** қай – сұрау есімдігі, **yu:** жақ – зат есім, **da:** та – жатыс септігі, **dendarlar(i) g:** діндарларды, **dên:** дін – зат есім, **dar:** дар – зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, **lar:** лар – көптік жалғауы, **(i)g:** ды – табыс септігі, **bulsar:** тапса, **bul:** тап – етістік, **sar:** са – қалау рай.

12. basingay ölö[rḡe]yler, y(e)me bo t[ört buluḡtakı] (?) (басып-жанып өлтіреді, және бұл төрт бұрыштағы (?));

basingay ölö[rḡe]yler: басынғай өлтіргей; басып өлтіреді, **basın ölö:** өлтіру – етістік, **ḡay gey:** ғай, гей – қалау рай жұрнағы; еді – келер шақ, **y(e)me:** және – шылау, **tört:** төрт – сан есім, **buluḡtakı:** бұрыштағы, **buluḡ:** бұрыш – зат есім, **takı:** -тағы, -тегі – құранды жұрнақ.

13. dendarlar kim [ta]vḡaç yêrinte a[zu yme] ... (?) (діндарлар кім қытай жерінде немесе ... (?));

kim: кім – сұрау есімдігі, **tavḡaç:** қытай – зат есім, **yêrinte:** жерінде, **yêr:** жер – зат есім, **inte:** інде – жатыс септігі, **azu:** немесе – шылау, **yme:** және – шылау.

14. tört küse[nte] kèrü ku[z ilgerü bérigerü alku]-(төрт Кучада (қаласында) батыс солтүстік шығысқа оңтүстікке қарай барша);

tört küse: Төрт Куча – зат есім, **nte:** нда – жатыс септігі, **kèrü:** батыс, **kèrü:** батыс – зат есім, **kuz:** солтүстік, **kuz:** солтүстік – зат есім, **ilgerü:** шығысқа қарай, **il:** шығыс – зат есім, **gerü:** қа қарай – барыс септігі, **bérigerü:** оңтүстікке қарай, **béri:** оңтүстік – зат есім, **gerü:** ке қарай – барыс септігі, **alku:** барша – жалпылау есімдігі.

15. ka ulug ada yu(1)ḡ basinḡ bolḡay ka[nyuda] (туыстар үлкен қатер басып-жаныу болады барлық жерде); **ka:** туыс, **ka:** туыс – зат есім, **ulug:** үлкен – сын есім, **ada:** қатер – зат есім.

16. n(i)ḡoşaklar(i)ḡ sartlar(i)ḡ bulsar alkuḡnı ölöḡgey bir (мүминдерді сарттарды көрсең барлығын өлтіріңдер бір);

n(i)ḡoşaklar(i)ḡ: мүминдерді, **n(i)ḡoşak:** мүмин – зат есім, **lar:** дер – көптік жалғауы, **(i)ḡ:** ді – табыс септігі, **sartlar(i)ḡ:** сарттарды, **sart:** сарт – зат есім, **lar:** тар – көптік жалғауы, **(i)ḡ:** ды

– табыс септігі, **bulsar:** көрсең, **bul:** көр – етістік, **sar:** се – қалау рай, **ḡ** – жіктік жалғауы II жақ жекеше, **alkuḡnı:** барлығын, **alku:** барлығы – жалпылау есімдігі, **nı:** н – туынды үстеу жасайтын жұрнақ, **ölöḡgey:** өлтіріңдер, **öl:** өл – етістік, **ör:** тір – өзгелік етіс жұрнағы, **gey:** індер – жіктік жалғауы II көпше, **bir:** бір – сан есім.

17. ti[rı]ḡ [ı]dmagaylar, y(e)me bo [sizıḡ] êli[ḡiz]de [siz]ıḡ (?) (тірі қалдырмаңдар, және бұл сіздің еліңізде сіздің (?));

ti[rı]ḡ: тірі – сын есім, **[ı]dmagaylar:** қалдырмаңдар, **[ı]d:** қалдыр – етістік, **magay:** маң – болымсыз жалғау, **lar:** дар – жіктік жалғауы II көпше, **sizıḡ:** сіздің, **siz:** сіз – есімдік, **ıḡ:** дің – ілік септігі, **êli[ḡiz]de:** еліңізде, **êl:** ел – зат есім, **ı[ḡiz]:** іңіз – тәуелдік жалғауы II жақ көпше, **de:** де – жатыс септігі.

18. y(a)[rl(i)ḡ]ın ulug edḡü kılınḡlar kılmiş bolur y(e)me (жарлығыңызбен үлкен сауанты іс қылған болар және);

y(a)[rl(i)ḡ]ın: жарлығыңызбен, **y(a)[rl(i)ḡ]:** жарлық – зат есім, **ın:** ыңыз – тәуелдік жалғауы II жақ көпше, **ben:** көмектес септік, **edḡü kılınḡlar:** игі істер, **edḡü:** игі – есім, **kılınḡlar:** істер, **kılınḡ:** іс – зат есім, **lar:** тер – көптік жалғауы, **kılmiş:** қылған, **kıl:** қыл – етістік, **mıḡ:** ған – есімшенің жұрнағы, **bolur:** болар, **bol:** бол – етістік, **ur:** ар – есімшенің жұрнағы.

19. ... [tar]kan k(e)lḡi[n]ḡe siz[ıḡ] êliḡizde kılmiş (бастық келгенше сіздің еліңізде қалған);

[tar]kan: бастық, **k(e)lḡi[n]ḡe:** келгенше, **k(e)l:** кел – етістік, **ḡi[n]:** ген – есімшенің жұрнағы, бұрынғы өткен шақ, **ḡe:** ше – туынды үстеу жұрнағы, **kılmiş:** қалған, **kıl:** қал – етістік, **mıḡ:** ған – есімшенің жұрнағы.

20. [boltı y](e)me t(e)ḡrim birö[k k(e)n]tü özüḡüzke te/.. (?) (болады және тәңірім бірақ өзіңізге де .. (?)); **k(e)n]tü özüḡüzke:** өзіңізге, **özü:** өзі – өздік есім, **ḡüz:** ңіз – тәуелдік жалғауы II көпше, **ke:** ге – барыс септігі, **te:** де – шылау.

21. [siz] edḡü törö edḡü kılınḡ alku kalḡay y(e)me ([siz] игі заң игі іс барлығы қылғай және);

edḡü: игі – сын есім, **törö:** заң – зат есім, **alku:** барлығы – жалпылау есімдігі, **kalḡay:** қылғай, **kal:** қыл – қылу – етістік, **ḡay:** ғай – қалау рай.

22. ... [t](a)rkan bo montag törlüḡ kıl[z] ada (бастық бұл осындай түрлі жұт қауіпті);

montag: осындай – үстеу, **törlüḡ:** түрлі – үстеу, **kız:** жұт – зат есім, **ada:** қауіп – зат есім, **tı:** зат есімнен сын есім тудыратын жұрнақ.

23. [ıyınḡ basinḡ] anıḡ kılınḡ kılmiş bolḡay sizıḡ ([басып-жаныу] жаман іс қылған болады сіздің); **anıḡ:** жаман – сын есім.

24. [èliñiz artagay teñri yèr]iñerü bargu yoluñuz (*[èliñiz құридды тәңірі жер]іне қарай баратын жолыңыз*);

èliñiz: еліңіз, **èl:** ел – зат есім, **iñiz:** іңіз – тәуелдік жалғауы II жақ көпше, **artagay:** құридды, **arta:** құру – етістік, **gay:** иды – өткен шақ, **yèriñerü:** жеріне қарай, **yèr:** жер – зат есім, **i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **ñe:** не – барыс септігі, **rü:** қарай – шылау, **bargu:** баратын, **bar:** бару – етістік, **gu:** атын – есімшенің жұрнағы, **yoluñuz:** жолыңыз, **yol:** жол – зат есім, **uñuz:** ыңыз – тәуелдік жалғауы II жақ көпше.

25. [anti]n öñi bolgay , y(e)me bo sav(1)g ay(1)g<1g> ant[a kèn] (*[одан] оңды болғай, және бұл сөзіңді әміріңді одан кейін*);

öñi: оңды, жақсы, **bolgay:** болғай, **bol:** бол – етістік, **gay:** ғай – қалау рай, **sav(1)g:** сөзіңді, **sav:** сөз – зат есім, **iñ:** – тәуелдік жалғауы II жақ жекеше, **(1)g:** ді – табыс септігі, **ay(1)g<1g>** әміріңді, **ay(1)g:** әмір – зат есім, **iñ:** – тәуелдік жалғауы II жақ жекеше, **1g:** ді – табыс септігі, **anta:** одан – шылау, **kèn:** кейін – шылау.

26. ... t(e)ñri mojak èşidgey neñ taplamagay y(e) m[e] (... *тәңірі дінбасы естісін еш қабылдамасын және*);

mojak: дінбасы – зат есім, **èşidgey:** естісін, **èşid:** есту – етістік, **gey:** сін – бұйрық рай, **neñ:** еш – болымсыз есімдік, **taplamagay:** қабылдамасын, **tapla:** қабылда – етістік, **ma:** ма – болымсыз етістік жұрнағы, **gay:** сын – бұйрық рай.

27. [sev]megey , y(e)me t(e)ñri èlig dèndarlar birle ik[i] (*[ұнатпасын, және тәңірі қаған діндарлармен бірге екі]*);

sevmegey: ұнатпасын, **sev:** ұнату – етістік, **me:** па – болымсыз етістік жұрнағы, **gey:** сын – бұйрық рай, **èlig:** қаған – зат есім, **dèndarlar:** діндарлар, **dèn:** дін – зат есім, **dar:** дар – зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, **lar:** лар – көптік жалғауы, **birle:** мен, бен, пен; бірге, мен – көмектес септік, **iki:** екі – сан есім.

28. [kün] tün bo savlar(1)g sözleştiler üçünç (*[күн] түн бұл сөздерді сөйлесті үшінші*);

kün: күн – зат есім, **tün:** түн – зат есім, **savlar(1)g:** сөздерді , **sav:** сөз – зат есім, **lar:** дер – көптік жалғауы, **(1)g:** ді – табыс септігі, **sözleştiler:** сөйлесті, **sözle:** сөйле – етістік, **ş:** с – ортақ етіс, **ti:** ті – өткен шақ, **üçünç:** үшінші, **üç:** үш – сан есім, **ünç:** інші – реттік сан есім.

29. [künte] bir küzetke tegi tegi t(e)ñriken inçek kat(1)glantı (*[күнде] бір күзетке дейін тақсырға соншалықты жұмыс істеді*);

künte: күнде – үстеу, **küzetke:** күзетке, **küzet:** күзет – зат есім, **ke:** ке – барыс септігі,

tegi: дейін – шылау, **t(e)ñriken:** тақсырға, **t(e)ñri:** тақсыр – зат есім, **ken:** ға – барыс септігі, **inçek:** соншалықты – үстеу, **kat(1)glantı:** жұмыс істеді, **kat(1)glantı:** жұмыс істеді, **kat(1)glan:** жұмыс істеу – етістік, **ti:** ді – өткен шақ.

30. [anta] kèn t(e)ñri èlig köñülü az kogşadı ol (*[одан] кейін тәңірі қаған(ның) көңілі аз жұмсарды ол*);

èlig: қаған(ның), қаған – зат есім, **köñülü:** көңілі, **köñül:** көңіл – зат есім, **i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **az:** аз – сын есім, **kogşadı:** жұмсарды, **kogşa:** жұмсару – етістік, **di:** ды – өткен шақ.

31. [tıltagı]n kim inçe èşidti bo kılınçın (*[себебі] n кім осылай естіді бұл әрекетінің*);

tıltagı]n: себебін, **tıltag:** себеп – зат есім, **ın:** ін – табыс септігі, **èşidti:** естіді, **èşid:** есту – етістік, **ti:** ді – өткен шақ, **kılınçın:** әрекетінің, **kılınç:** әрекет – зат есім, **ın:** нің – ілік септігі.

32. [üzüti] (?) boşunmagay tèp anın korkdı b(e)zdi köñülü (*[рухы] (?) азат болсын деп оның қорықты безді көңілі*);

üzüti: рухы, **üzüt:** рух – зат есім, **i:** ы – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше, **boşunmagay:** азат болмасын, **boşun:** азат – зат есім, болу – көмекші етістік, **ma:** болма – болымсыз жалғауы, **gay:** сын – бұйрық рай, **tèp:** деп, деп – етістіктің өткен шағы, **anın:** оның, **a:** о – есімдік, **nın:** ның – ілік септігі, **korkdı:** қорықты, **kork:** қорку – етістік, **di:** ты – өткен шақ, **b(e)zdi:** безді, **b(e)z:** безу – етістік, **di:** ді – өткен шақ, **köñülü:** көңілі, **köñül:** көңіл – зат есім, **i:** і – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше.

33. [kogşadı o]l üdün t(e)ñri èlig böğü han k(e) ntü (*[жұмсарды ол] уақыт тәңірі қаған бөгү хан өзі*);

k(e)ntü: өзі, **k(e)ntü:** өзі – өздік есімдік; **i:** – тәуелдік жалғауы III жақ жекеше.

34. [dèndar]ar erigli kuvraggaru k(e)lti d[èn] darlar- (*[діндарлар] жақын жердегі жамағатқа келді діндарлар*);

erigli: жақын жердегі, **erig:** жақын – үстеу, жердегі, жер – зат есім, **li:** дегі – құранды жұрнақ, **kuvraggaru:** жамағатқа қарай, **kuvrag:** жамағат – зат есім, қа – барыс септігі, **garu:** қарай – үстеу, **k(e)lti:** келді, **k(e)l:** келу – етістік, **ti:** ді – өткен шақ.

35. [ka] söküüp yinçir{1}ü öt[ün]ti suйда (*[га] тізерлеп иіліп өтінді күнәмді*); **söküüp:** тізерлеп, **sökü:** тізерле – етістік, **p:** п – көсемшенің жұрнағы, **yinçir{1}ü:** иіліп, **yinçir:** иілу – етістік, **{1}ü:** іп – көсемшенің жұрнағы, **öt[ün]ti:** өтінді, **öt[ün]:** өтіну – етістік, **ti:** ді – өткен шақ, **suy-**

da: күнәмді, **suу:** күнә – зат есім, м – тәуелдік жалғауы I жақ жекеше, **da:** ді – табыс септігі.

36. ... *krmşuhn kolt[1] inçe tēr ötünti (... кешірші көп осылай деп өтінді); krmşuhn:* кешірші, кешіру – етістік, *ші – өтіну, тілек мәнді білдіретін жұрнақ, kolt[1]:* көп – мөлшер үстеу.

37. [uzun üdte] *berü sizni e[mg]et[t]im aça suvsamak(1)n ([ұзақ уақыттан] бері сізді азаптадым аштықта шөлдеудің);*

uzun: ұзақ – мөлшер үстеу, **üdte:** уақыттан, **üd:** уақыт – зат есім, **te:** тан – шығыс септігі, **berü:** бері – шылау, **sizni:** сізді, **siz:** сіз – есімдік, **ni:** ді – табыс септігі, **e[mg]et[t]im:** азаптадым, **e[mg]et:** азаптау – етістік, **[t]im:** дым – өткен шақ; жіктік жалғауы I жақ жекеше, **aça:** аштықта, **aç:** аш – сын есім, **тық –** сын есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, **a:** та – жатыс септігі, **suvsamak(1)n:** шөлдеудің, **suvsa:** шөл – зат есім, **mak:** деу – сын есім шырайын жасайтын жұрнақ, **(1)n:** дің – ілік септік.

38. [katıglantım] *inçe sakıntım, bo montag kat(1) glanmak(1)n ([қатыстым] осылай ойладым, бұл мұндай қатысудың);*

katıglantım: қатыстым, **katıglan:** қатысу – етістік, **ti:** ты – өткен шақ, **m:** м – жіктік жалғауы I жақ жекеше, **sakıntım:** ойладым, **sak:** ой – зат есім, **ın:** ла – зат есімнен етістік тудыратын жұрнақ,

ti: ды – өткен шақ, **m:** м – жіктік жалғауы I жақ жекеше, **montag:** мұндай – үстеу.

39. ... [katıg]lant(1)m *siz meni y(a)rlıkagay nomka tutgay (... [қатысқаным] сіз мені жарылқаңыз дінге қосыңыз);*

[katıg]lant(1)m: қатысқаным, **[katıg]:** қатысу – етістік, **lan:** қан – есімше жұрнағы, **t(1)m:** ым – жіктік жалғауы I жақ жекеше, **meni:** мені, **men:** мен – есімдік, **i:** і – табыс септігі, **y(a)rlıkagay:** жарылқаңыз, **y(a)rlıka:** жарылқау – етістік, **gay:**

ңыз – жіктік жалғауы II жақ көпше, **nomka:** дінге, **nom:** дін – зат есім, **ka:** ге – барыс септігі, **tutgay:** қосыңыз, **tut:** қосу – етістік, **gay:** ыңыз – жіктік жалғауы II жақ көпше.

40. *dendar kılgay siz tēr, inçip amtı[ka] tegi men(i)ŋ (діндар қылыңыз сіз деп, осылайша қазірге дейін менің);*

kılgay: қылыңыз, **kıl:** қылу – етістік, **gay:** ыңыз – жіктік жалғауы II жақ көпше, **inçip:** осылайша – үстеу, **amtı[ka]:** қазірге, **amtı:** қазір – шылау, **[ka]:** ге – сын есім, **tegi:** дейін – шылау, **men(i)ŋ:** менің, **men:** мен – есімдік, **(i)ŋ:** ің – ілік септігі.

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, көне түркі тілдерінің ішінде бүгінгі таңда өмір сүріп отырған тілдерінің бірі – қазақ тілінің құрылымы мен көне ұйғыр тілінің құрылымында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Кейбір қосымшалардың дыбысталуы мен айтылуында ғана өзгешеліктер кездеседі. Мысалы: «онаг: оннан» топтау сан есімінің «ар» қосымшасы қазіргі қазақ тілінде топтау сан есімінің жалғауы емес. «үйг: йді» й – көсемше жұрнағы, ді – өткен шақтың жалғауы. «йүр» қосымшасы қазіргі қазақ тілінде қолданылмайды. Сондай-ақ, зат есім тудыратын «лұғ, лүг, лүк, лүк» жұрнақтары да қазіргі тілімізде қолданыста емес.

Қазіргі қазақ тілінде де көне ұйғыр тілінде қолданылған сөздер көптеп кездеседі. Бүгінгі күнге шейін тарихи мағынасын жоғалтпай, дыбыстық және мағыналық тұрғыда сол бастапқы қалпында қолданылуы қуанарлық жәйт. Дегенмен, қазіргі қазақ ғылымы көне ұйғыр тілін зерттеумен айналысу ісінде кенжелеу қалып отыр десек артық айтқандық емес.

Әдебиеттер

- Әдеби жәдігерлер. (2007) Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. 20 – томдық. 1-том. Құрастырғандар: Ш. Ахметұлы, А. Әлібекұлы, Н. Базылхан, С. Қорабай т.б. – Алматы: «Таймас» баспа үйі. -504 б.
- Айдаров Ғ., (1991) Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы.
- Древнетюркский словарь. (2016) Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др. 2-е изд., пересмотр. – Астана: «Ғылым» баспасы, -760 с.
- Clauson, Gerard, (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
- Erdal, Marcel, (2004) A Grammar of Old Turkic. Leiden.
- Eren, Hasan. (1999) Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, Bizim Büro Basım Evi.
- Gabain, Annemaria von. (1988) “Eski Türkçenin Grameri”, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, Mehmet, (2021) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit yay., İstanbul, 3. baskı.
- Ölmez, Mehmet, Röhrborn, Klaus, (2001) Die alttürkische Xuanzan Biographie III, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Özbay, Betül, (2014) Huastuanıft. Manihaist Uygurların Tövbe Duası, TDK, Ankara.
- Tekin, Şinasi. (1976) Uygurca Metinler II Maytırsimit, Ankara, Sevinç Matbaası.

- Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet. (1999) Türk Dilleri –Giriş-, İstanbul, Simurg Yayınları.
Tokyürek, Hacer, (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri, TDK, Ankara.
Yong-Song Li, (2004) Türk Dillerinde Son Takılar, TDAD, İstanbul.
Wilkins, Jens, (2021) Handwörterbuch des Altaigurischen / Eski Uygurcannın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen.

Reference

- Adebi jadigerler [Literary relics]. (2007) [Literary Monuments of Antiquity]. 20 volumes. Volume 1. Compiled by: Sh. Akhmetuly, A. Alibekuly, N. Bazylkhan, S. Korabai et al. -Almaty: "Taimas" publishing house. -504 p. (in Kazakh)
Aidarov G., (1991) Kone uygur jazba eskertkisherinin tili. [The language of ancient Uighur written monuments]. Almaty. (in Kazakh)
Drevnetiurkskiy slovar. [Old Turkic dictionary]. (2016) D.M. Nasilov, I.V. Kormushin, A.V. Dybo, U.K. Isabekova and others. 2nd edition, revision. – Astana: "Yilm" publishing house, -760 c. (in Russian)
Clauson, Gerard, (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.
Erdal, Marcel, (2004) A Grammar of Old Turkic. Leiden.
Eren, Hasan. (1999) Turk Dilinin Etimolojik Sozligi. [Etymological Dictionary of Turkic], Ankara, Bizim Büro Press Evi.
Gabain, Annemaria von. (1988) "Eski Türkçenin Grammeri", [Grammar of Old Turkish] Ankara, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu.
Ölmez, Mehmet, (2021) Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, [Kokturk and Old Uyghur Lessons], Kesit yay., İstanbul, 3rd edition.
Ölmez, Mehmet, Röhrborn, Klaus, (2001) Die alttürkische Xuanzan Biographie III, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
Özbay, Betül, (2014) Huastuanift. Maniheist Uygurlarin Tobve Duasi. [Huastuanift. Prayer of Repentance of Manichaist Uygurs], TDK, Ankara.
Tekin, Shinasi. (1976) Uygurca Metinler II Maytrisimit, [Uyghur Texts II Maytrisimit] Ankara, Sevinç Matbaası.
Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet. (1999) Türk Dilleri -Giriş-, [Turkish Languages -Introduction-], İstanbul, Simurg Yayınları.
Tokyürek, Hacer, (2019) Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri, [Buddhism and Manichaean Terms in Old Uighur Turkish] TDK, Ankara.
Yong-Song Li, (2004) Türk Dillerinde Son Takılar, [Conjunctions in Turkish Languages], TDAD, İstanbul. I
Wilkins, Jens, (2021) Handwörterbuch des Altaigurischen / Eski Uygurcannın El Sözlüğü, Universitätsverlag Göttingen: Göttingen.

МРНТИ 16.21.51

A.Ye. Dikhanbayeva^{1*} , **A.Ye. Dikhanbayeva**² ¹National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana²Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com

THE CATEGORY OF BEINGNESS IN THE MONUMENT OF «IRQ BITIG»

The human existence for centuries has been a mysterious and complex issue for the human world. The study of the category of beingness is necessary and relevant in revealing the development of the history of linguistic consciousness, as well as in understanding the semantic potential of the Turkic languages. This paper attempts to reveal the picture of the Turkic world, the picture of the existence, being, and presence, imprinted in the language of the Irq Bitig; to determine the functional aspect of the existential situations in the language of written monument. The basis of this study is the transcription and translations of the Uighur monument of the Manichean sense – Irq Bitig. Much of this research has focused on the linguistic component of the monument text and on the construction of the semantic field of beingness. For able to differentiate lexical means by groups of their semantic meaning quantitative research method was deployed. Second method – qualitative research method involves the description of existential situations used in the context of the Uighur monument. The results of the study suggest the construction of a functional-semantic field of being with core and peripheral components.

As a result of diachronic analysis, obtaining a complete picture of linguistic and philosophical being in the understanding of modern and ancient Turkic human.

Keywords: beingness, functional-semantic field, polycentric field, core, periphery.

А.Е. Диханбаева^{1*}, А.Е. Диханбаева²¹Национальный музей Республики Казахстан, Казахстан Астана,²Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, Алматы

*e-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com

Категория бытийности в памятнике «IRQ BITIG»

Бытие человека на протяжении веков является загадочным и сложным вопросом для мира человека. Исследование категории бытия необходимо и актуально для выявления развития истории языкового сознания, а также для понимания семантического потенциала тюркских языков. В данной работе предпринята попытка раскрыть картину тюркского мира, картину существования, бытия, присутствия, запечатленную в языке Irq Bitig; определить функциональный аспект экзистенциальных ситуаций в языке письменного памятника. Основой данного исследования является транскрипция и перевод уйгурского письменного памятника манихейского содержания – Irq Bitig. Большая часть исследования посвящена лингвистической составляющей текста памятника и построению семантического поля бытийности. Для возможности дифференциации лексических средств по группам их семантического значения авторы данного исследования использовали метод количественного исследования. Вторым методом – методом качественного исследования предполагает описание экзистенциальных ситуаций, используемых в контексте уйгурского памятника. Результаты исследования свидетельствуют о построении функционально-семантического поля бытия с ядерным и периферийным компонентами.

В результате диахронического анализа получена целостная картина языкового и философского бытия в понимании современного и древнетюркского человека.

Ключевые слова: бытийность, функционально-семантическое поле, полицентрическое поле, ядро, периферия.

А.Е. Диханбаева^{1*}, А.Е. Диханбаева²

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Қазақстан, Астана

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы

*e-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com

«IRQ BITIG» ескерткішіндегі болмыс категориясы

Ғасырлар бойы адамның болмысы адам әлемі үшін жұмбақ әрі күрделі мәселе болып табылады. Болмыс категориясын зерттеу тіл санасы тарихының дамуын анықтау үшін, сондай-ақ түркі тілдерінің семантикалық әлеуетін түсіну үшін қажет және өзекті мәселе болып табылады. Жұмыста түркі халықтың әлем бейнесін, Irq Bitig ұйғыр ескерткішінің тілінде бейнеленген өмір сүру, болмыстың бейнесін талқылауға; жазба ескерткіш тіліндегі экзистенциалдық жағдайлардың функционалдық аспектісін айқындауға әрекет жасалды. Зерттеудің негізгі бөлігін Irq Bitig ұйғыр жазба ескерткішінің транскрипциясы мен аудармасы құрастырады. Зерттеудің басым бөлігі ескерткіш мәтінінің лингвистикалық құрамдас бөліміне және семантикалық болмыс өрісін құруына арналған. Лексикалық құралдарды олардың семантикалық мәні топтары бойынша саралау үшін авторлар сандық зерттеу әдісін пайдаланды. Екінші әдіс – сапалы зерттеу әдісі ұйғыр ескерткішінің контекстінде пайдаланылатын экзистенциалдық жағдайларды сипаттауды көздейді. Зерттеу нәтижелері ядролық және перифериялық компоненттері бар болмыстың функционалды-семантикалық өрісінің құрылысын көрсетеді.

Irq Bitig ұйғыр жазба ескерткішінің диахрондық талдау нәтижесінде қазіргі және мәтінде бейнеленетін ежелгі түркі адамның түсінігінде тілдік және философиялық болмыстың тұтас бейнесі құрылуда.

Кілт сөздер: болмыс, функционалды-семантикалық өріс, полицентрикалық өріс, ядро, периферия.

Introduction

In modern Turkology, the study of certain monuments from the position of functional semantics is relevant and in demand. The functional direction originated at the beginning of the 20th century. The Prague linguistics school, led by R. Jakobson, N. S. Trubetskoy, V. Matezius, B. Gavrinka, V. Skalichko, B. Trynka, made the first attempts at defining language as a functional system where meaning is expressed by certain means, to identify those or other functions of language. Further, functional linguistics gets its spread throughout Europe: the French School (A. Martins), the Dutch Functional School, the English Functional School, the Danish Functional School (O. Esperson), the Russian Functional School (A. Bondarko, D.M. Nasilov). In the Kazakhstan functional school, the names of such scholars as M.M. Kopylenko, Z.K. Akhmedzhanova, S.S. Kunanbayeva, M.B. Nurtazina, N.G. Shaymerdinova should be noted.

The aim of this work is to investigate the semantic category of beingness in the language of Irq Bitig monument in the functional aspect.

The objectives of the study are:

- 1) consideration of the basic terminological apparatus of functional linguistics;
- 2) revealing the conceptual meaning of beingness as the essence of human life;

3) to determine the structure of the functional-semantic field of beingness in the monument Irq Bitig, as a polycentric core and periphery.

The semantics of the language of the Irq Bitig monument has been determined using the methods of functional linguistics: onomasiology and semasiology as well as the methods of comparative historical Turkology.

The results obtained in the course of this study are necessary to expand the boundaries in the field of linguistic Turkology.

Materials and Methods

The main material of the study is the Uyghur monument of Manichean content "Irq Bitig".

"Irq Bitig" is a Turkic monument of the first third of the 10th century AD, discovered by the second expedition of A. Stein (1906-1908), relating to the existence of the Uyghur Kaganate, and is a paper manuscript written in the Turkic runic script (Klyashtornyj, 2006). The name of the monument occurs in different versions: the Book of fortune-telling (Thomsen, 1912), the fortune-telling book (Malov, 1951). The first translation of "Irq Bitig" was first presented for review by W. Thomsen (Thomsen, 1912). The text was translated into Turkish by H.N. Orkun (Orkun, 1938) M. Erdal, into Russian by S.E. Malov, and into English by T. Tekin (Tekin, 1993). We should also mention G. Clawson, who gave a

commentary on *Irq Bitig* (Clouston, 1961). Hamilton also published a study on the latter part of the monument (Hamilton, 1975). The text of the *Irq Bitig* consists of 65 parables and a colophon written in red ink over a Chinese Buddhist text. Analyzing the colophon terminology, J. Hamilton hypothesizes that this work was written in a Manichaean environment. The study conducted by the author takes as a basis the transcript and translation into Russian by S. Malov, the Turkish translation by M. Erdal, the English translation by T. Tekin.

Methods of functional linguistics were used in the presentation of the material: onomasiological and semasiological. Onomasiological method implies the analysis from meaning to form and is used in determining the meaning and functioning of grammatical units in the text of the monument. This method is based on grammatical categoricity. Semasiological method implies the analysis from function to means, and is the basis of conceptual categoricity. The content approach includes certain properties of grammatical content that do not limit lexical, combined, contextual, "hidden" means of expression. Using the semasiological method, the authors tried to construct and describe the functional-semantic field of beingness in *Irq Bitig*.

Literature review

At the beginning of the 20th century, Ferdinand de Saussure defined the problem of the integrity of language as the central problem of linguistics (Berezin, 1979). The wide spread of functional studies lies in the integrativity of modern linguistics, which rejected Sossour's thesis "language in itself and for itself" and began to widely use data from other humanities: history, sociology, psychology, culturology, philosophy, etc. The goal of linguistic and extra-linguistic research turned out to be not the analysis of lifeless scientific postulates, but the formation of human consciousness (including linguistic consciousness), spiritual values in man, the impact on the development of human personality.

The Prague Linguistic Circle is one of the strands of structuralism and occupies a special place in functional studies.

The Prague Linguistic School is called the school of functional and structural linguistics. Which puts it in opposition to nineteenth century linguistics. V. Mathesius became the one who was the opposition to the provisions of 19th century linguistics (Matezius, 1967).

The main theses of Prague linguistics are: interpretation of synchronicity and diachronicity (Sossour's and Baudouin de Cortune's positions on the synchronicity of language).

Interpretation of the opposition of language and speech (the independence of language was not supported by the Pragians).

the notion of function (occupies the central place in the conception of Prague linguistics) (Zasorina, 1974).

On the basis of Yu. Maslov's semantic ideas and his functional studies, A. Bondarko developed the theory of the functional-semantic field, the key concepts of the field, its structure, the variety of field types, and the categorical situations of using semantic field units (personhood, quantity, temporality, aspectuality, locality, beingness, modality). The aim of A. Bondarko's functional research is to reveal the interaction between grammatical form, vocabulary and context, and the system of functioning of the linguistic means that convey the meaning of the utterance itself. It follows that the epicenter of the theory of functional grammar is the theory of functional-semantic categories, based on the concepts of conceptual categories by O. Jespersen and I. I. Meshchaninov. Functional-semantic categories, according to A. Bondarko, are language categories with content and expression. The structure of the functional-semantic category consists in the principle of the field – the functional-semantic field (FSF) (Bondarko, 1971).

M. Shelyakin analyzes morphology and syntax in the functional aspect on the material of the Russian language, noting that grammar is the interaction of levels of language, which in individual sentences carry information of extralingual reality (Shelyakin, 2001).

Exploring functional linguistics, G. Zolotova gives central place to the text and language units; whose function serves to build communication, and each unit is an integrity of function, form and meaning (Zolotova, 2001).

A significant role in functional linguistics is also played by the Kazakh school, which is aimed at the study of structural-semantic identities and differences in the system of differently structured languages, establishes linguistic universals in the language thinking of contacting languages (Shajmerdinova, 2002).

Being is a word "used in many senses," which are poured into categories: names of substance, quantity, quality, relation. The category of being is a category that captures human's conviction of the

existence of the world around him and of human himself with his consciousness. As a rule, individual things, processes, phenomena arise and disappear, while the world as a whole, on the contrary, exists and persists.

In linguistics, the works of E. Benveniste, O. Espersen, C. Kahn, C. Fillmore, E. Clark and other Western European linguists have repeatedly attempted to analyze the idea of being and the ways of its linguistic expression. In foreign linguistics, these attempts were most often associated with the study of existential verbs and constructions with corresponding semantics (Andreeva, 2013).

Thus, O. Espersen compares pairs of sentences like "Troy was" and "Troy was a town", in the first of which "the verb is complete", while in the second the meaning of the verb is incomplete and requires the presence of a "predicate" (the nominal part of a compound predicate) (Espersen, 1958). Despite the difference in the meaning and use of these lexemes, O. Espersen recognizes them as different meanings of the same verb *to be*, which came to its present state as a result of a long process of weakening its more specific meaning.

Beingness as a semantic category is revealed in A. Bondarko works. He denotes beingness as a semantic category, which unites different variants of the meanings of existence, being, presence. The grouping of different-level means of this or that language, serving to express the variants of this semantic category, represents beingness as FSF. The semantic category and the field of beingness are represented in the utterances of being by those or other variants of the situations of being. A situation of being is a typical (appearing in an utterance in this or that variant) content structure, based on the semantic category and the field of beingness and representing that aspect of the general situation, expressed by the utterance, which is connected with the semantics of being, existence, presence.

Models of existence sentences describe situations of presence, presence of some object(s) in some space. The object may be singular or plural, and in this case a generalized quantitative evaluation of the objects in existence, expressed by special predicates, may be added to the meaning of presence.

N. Arutyunova calls existential sentences stylistically neutral and appropriate in any style and genre of text. Genitive sentences are divided into two major divisions:

- space;
- class of objects.

Existence sentences assert the existence in the world or a separate fragment of it of objects endowed with certain features, i.e. belonging to one or another class (Arutyunov, 1983).

In many languages of the world, sentences of this semantics are constructed according to various special structural schemes. Such is the case also in the Turkic languages. For example, in Kazakh: *Алматы-да биік тау бар* – There is a high mountain in Almaty; in Turkish: *Nevşehir-de Peribacalar var* – There is Peribacalar in Nevşehir. Looking closely at how these sentences are arranged, we can see that they are all built according to several structural schemes, each of which is associated with a different generalized syntactic (propositional) meaning. The basic structural scheme may be represented as follows "localizer + object + bar / var", where the position of the localizer: where something is; in Turkic languages this syntactic meaning is expressed by the locative case. The object is the subject of the construction, a form of the "direct" (indefinite) case.

Thus, the first sentence orients us to space, or the presence of something in space, and the second sentence to the subject, which is located in this or that locality (somewhere).

Analyze and Results

A. Bondarko created the concept of functional-semantic field and defined it as a bilateral (content-formal) unity formed by grammatical (morphological and syntactic) means of a given language together with interacting with them lexical, lexical-grammatical and word-formation elements belonging to the same semantic zone (Bondarko, 1983).

It is known that the concept of a field is directly connected with the notion of some space. Thus, the configuration of the core and peripheral components of the field and the zones of intersection with other fields are established in the conditional space of functions and means.

The core (central) component of the field is the grammatical means that most fully and capaciously express a particular semantic category.

According to the type, the core FSF is divided into:

- monocentric;
- polycentric.

Where, monocentric, is most clearly represented by fields with one grammatical category, concentrating the most specialized and most regular expression of the semantic zone; and peripheral, with

lexical, lexico-grammatical and contextual means. And polycentric is characterized by multiplicity, ambiguity and multi-aspect ratios of various central and various peripheral elements of FSF, acting in "variable roles" of system and environment.

The periphery of the field is linguistic means, which indirectly represent the semantic category (Shajmerdinova, 2002).

According to our research, the core, by the nature of the core components, in the text of the monu-

ment "Irq Bitig" is polycentric, as the meaning of beingness is expressed by different means: 1) lexical means ("«бар», «болзун», «болты», «болгал», «болмурмыш», «жооқ», «турды»); 2) word-formation forms on *-сыз/-лык* and their variants.

The periphery of the "Irq Bitig" language field of beingness consists of the following forms: 1) morphological form (1. personal affix – *тәп*; 2. *тәуелдік жалғау*); 2) syntactic form (*тір*); 3) context (*едгү ол, едгү болур; йаблақ ол/ йабыз ол*). Fig. 1:

Figure 1 – Polycentric Core and Periphery of the Field of Beingness in the Text of a Uyghur Monument

Let us consider the core components of the field of beingness in more detail with examples:

Lexical tools

бар/ have – is an explicit equivalent, indicating the presence of something

Бір табылқу жүз болты, жүз табылқу мың болты, мың табылқу түмен болты, – тір (дейді). Анча біліңлер: асуғы бар, едгү ол! / Bir tobylǵy jüz boldy, jüz tobylǵy myñ boldy, myñ tobylǵy tümeñ boldy, -der. Sonşa bilñder: paidasy bar, igi ol. (İB, XXXII)

жооқ, жоқ, жок / no – is a negative equivalent, indicating the absence of something

Үкүс атлығ өгрүнсүн, жооқ қобы атлығ қорқынчын, жооқ учруглуғ қутун, жооқ тір (дейді)... / Kөр attydan qanuş joq, atsyzdyqtan qorqunyş joq, ülken baquty joq, -der. Sonşa bilñ. Anyq jaman ol. (İB, XXXVI)

болзун / let there be – allegedly, commanding something to happen in the future tense, and the affix *-zun* indicates the form of the imperative of the future tense

Қамыш ара қалмыш тәңри унамадуқ абынчы қатун болзун тір.. / Ögız qatıys arasyna keldi, täñirdiñ kımge haiıru bolmasa qanuşty qatın bolsyn, -der. Sonşa bilñder igi ol. (İB, XXXVIII)

Жылқа тегмісіг жыдытмайын, айқа тегмісіг, артатмайын, едгүсі болзун, – тір. Анча біліңлер: едгү ол! / Jylǵa jetkenderın türlendirmedi, aiǵa jetkenderın büldirmedi. Olarǵa igilik bolsyn, -der. Sonşa bilñder: igi ol. (İB, LIX)

болты/ was

Семіз ат ағзы қатығ болты, ідісі умаз, – тір. Анча біліңлер: йаблақ ол!... / Semız at auzy qatty bolady, onyñ iesi ešteñe istemedi, -der. Sonşa bilñder: jaman ol. (İB, LXV)

where **қатығ болты** – **hardened / became solid**, where **bolty**, in the phrase **katyg bolty / became solid** – indicates the state, **-ty** – affix of the simple past tense of the verb in the Turkic languages.

болғал/ being

Теглук қулун ыркек жөнда еміг тілейур күн орту йүтүрүк түн орту қанта негүде болғал ол тір. / Erke qūlyп aiğyr üiirinen enesin izder emgisi keldi, tün ortasyna deiin kısınedi, tün ortasyna deiin renjidi, qaiytsyn, der sonşa bilñ: jaman ol. (İB, XXIV)

болмурмыш

Бай ер қофығ үркүнен бармыш бөріке сооқушмыш бқрі азғы емсіміш есен түүкел болмурмыш тір. / Bai kısıler qoryqrady. Bōriten alysty. Bōri tısmen tıstedı. Sōitsede qoilar tūgel aman boldy, -der. Sonşa bilñ: iği ol. (İB, XXVII)

турды/ was, in fact "stood," in the past tense form

Үзе туман турды асра тоз турды/ Kökte tūman tūrdu, tōtende şañ tūrdu (İB, XV)

Derivational forms

-луу/ – lüg/ – lig/ -лығ/ -лук

ärdämlig män/ ermin. (İB, X)

нелүк өлгей ол беглік/ Тоғандар неге құрысын (İB, LVII)

-суз/ -сыз/ -суз/ – сіз/ -сүз

омсуз субсуз қалты уйун нечүк йорыйун/ Otsyz, susyz qalai kün körem, qalai jürem, -der. (İB, XLV)

The peripheral component of the field includes:

Morphological forms

Тәуелдік жалғау:

-ci/ -i – third person singular affix

Бег ер йонтыңару бармыш, ақ бисі қулунламыш, алтун туйуғлуг адғырлық йарағай. Тебесіңару бармыш, өрүң інгені бутыламыш, алтун будлуғлуг бугралық йарағай. Ебіңарукелміш. Үчүнч, қунчуі урыланмыш, бегліг йарағай, – тір. / Beg er jylqysna qara barğan. Aq biesi qūlyndağan, altyn tūiaqty aiğyr jarağai /bolğai/. Tūiesine qarai barğan. Boz ingeni botalağan. Altyn mūryndyqty bura jarağai /bolğai/. Üine qarai kelgen. Üşinşi bikeşi üл tuğan, Bek bolğai, – degen. Quanıştı er bolğai. Anyq iği ol! (İB, V)

first person singular **-män (мың)** – this form is an indication of the presence/existence of the subject

Тенсімың. Йарын кіче алтун өргін үзе олурапан, меңілейурмың. Анча біліңлер: едгү ол!/ Tensimin Kūni-tūni altyn taq üstinde otırup qanapın. Sonşa bilñder: iği ol (İB, I)

Ала атлығ йол тәңрімің. Йарын кіче есүрмің. Утру екі айлығ кіші оғлын соқушмуш. Кіші қорқмыш. Қорқма, – тіміш, қут біргеімың, – тіміш. Анча білің: едгү ол./ Ala atty jol tāñrımın Kūni-tūni jüremın. Qarsyda eki atty kısı ülyп kezdestirgen. Kısı qoryqqan. Qoryqpa, -degen. Qūt bergeimın, – degen. Sonşa bilñ: iği ol. (İB, II)

Алтун қанатлығ талым қара қушмың. Таным түсі тақы түкемезкен: талуйда йатыпан, тапладуқымын тутурмың, себдүкімін йййүрмің. Андағ күчлүгмың. Анча біліңлер: едгү ол!/ Altyn qanatty jurtqyş qara qūspryn /bürkitpın/ Eskergen tūsi tağy tūgesilmegen. Teñizde jatyp, kez kelgendı tūtarmyn. Süiğenımdı jermın. Sonşa küştımın. Sonşa bilñder: iği ol. (İB, III)

Өрүң асрі тоған қушмың, чынтан ығач үзе олурапан, меңілейурмің. Анча біліңлер!/ Ойи сүр тūsti qarşuға qūspryn. Emen aғаш üstinde otırup qanapın. Sonşa bilñder! (İB, IV)

Алтун башлығ йыланмың. Алтун қоругсақымын қылычын кесінен, өзүм йол інтін башымын йол ебінтін, – тір. Анча біліңлер: йаблақ ол!/ Altyn bastı jylanmyn, altyn sapty qylyşpın kesıp, denem jol syrtynda jatty, basyma kelsek, üi syrtyndağy üide jatty. Sonşa bilñder: jaman ol. (İB, VIII)

Есненген барсмың, қамуш ара басым, андағ алпың, ердемлігмың, анча біліңлер!/ Esinegen baryspryn Basym qamys arasynda, sonđai alyppın. ermin. Sonşa bilñder (İB, X)

Тітір буграмың өрүн, көпүкүмін сачармың үзе тәңріке тегір асра йірке кірүр тір, удугмағ одғуру йатығлығ турғуру йоруйурмың антағ күчлүгмың. Анча біліңлер: едгү ол!/ Men jarağan birapın, aq köbıkti şaşam joğaryda kökke jetken, tōtende jerge sıñgen, -der, üiyqtağandaryп oıatyp, jatqandaryп tūrğyzyp jürermın. Men sonđai küştımın. Sonşa bilñ: iği ol. (İB, XX)

Қара йол тәңрімің сынұқыйчын сепенмың үзүүкінін улайурмың іліг ітмішмың едгүсі болзун тір. Анча біліңлер!/ Men qara jol tāñrımın. Syñğandardy bütindeimın, üzilgenderdi jalğaimyn, elп qūrağanmyn, iğilıktı bolsyn, -degen. (İB, XLVIII)

Талым қара қушмың йасыл қайа йайлағым қызыл қайа қышлығым ол тағда турупан меңілейурмің. Анча біліңлер./ Qara tūryq /aryq/ attyñ qūiryğyn ұstap, tōtende jerdi jañğyrtar, toğyz qabat terlıktı salyp, at qatty terlesın, -degen. Sonşa bilñder: jaman ol. (İB, L)

Syntactical form

In constructions of sentences with "tir" the addressee moves the reader into the situation at hand

тір/ say

Адығы тоңузлы арт үзе соқушы ермиш, адығың қарны йарылмыш тоңузын азығы сынмыш, – **тір**./ *Asuda aiu, doñyz kezdesken eken. Aıudyñ qarny jarylğan, doñyzdyñ aziy synğan, – degen.* (İB, VI)

Алтун башлығ йыланмыш. Алтун қоруссақымын қылычын кесінен, өзүм йол інтін башымын йол ебінтін, – **тір**. Анча біліңдер: йаблақ ол!/ *Altyn basty jylanmyn, altyn sapty qylyşpyn kesip, denem jol syrtynda jatty, basyma kelsek, üi syrtyndağy üide jatty. Sonşa biliñder: jaman ol.* (İB, VIII)

Улуғ еб өртенмиш, қатыңа тегі қалмадуқ, бөкіңе тегі қодмадуқ, – **тір**./ *Ülken üi örtengen. Eşqandai negiz qalmağan, töbesi de, qorasy da qalmağan, – degen. Sonşa biliñder: jaman ol* (İB, IX)

Сарығ атлығ сабчы йазығ атлығ йалабач едгү сөз саб ерті келіп, – **тір**./ *Sary atty habarşy minsız atty elşy igi söz, habar jetkize keler degen. Ancha biliñ: anyq jaqsy ol.* (İB, XI)

Ар абқа бармыш, тағда қамалмыш тәңриде ерлік, **тір**./ *Er añğa şyqty. Tauda jyğyldy. Erik täñride, – degen. Sonşa biliñder, jaman ol!* (İB, XII)

Тәңриліг құртға йуртда қалмыш, йағлағ қамыч булуңын йалайу тіртіммиш, өлүмде озмыш **тір**./ *Täñrilik kempir üide qalğan maily şömiş jalap, qorektenip, küñ körgeñ, ölümnen qütylğan, – degen, sonşa biliñder: igi ol.* (İB, XIII)

Үзе туман тұрды асра тоз тұрды қус уғы уча азты кийік оғлы йүгүрү азты киіш оғлы йорыйу азты, йана тәңри қутынта учунч йылта қоп есен түкел кқрүшмиш қоп өгіпер себінүр **тір**./ *Kökte tuman тұрды, төменде шаñ тұрды, qūs balasy ұшты, joldan adasty, kiik balasy жүгіре joldan adasty, kısı balasy жүре joldan taidy. Täñiri qütymen üşinşi jylda esen-aman bir-birimen körissen. Köpşiligi şattanyp қуаңған, degen. Sonşa biliñder: igi ol.* (İB, XV)

Туруқ ат семріті йірін өпен йүгүрү бармыш, утру йірде оғру соқушып тұтуупан мінмиш йіліңе қудурсуғ йңныға тегі йағрыпан қамсайу уматын турур **тір**./ *Tūryq /aryq/ at semirdi, öz ornūña şaiыр барған. Sol jerde üry kezdesti, üstady, ertter mindi. Arqasy jaiыр болып, jaly azaiğan at endi жүрди, -degen. Sonşa biliñ: jaman ol.* (İB, XVI)

Context

The parables given in the monument İrk Bitig by meaning, conditionally, can be divided into 2: what is good (good) – "едгү ол/ едгү болур", what is bad – "йаблақ ол/ йабыз ол".

едгү ол

Оғлан кекүк тезкін булты чук тін, қутлуғ болзун тір. Анча біліңдер: **едгү ол**./ *Bala kökek qūiryğyn tarty. İa. qūtty kelın bolsyn, der. Sonşa biliñder: igi ol.* (İB, XXIII)

Бай ер қоғиғ үркүпен бармыш бөріке сооқушымыш бөрі ағзы емсімиш есен түүкел болмурмыш тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Bai kisiler qoryqrady. Bōrimen alysty. Bōri tısimen tıstedı. Sōitsede qoilar tügel aman boldy, -der. Sonşa biliñ: igi ol.* (İB, XXVII)

Ойма ер оғланын киішсін тұтуғ урупан усуч ойуғ алып бармыш оғлы киішсін утузмадуқ йана тоқузон боз қон утмыш оғлы йутузы қоп өгіпер тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Qyzyqqan jigıt ülyn jāne äielin atqa mingızıp, epti oiynşuny alyp, qūmar oiynğa kırıstı. Üly men äielin ütqyzbady. Özi jāne seksen bas qoi ütty. Äielı oğan көр quandy. Sonşa biliñ: igi ol.* (İB, XXIX)

Қан сүке бармыш йайғы санышмыш көшүрү қонтуру келіп, өзі сүсі өгіре себінү ордусыңару келіп, – тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Qan soğysqa attandy, jaiыр şayıştı. Köşirip, qondyryp keler. Özi, äskerı şattana-quanyp, öz ordasyna keler, -der. Sonşa biliñ: igi ol.* (İB, XXXIV)

Ер сүке бармыш йолта аты армыш ер қойу қусқа соқушымыш қойу қус қанатыңа урупанның қалыйу өгіңе қаңыңа тегүрмиш өгі қаңы өгіпер себінүр тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Er soğysqa attandy. Jolda aty arydy. Aqqıға kezdespedı. Aqqūs ony қанатына mindirip, onymen birge jolğa tüstı, ata-anasyna jetkızdı. Ata-anasy şattana, қуанды der, sonşa biliñ, igi ol.* (İB, XXXV)

Қамыш ара қалмыш тәңри унамадуқ атынчы қатун болзун тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Ögız қатыс arasyna keldi, täñirdiñ kimge haiyry болмаса қуанысты қатын bolsyn, -der. Sonşa biliñder igi ol.* (İB, XXXVIII)

Талым уры йаранча йасычын йалым қайағ йара урупан, йалңусун йорыйур, – тір, антағ ал ермиш. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Qoryqras bala naiza ұшymen tik jarға kezdesip, jalğyz жүр, -der. Ol batyr eken, sonşa biliñder: igi ol.* (İB, XL)

Узунтонлығ ідісін айақын қодупан бармыш, йана едгүмі сақынмыш: ідісімте айақымта өңі қанча барырмыш, – тір, йана келмиш: ідісін айақын есен түүкел булмыш, өгіпер себінүр, – тір. Анча біліңдер: **едгү ол**!/ *Üzyn kiimdi /äiel/ ydysyn, şelekterin qaldyryp, жүрп ketti. Ol jāne көр qaiğyrdy «Ydys, şelekterdi qaldyryñ, qaida baratmyz», -der. Jäne qaityp keldi. Ydys-şelekterin bütün qolğa aldy, şattana-quandy, -der. Sonşa biliñder: igi ol.* (İB, XLII)

In this case, S.E. Malov translates *едгү ол* as "it is good," but we interpret this expression as "to be good. Since, according to the context given in the monument, with a number of good circumstances, it is necessarily mentioned that it is good, that it is for the good. That is, we arrive at the idea that if there is a chain of good, positive circumstances, then it leads to the existence of the good.

едгү болур

Қанығ өлміш көнекі тоңмыш қанығ нелүк өлгей ол белгіс ол көнекі нелүк тон, йа! ол күнеске олурур ол. Анча біліңдер: бу ырқ башынта аз емгекі бар, кін йана едгү болур/ Тоғандар құрыды, удыстар босады. Тоғандар неге құрысын, кін әсері болур тұрғанда. Білір қойыңдар бұл тәкпірнама басталғанда, кейбір кедергілер болды, соңы және жақсы болды. (İB, LVII)

Here, the *едгү болур* is interpreted in the same way as above. The difference is observed in the formal sense, where *bolur* is in the present-future tense.

йаблақ ол/ йабыз ол

Узунтонлуг күзүңүсін көлке ыдғынмыш йарын йаңрайур кіче кеңіренур тір. Анча біліңдер: мунлуг ол анығ йаблақ ол!/ Ūzun kiimdi /äiel/ öz ainasyn kölge tastady. Ertemen küni boiy küñrenip jylady, der sonşa biliñ müñdy ol. Anuq jaman ol. (İB, XXII)

Теглүк қулун іркек йонда еміг тілейур күн орту йүтүрүк түн орту қантта негүде болғала ол тір. Анча біліңдер: мунлуг ол анығ йабыз ол!/ Erke qūlyn aiğyr üirinen enesin izdep emğisi keldi, tün ortasyna deiin kisinedi, tün ortasyna deiin renjidi, qaiytsyn, der sonşa biliñ: jaman ol. (İB, XXIV)

Екі өкүзүг бір боқарсықа көлміш қамсайу уматын турур тір. Анча білің: йаблақ ол!/ Eki ögizdi bir arbağa qosty, olardyñ jüruge halı joq, -der. Sonşa biliñ: jaman ol. (İB, XXV)

Кідізиг субқа сұқмыш, тақы ур, қатығды ба, тір. Анча біліңдер: йаблақ ол!/ Kizdi suğa maldy. Tağy ūr, qataidy ma, -der. Sonşa biliñ, jaman ol. (İB, XXXIII)

Бір қары өкүзүг білін биче қомурсға йіміш қамсайу уматын турур тір. Анча біліңдер: йаблақ ол!/ Bir qary ögizdiñ belin maida qūmyrsqalar qaptapy, onyñ jüruge äli joq, -der. Sonşa biliñder jaman ol. (İB, XXXVII)

Тағығ тертүрү кісеміш, қамсайу уматын турур,- тір. Анча біліңдер: йаблақ ол!/ Atty muqy tūsady, jüruge bolmady, -der. Sonşa biliñder jaman ol. (İB, XXXIX)

Тоған үгүз қусы қуспайу бармыш утру талым қара қус қопунан бармыш тір. Анча біліңдер: йаблақ ол!/ Jyrtqyş özen qūsy jem aulaıǵa bardy. Qarsy aldynan bürkit /qara qūs/ kezdesti, -der. Sonşa biliñ: jaman ol. (İB, XLIII)

Тоған қус тәңрідін қоды табысқан тірен қапмыш тоған қустыңақы сучулунмыш йана тытынмыш тоған қусын, тырңақы өгүсүпен қалыйу бармыш табысқан терісі өңіісүпен йүзүрү бармыш антағ тір. Анча біліңдер: йабыз ол!/ Jyrtqyş qūs kökten tömenge qoian dep ūşty. Jyrtqyş qūstyñ tyrnaqtary bir aşylyp, bir jabyldy. Qoiannyñ terisi byt-şyt boldy. Ūşyp ketti, -der. Sonşa biliñder: jaman ol. (İB, XLIV)

Кіуік оғлымың отсуз субсуз қалты уйун нечүк йорыйын, – тір. Анча біліңдер: йабыз ол!/ Kiik balasymyn, Otsyz, susyz qalai küin körem, qalai jürem, -der. Sonşa biliñder: jaman ol. (İB, XLV)

йаблақ ол/ йабыз ол The opposite of *едгү ол*, due to a series of failures, leads to bad consequences. That is, in this case, the existence of the bad prevails.

Conclusion

Thus, in this paper we investigated the semantic category of beingness on the basis of Uyghur written monuments of Manichean content – İrk Bitig.

Beingness, as a category, has its origins in the treatises of ancient philosophers. For this reason, authors of this work began semantic understanding of being precisely from the philosophical point of view, which represents being as essence and existence, as idea and experience, presence and act.

The model of functional fields proposed by A. Bondarko reveals beingness as a semantic category, projects the semantic category and the field of beingness in being statements by different variants of being situations.

The model of the functional-semantic field in the Turkic languages on the material of the study of the monument İrk Bitig is a polycentric core with lexical and derivational means of expression and the periphery with different morphological, syntactic and contextual forms of expression.

References

- Андреева, И.В. Понятие бытийности в зарубежной лингвистике. В: Лингвистика и межкультурная коммуникация. Приволжский научный вестник, 5-8, № 8 (24). Т. 2. 2013.
- Арутюнова, Н.Д., Ширяев, Е.Н. Русское предложение: Бытийный тип. М., 1983.
- Березин, Ф.М., Головкин, Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979.
- Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст. Л.: Наука, 1971.
- Бондарко, А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Ленинград: «Наука».
- Есперсен, О. Философия грамматики. М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
- Засорина, Л.Н. Введение в структурную лингвистику. М.: Высш. школа, 1974.
- Золотова, Г.А. Грамматика как наука о человеке. В: Русский язык в научном освещении. № 1. М., 2001.
- Кляшторный, С.Г. Манихейский мотив в древнетюркской «Книге предзнаменований». В: Тюркологический сборник 2005. Тюркские народы России и Великой Степи, 195-199. М.: Восточная литература, 2006.
- Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., 1951.
- Матезиус, В. О потенциальности языковых явлений. В: «Пражский лингвистический кружок». М., 1967.
- Шаймердинова, Н.Г. Средства выражения времени в русском и казахском языках (функциональный аспект). Спецкурс. Астана, 2002.
- Шелякин, М.А. Функциональная грамматика русского языка. М.: Рус.яз., 2001.
- Clauson, G. Notes on the "Irk Bitig". In: Ural-Altische Jahrbücher, XXXIII, 218-225. 1961.
- Hamilton, J. Le colophon de l'Irk Bitig. In: Turcica VII, 7-19. 1975.
- Orkun, H.N. Eski Türk Yazıtları II. İstanbul, 1938.
- Tekin T. Irk bitig: (the book of omens). – Wiesbaden: Harrassowitz, 1993.
- Thomsen, V. Journal of the Royal Asiatic Society. 1912.
- Thomsen, V. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish «Runic» Script from Miran and Tun-huang. London: JRAS, 1912.

References

- Andreeva, I.V. (2013). Ponyatie bytijnosti v zarubezhnoj lingvistike [The concept of being in foreign linguistics]. V: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikaciya. Privolzhskij nauchnyj vestnik, 5-8, № 8 (24). Т. 2. (In Russian).
- Arutyunova, N.D., Shiryaev, E.N. (1983). Russkoe predlozhenie: Bytijnyj tip [Russian offer]. Moscow. (In Russian).
- Berezin, F.M., Golovkin, B.N. (1979). Obshcheeazykoznanie [General linguistics]. Moscow: Prosveshchenie. (In Russian).
- Bondarko, A.V. (1971). Grammaticheskaya kategoriya i kontekst [Grammatical category and context]. Leningrad: Nauka. (In Russian).
- Bondarko, A.V. (1983). Principy funkcional'noj grammatiki i voprosy aspektologii [Principles of functional grammar and questions of aspectology]. Leningrad: «Nauka» (In Russian).
- Clauson, G. (1961). Notes on the "Irk Bitig". In: Ural-Altische Jahrbücher, XXXIII, 218-225.
- Espersen, O. (1958). Filosofiya grammatiki [The philosophy of grammar]. Moscow: Izd-vo inostr. lit. (In Russian).
- Hamilton, J. (1975). Le colophon de l'Irk Bitig. In: Turcica VII, 7-19.
- Klyashornyj, S.G. (2006). Manihejskij motiv v drevnetyurkskoj «Knige predznamenovanij» [The Manichaean motif in the ancient Turkic "Book of Omens"]. In: Tyurkologicheskij sbornik 2005. Tyurkskie narody Rossii i Velikoj Stepi. Moscow: Vostochnaya literature. 195-199. (In Russian).
- Malov, S.E. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. Moscow-Leningrad. (In Russian).
- Matezius, V. (1967). O potencial'nosti yazykovyh yavlenij [On the potentiality of linguistic phenomena]. In: «Prazhskij lingvisticheskij kruzhok». Moscow. (In Russian).
- Orkun, H.N. (1938). Eski Türk Yazıtları II [Ancient Turkish Inscriptions II]. İstanbul. (In Turkish).
- Shajmerdinova, N.G. (2002). Sredstva vyrazheniya vremeni v russkom i kazahskom yazykah (funkcional'nyj aspekt). Speckurs [Means of expressing time in the Russian and Kazakh languages (functional aspect). Special course]. Astana. (In Russian).
- Shelyakin, M.A. (2001). Funkcional'naya grammatika russkogo yazyka [Functional grammar of the Russian language]. Moscow: Rus.yaz. (In Russian).
- Tekin T. (1993). Irk bitig: (the book of omens). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Thomsen, V. (1912). Journal of the Royal Asiatic Society.
- Thomsen, V. M.A. (1912). Stein's Manuscripts in Turkish «Runic» Script from Miran and Tun-huang. London: JRAS.
- Zasorina, L.N. (1974). Vvedenie v strukturnuyu lingvistiku [Introduction to Structural Linguistics]. Moscow: Vyssh. shkola. (In Russian).
- Zolotova, G.A. (2001). Grammatika kak nauka o cheloveke [Grammar as the science of man]. In: Russkij yazyk v nauchnom osveshchenii. № 1. Moscow. (In Russian).

FTAMP 17.71.91

Г.К. Кортабаева , **Ж.Е. Мұратбекова***

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

e-mail: mzhanel583@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ЖҰМБАҚТАРЫ: ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Ежелден бері халықтың өзіндік ерекшелігімен өрілген және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жұмбақ жанрының табиғатын сипаттау үшін ұлттық дүниетанымды терең түсіну қажет. Жұмбақтар-бұл үлкен тәрбиелік мәні бар, өзінің танымдық қасиеттерімен, әр халықтың рухани өміріндегі терең мазмұнымен оянатын ауызша әдебиеттің кіші жанры. Қазақ және Қытай жұмбақтарындағы түр-түс атауларының этнолингвистикалық сипаттамасы осы мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Жұмбақтың ішкі мазмұны халықтың өмірімен тығыз байланысты. Халықтық жұмбақтарда, өзінің алғашқы тілдік және көркемдік дәстүрлерін сақтайтын және дамытатын заманауи жұмбақтар сияқты, табиғатта әртүрлі түстер мен түстердің атауларын қолдану тәсілдері ерекшеленеді. Түс терминдері әдетте бізді қоршаған әлемдегі заттардың түстерін сипаттау үшін қолданылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтар құрамындағы түрлердің атауларын этнолингвистикалық тұрғыдан қарау халықтардың ұлттық дүниетанымын тереңірек түсінуге ықпал етеді және сыни ойлауға үйретеді. Зерттеу әдісі ретінде қазақ және қытай тілдеріндегі көздер мен материалдарды саралау, жіктеу және жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеудің дәстүрлі лингвистикалық тақырыптарының бірі-әртүрлі тілдердегі түстерді белгілеу тәсілдерін анықтайтын салыстырмалы талдау. Жұмыстың ғылыми жаңалығы-алғаш рет қазақ және Қытай жұмбақтарына салыстырмалы зерттеу жүргізуге әрекет жасалды.

Түйін сөздер: түс белгілері, дүниетаным, жұмбақ, символ, фольклор.

Г.К. Кортабаева, Ж.Е. Муратбекова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

e-mail: mzhanel583@gmail.com

Казахские и китайские загадки: репрезентация цветообозначений в языке

Для описания природы жанра загадки, который с незапамятных времен переплетается с самобытностью народа и продолжается из поколения в поколение, необходимо глубоко понять национальное мировоззрение. Загадки – это малый жанр устной литературы, имеющий большое воспитательное значение, пробуждающий своими познавательными качествами, глубоким содержанием в духовной жизни каждого народа. Этнолингвистическое описание видово-цветовых названий в казахских и китайских загадках является основной целью данной статьи. Внутреннее содержание загадки тесно связано с жизнью народа. В народных загадках, как и в современных загадках, сохраняющих и развивающих свои исконные языковые и художественные традиции, выделяются способы употребления названий различных цветов и цветов в природе. Цветовые термины обычно используются для описания цветов объектов в окружающем нас мире. Актуальность темы исследования заключается в том, что этнолингвистическое рассмотрение названий видов в составе загадок на казахском и китайском языках способствует более глубокому пониманию национального мировоззрения народов и учит критическому мышлению. В качестве метода исследования использовались методы дифференциации, классификации и систематизации источников и материалов на казахском и китайском языках. Одной из традиционных лингвистических тем для исследования является сравнительно-сопоставительный анализ, определяющий способы обозначения цветов в разных языках. Научная новизна работы заключается в том, что впервые была предпринята попытка провести сопоставительное исследование казахских и китайских загадок.

Ключевые слова: цветообозначения, мировоззрение, загадка, символ, фольклор.

G.K. Kartabayeva, Zh.E. Muratbekova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

e-mail: mzhanel583@gmail.com

Kazakh and Chinese riddles: representation of color meanings in the language

In order to describe the nature of the riddle genre, which has been intertwined with the identity of the people since time immemorial and continues from generation to generation, it is necessary to deeply understand the national worldview. Riddles are a small genre of oral literature, which has great educational value, awakening with its cognitive qualities, deep content in the spiritual life of every nation. Ethnolinguistic description of color names in Kazakh and Chinese riddles is the main purpose of this article. The inner content of the riddle is closely connected with the life of the people. In folk riddles, as well as in modern riddles that preserve and develop their original linguistic and artistic traditions, ways of using the names of various colors in nature are distinguished. Color terms are commonly used to describe the colors of objects in the world around us. The relevance of the research topic lies in the fact that the ethnolinguistic consideration of color names as part of riddles in the Kazakh and Chinese languages contributes to a deeper understanding of the national worldview of peoples and teaches critical thinking. As a research method, methods of differentiation, classification and systematization of sources and materials in the Kazakh and Chinese languages were used. One of the traditional linguistic research topics is comparative analysis, which determines the ways in which colors are denoted in different languages. The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time an attempt was made to conduct a comparative study of Kazakh and Chinese riddles.

Keywords: colors, worldview, riddle, symbol, folklore.

Кіріспе

Әр халықтың дүниетанымы, діні мен ділі, мәдениеті мен тарихы оның тілінде, тілдік бірліктерінде көрініс табады, тілдік қорында, жазба және ауыз әдебиетінде сақталады. Онда әр халықтың тұрмыста, өмірде кездестірген заттары, оқиғалары туралы ойы, қиялы бейнеленген. Жұмбақ жасаушы мотивтер ұлттық менталитет пен дүниетанымға, байырғы ұғымдар мен көне салт-дәстүрлерге негізделеді (Оңғарбай 2012: 7).

Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар. Аристотель “Жұмбақ – жақсы жымдасқан метафора” деп анықтама берген. Жұмбақ әдебиеттің ежелгі үлгілерінде, ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндіктен оны ғылымда “фольклорлық жанр”, “халықтық поэзияның шағын түрі” деп санайды. Жұмбақ жанрына тән басты ерекшелік – көлемі шағын, құрылымы жұп-жұмыр, шымыр болып, аз сөзбен көп нәрсені айта білуге бейімділік.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының мақсаты – генеологиялық тілдер тобы жағынан екі түрлі қытай және қазақ тілдеріндегі жұмбақтарды этнолингвистикалық тұрғыдан қарастыру. Халықтың болмысымен ежелден ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазақ және қытай жұмбақ-

тарының табиғатын сипаттау үшін осы екі халықтың ұлттық дүниетанымын терең пайымдау керек.

Осы мақсатқа жету үшін мақалада келесі міндеттер қойылды: қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтарды зерттеудің теориялық негіздерін зерделеу; этнолингвистикалық критерийлерді басшылыққа ала отырып, қазақ және қытай тілдерінің жұмбақтарын талдау; жұмбақтардың екі тілдегі бейнесін этнолингвистикалық ерекшелігін анықтау.

Методология және теориялық негіз

Зерттеуде негізгі қолданылған материалдар ретінде Н.Б. Оңғарбайдың «Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу)», Н.Н. Аитованың «Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы», Ә. Қайдаровдың «Сырғатолы түр мен түс» еңбектерін және қытай тіліндегі жұмбақтар дереккөздері ретінде G. Hasan-Rokem және D. Shulman «Untying the Knot On Riddles and Other Enigmatic Modes», А.К. Анипина «Қытай дүниетанымындағы түстер», К. Топалдың «Символика цвета в культуре Китая» сияқты еңбектерін ерекше атауға болады.

Зерттеу әдістері

Бұл мақаланы жазуда қазақ және қытай тілдеріндегі жұмбақтарда, түр-түс

семантикасы және материалдарды саралау, жіктеу, салғастырмалы, сипаттама тәсілдері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Түр-түстің лингвистикалық тұрғыдан зерделенуі жалпы тіл білімінде – Б. Уорф, А. Мэтьюз, Р. Фрумкина т.б., түркологияда – А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, А.М. Щербак т.б. есімдерімен байланысты. Қазақ тілінде түр-түс атауларының арнайы зерттелуіне Ә. Қайдаров, З. Ахтамбердиева, Б. Өмірбеков авторлығымен жарық көрген «Сырға толы түр мен түс», «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» еңбектері арналған. Мұның біріншісінде түсті физикалық табиғаты тұрғысынан қарастырса, екіншісі түр-түске жүйелік құрылымдық сипатта тілдік талдау жасауға бағытталған (Аитова 2006: 12).

Қазақ ғылымында түр-түстің толық сипаттамасы жасалған алғашқы еңбек – «Сырға толы түр мен түс» деп аталады. Бұл жұмыстан түстердің зерттелу тарихынан толық мәлімет алуға болады, яғни жұмыста түр-түс тану ғылымының бұдан 150 жылдай бұрын басталғанын, бұны Ньютон, Ломоносов, Вернер, Риджвей, Саккардо, Рихтер және т.б. ғалымдардың қарастырғаны туралы дерек берілген. Түстердің негізгі физиологиялық қасиеттері талданып авторлар «өмірде кездесетін заттардың түр-түсі ахроматты және хроматты болып екіге бөлінеді. Ақ пен кара түстердің барлық реңдері ахроматты болады, ал сары, жасыл, көк, қызыл, күлгін және басқа түстердің түрлі реңктері хроматты түр-түске жарады. Ахроматты термин қазақша «түссіз» деген ұғымды білдіреді» деп жазады (Қайдаров 1986: 18).

Түр-түс атауларын этнолингвистика аясында зерттеудің өзектілігі туралы ғалым М.М. Копыленко былай деп жазады: «Отметим еще добротные этнолингвистические труды, пионерские по своей сути, которые призваны возбудить интерес к анализу отражения в языке тех или иных сфер духовной культуры. Таковые исследования, посвященные семантике цветообозначений и символикe цветовой гаммы» (Копыленко 1997: 28).

Түс тілде лексикалық бірліктер тобының – түс атауларының көмегімен объективтіленеді, сондықтан түс атаулары әлемді адамдар бойынша жіктеу механизмдерін зерттейтін лингвист ғалымдардың назарын үнемі аударып отырады және әртүрлі салаларда ең көп зерт-

телген ұғымдардың бірі болып табылады. Н.Н. Амосованың айтуынша «цвета играют большую роль в фрпмировании языковой картины мира, поскольку с каждым цветом у разных лингвокультурных общностей связаны определенные ассоциации, те или иные цветовые предпочтения» (Амосова 2015: 74).

Түр мен түс терминдерінің семантикасы қытай тілін зерттейтін көптеген зерттеушілерді де қызықтырды. Мысалы, В.А. Богушевскаяның «Пути возникновения цветоименований китайского языка», «Семантика терминов цвета китайского языка с позиций теории семантических примитивов», «Понятие и способы выражения красного в китайском языке», К. Топалдың «Символика цвета в культуре Китая, Wang Tao «Colour terms in Shang oracle bone inscriptions», Кирси Коммонен мен Чжао Ян «Colour culture as a visualisation of values and emotions. Case: China», А.К. Анипинаның «Қытай дүниетанымындағы түстер» және т.б. атауға болады.

Қытай жұмбақтарына байланысты Вольтер тілдерді білу бір ғана жұмбаққа көптеген анықтамалар береді деген. Қазіргі уақытта қытай жұмбақтарының алуан түрлері бар, мысалы: 瘦辞 (sòu cí/соу цы) «жұмбақ; тұспал; шартты тіл; эвфемизм», 隐语 (yǐn yǔ/инь юй) – «1) тұспал; жұмбақ; 2) жаргон, құпия (кәсіби) тіл, арго», 谜 (mí/ми) – «жұмбақ, құпия». Қытайлық жұмбақтардың алуан түрлеріне егжей-тегжейлі талдау Қытай зерттеушілерінің еңбектерінде берілген, мысалы, Куай Дашэнь 蒯大申, Ци Хун 祁红, У Вэнь 武文 және т.б. (Бочкарёва 2015: 101)

«Қарапайым жұмбақтар» 隐语 «жасырын сөйлеу» – тұспалдар мен 瘦辞 «жасырын сөздер» – Чунцю (б.з. д. 770-476/403) және Чжанго (б. з. д. 476/403–221) кезеңіндегі эвфемизмдерден бастау алған деседі. Соңғы Хан және Алты династия кезеңдерінде (六朝 Liù Cháo, 220—589) жұмбақ қытай халқы әдебиетінің ерекше жанры ретінде пайда болды. Мысалы, екінші ғасырдың көрнекті қайраткері Кун Цзун (153-208) «бөлу және қайта біріктіру» деп аталатын формада өз атынан жұмбақ құрастырды, кейін қысқа мерзімді Шу патшалығының жанжалды премьер-министрі Чу Ко Лян (181-234), данышпан кеңесшісі ретінде бірнеше жұмбақ мәлімдемелер айтқан (Hasan-Rokem, 1996: 231).

Түр-түс атауларын қолдануды жұмбақ жасау жасау процесінде метафора, метонимия, бейнелеуіш, теңеу-салыстыру, қайталау т.б. тілдік, көркемдік тәсілдердің қатарына қоюға болады.

*«Ақ сандық айналадан тауып алдым,
Ішінде не бар, не жоқ таба алмадым»*
(Жұмыртқа)

және

*«Аппақ жолға қараймыз тамсанып,
Сүтін төгіп кеткен кім, жол салып?»*
(Құс жолы)

Көп мағыналы ақ эпитеті әртүрлі мәтіндерде тазалық пен пәктік, сұлулық, адалдық пен әділдік, сонымен қатар, сүттен жасалған ұлттық тағамдардың молшылығына сәйкес ассоциацияларды тудырады. Аталмыш эпитет фольклорлық және көркем шығармалардағы кейіпкерлердің, ұлттық әндер мен өлеңдердің, жер-су атауларында жиі кездеседі (Керімова 2015: 334).

*«Ақ қозы,
Құмалағы көп қозы»*
(Бесіктегі бала)

Түр-түс атаулары үнемі тура мағынада қолданыла бермейді.

«Ақ атауының ақ түске қатысы бола тұрса да, одан алшақтап кеткен, тіпті логика-семантикалық байланысын, қатыстығын мүлдем үзген (метафоралық, метонимиялық) ауыс мағыналары мен символикалық мәнде қолданыстары тілімізде жиі кездесетін құбылыс» (Қайдаров 1992: 60).

Халық әдебиетінде жиі ұшырасатын айқындау алтынға байланысты. Қазақ жұмбақтарында «алтын» сөзінің қолданылуы әсерлілік үшін заттың, не құбылыстың ерекше қасиетін аңғарту мақсатында жұмсалады. «Алтын» сөзі күнге байланысты жұмбақтарда «алтын бесік», «алтын бәкі», «алтын алма» сияқты тіркестердің құрамында кездесіп, күннің нұрлы бейнесін білдіреді.

*«Айдын көлде алтын тас,
Ау салса да алынбас»*
(Тіс)

Жұмбақта «алтын» тас деп тісті, оның таза, жарқыраған түсін меңзеу үшін қолданылған.

*«Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым
жалап тұр»*

«Қара сиыр» тіркесі «қазан» деген ұғымның, ал «қызыл сиыр» болса «от» деген ұғымның жұмбақтық эквиваленті болып тұр.

*«Айдалада ақ шатыр,
Ақ шатырдың ішінде
Қызыл көзді шал жатыр»*
(Аспан, күн)

және

*«Қызыл сиырды байлап салдым,
Көк сиырды айдап салдым»*
(От пен түтін)

«Ақ шатыр және қызыл көзді шал» деп аспан мен күнді, «қызыл сиыр» деп отты жанамалап суреттеп тұр. Жұмбақтың тілдік өрнектерінде халықтың тарихи-қоғамдық өміріндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктерді танытатын, солардан туындаған нақыш-өрнектер, ауыстырулар өте мол.

Өзекті бейне ретінде көрінетін жануарлар әлеміне қатысты атаулар да бірталай. Оларға аспан әлемі, өсімдік дүниесі, табиғаттың мыңдаған құбылыстары арқау болады. Осындай түрлі баламаларға ұйытқы болатын сөздер алуан түрлі, олар сан саналы табиғат құбылыстарына, тұрмыс пен шаруашылық, әдет-ғұрып қоғамдық қатынастарға байланысты лексиканы қамтиды.

«Ақ дуалдың ар жағында қызыл ат»
(Тіс, тіл)

немесе

*«Қыдыр ата тас қойдым,
Қызыл өгізді бос қойдым»*
(Тіс, тіл)

Бұл жұмбақтардың құрамындағы «қызыл сиыр», «қызыл өгіз» деген сөз тіркестері ауыспалы мағынада «тілді» жұмбақтау үшін қолданылып тұр. «Өнер алды – қызыл тіл» дей келе қазақ халқының тарихында дәстүрлі тіл өнері – шешендіктің маңызы әрқашан жоғары болған. Табиғатта кездесетін әр алуан түстің барлығы әрқашанда зат пен құбылыстың атауын бере бермейді. Олар кейде мүлдем түске қатысы жоқ мағыналарды білдіре алады.

Түр мен түстің тура мағынасынан басқа ауыспалы, қосымша ақпарат беретін символдық мағыналары да болады.

Ежелгі түркі тілінде түс әлемнің төрт бағытын білдірген: қызыл түс – оңтүстікті, қара – солтүстікті, ақ – батысты, көк – шығысты. Қызыл түс отты білдіріп, күн белгісі болып саналатындықтан, ол қасиетті түс болып саналады. Ежелгі уақытта қазақтар күнге табыну сияқты әдет-ғұрыптарды ұстанды: отқа түкірмеді, отты сумен сөндірмеді, күлді таптамады, тазарту рәсімін өрттің көмегімен жасаған (Mazhitayeva 2013: 36).

Қазақ ұғымында көк – бірлік пен берекенің белгісі. Ол аспанмен, тәңірмен қуатталады. Сондықтан ол мықтылықты, жеңімпаздықты, рухы жоғарылықты, үстемдікті, пандықты білдіреді.

*«Көк өгізім жүреген,
Мүйізін көкке тіреген»
(Түтін)*

және

*«Түбі көк дария,
Іші мұнара,
Отыз шешегі»
(Аспан, отыз күн)*

Соған сай көк түрік, көк бөрі, көк төбе, көк болат, көк қаршыға т.с.с. тіркестер бар. Жұмбақтардағы «көк өгіз», «көк дария» дей келе аспанды және түтінді меңзейді.

Қара сөзі қазақ тілінде көптеген мағынаға ие. «Қара» сөзі: күйенің түсіндей; дәл не екені айқын емес, қарайып көрінген нәрсе; ірі мал; қарапайым халық арасынан шыққан адам немесе қара халық, бұқара, т.б. мәнінде қолданылады (Тәңірбергенова 2011: 176).

*«Қара бием қалт етті,
Қабырғасы жалт етті»
(Қазан, жалын)*

*«Алыстан бір қараны көресің бе,
Жаны жоқ қимылдауға денесінде»
(Киіз үйдің сұлбасы)*

*«Асқар тауда қара орман»
(Шаш)*

Жұмбақтарда «қара бие», «қара орман» деп қазанның күйедей қара түсіне, шаштың ну ормандай бейнесіне теңеген. «Алыстағы бір қара» деп бұлдырап, қарайып көрінген заттың сұлбасын меңзеген.

Шығыс Азия үшін, әсіресе Қытай мәдениеті үшін түс үлкен рөл атқарады. Ол космология мен дінмен, саясат пен әлеуметтік жағдаймен және өнермен тығыз байланысты.

Қытайлық түс терминдері туралы зерттеулер кейбір классикалық жұмыстарда, мысалы, Ши Цзин (Поэзия классикасы) кітабынан табылуы мүмкін. Түс терминдері бойынша жүйелі зерттеулер Берлин мен Кэйдің (1969) негізгі түс терминдері енгізілгенге дейін пайда болған жоқ, бұл түс мәселесіне арнаған және белгілі бір прогреске қол жеткізген қытай ғалымдарының қызығушылығын тудырды. 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдар аралығы түс терминдерін зерттеудің шыңы болып табылады және тіл мен мәдениеттегі айырмашылықтарды табуға және мәдениеттер арасындағы қарым-қатынасқа үлес қосуға бағытталған көптеген қарама-қайшылықты зерттеулер жүргізілді. Цин Хуа университетінің профессоры Ян Йонглин жүйелі және ғылыми зерттеу арқылы осы салаға үлкен үлес қосуда (Guimei He 2011: 1805).

Қытайлықтардың түске деген қатынасы көп жағынан әлем суретін бес құрамдас бөлікке бөлетін *у сэ* (五色, «бес түс») түсті хроматикалық шкаламен анықталады. Бұл теория бойынша қоршаған дүниенің барлық құбылыстары ағаштың, оттың, жердің, металдың және судың қасиеттерімен сәйкес келеді. Бұл жіктеу жүйесі адамның өміріндегі барлық нәрселерді, соның ішінде түстерді біріктіреді. «Бес элемент» теориясына сүйене отырып, қытайлықтар бір-біріне өзара әсер ететін бес түсті ажыратады: ақ 白, қара 黑, қызыл 红, көк-жасыл 青 және сары 黄. Бұл бес түс дәстүрлі түрде ең «ізгі», «таза» болып саналады (Вострикова 2018: 16).

Ақ түс ол сенім мен тазалық белгісі болып саналады. Мысалы, «清清白白» деген сөз тіркесі «барлық істе таза болу» дегенді білдіреді. Жұмбақтарда көптеген жағдайда эпитет, теңеу ретінде қолданылады.

Мысалы:

*«年輕時候頭髮白,
臨到老來頭髮黑,
閒時戴帽子,
忙時把帽丟» (毛笔)*

Жас кезінде ақ шашты, қартайғанда қара шашты деп каллиграфиялық қылқаламды жұмбақтаған. Қылқаламның ұшындағы қылын қара сияға малған кездегі ақтан қараға боялатын сәтін адам шашына ұқсатқан.

Қара түс 黑色 – каллиграфиялық өнердің арқасында бір жағымды мағынасы бар. Ақ пен қараны үйлестіру – каллиграфиялық эстетиканың негізі. Кескіндемедегі тұтас тенденция – шаншуйхуа – осы екі түстің үйлесіміне негізделген. Қытайдың заманауи суретшісі Фэн Цзикай қара түсті былай сипаттады: «Үш негізгі түстерді (қызыл, сары және көк) ақ қағазға тең пропорцияда араластырғанда, тұрақтылық, толықтық және тыныштық сезімін тудыратын қанық қара түс алынады» (Вострикова 2018: 16).

青 иероглифінің ерекше мағынасы бар: ол көк пен жасылдың арасындағы нәрсені білдіреді. Бір қызығы, бастапқыда қытай тілінде көк түсті білдіретін арнайы сөз болмаған, тек көк түстен жасылға дейін қою сұр түстің барлық нюанстарын білдіретін 青 иероглифі болған. Ежелгі Қытайда көк түске екі жақты көзқарас байқалды. Мысалы, көк жүзді жаратылыстар дәстүрлі өнерде рухтар мен елестер немесе әдебиет Құдайы Куй-син болып табылады (Топал 2004: 128).

Қазіргі айтылып жүрген көптеген жұмбақтарда түстер көбінде теңеу ретінде қолданылады. Мысалы:

«小时绿 葱葱，
老来红通通，
打开大肚皮，
一包白虫虫» (辣椒)

Бұл жұмбақ чили бұрышының сыртқы түсін жасыл пиязға ұқсатып, ішіндегі ұсақ ұрықтарын ақ құрттарға, жәндіктерге теңеген.

«水上撑绿伞，
水下结弯瓜，
折断瓜来看，
抽出条条纱» (藕)

Шешуі лотос гүлінің тамыры болатын бұл жұмбақта оны су бетіндегі жасыл қолшатыр мен су астындағы қауын деп суреттеген. Өсімдіктің тамырлары тоғанның түбіне бекінеді де жасыл жапырақтары мен ақ гүлдері судың бетінде орналасады. Бұл жұмбақта да теңеу қолданылған. Яғни, заттың не құбылыстың ерекше белгілері басқа затпен не құбылыспен салыстыра суреттелген.

«红門裡頭没人走，
躺著一塊红石頭，
翻來動去幾十年，
濕淋淋的乾不透» (舌頭)

Бұл жерде қызыл есіктің ішінде жатқан қызыл тас деп тіл жұмбақталған.

Қызыл түс 红色 – қытай мәдениетіндегі қызыл түс «өркендеуді», «бақытты», «мерекені» білдіреді. Қытай халқы қуанышты күндерінде қызыл түсті киімдер киген, мысалы тұрмысқа шығатын қыз киімі қызыл түстен болған. Ол зұлым күштерді қуады, үйге сәттілік әкеледі, атмосфераны гармонда ұстайды. (Анипина 2011: 46)

«身披鱗甲色紅黃，
不做羹來不做湯，
四海雖大非吾願，
半缸清水過時光» (金魚)

Қызыл және сары қабыршақты сауытты киіп, жартылай суға толы ваннада өмірінің әр сағатын өткізетін алтын балық туралы айтылған. Бұл мысалда балықтың сары қабыршақтары сары сауытқа тенелген.

Сары түс 黄色 – империялық билік пен ұлттық мемлекеттіліктің белгісі. «Таққа отыру» деп аударылатын «黄袍加身» нақышты сөз бар. Сары түс императормен және оның отбасымен байланысты. Цин династиясы кезінде сары түсті киімді тек император ғана киген. Сонымен қатар бұл түс тұрақтылықты, арқа сүйеуді, табыс пен мәңгілікті білдіреді. Түстер қытай тілі мен мәдениетіндегі қызықты да күрделі мәселердің қатарына жатады. Олардың арқасында Қытай халқының мыңжылдық тәжірибесін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын және мәдени-тарихи ерекшеліктерін көруге болады.

Қорытынды

Қазақ және қытай тіліндегі түр-түстердің бәрі де жұмбақ жасауға белсене қатысады. Екі тілде де қызыл, көк, жасыл, қара, ақ түстер кездеседі. Бірақ олар көбінесе өзінің лексикалық, номинативтік мағынасында емес, ауыс, не үстеме мағыналарында, тіпті символикалық шартты белгі ретінде қолданылатынын көреміз. Түр-түс атауларының жұмбақ жанрындағы қолданысына тән бір ерекшелік, әрбір түстің жұмбақ жүйесіне, мазмұн-мәнісіне байланысты өзара тектес, ұқсас, табиғаты жақын ұғымдарды немесе заттар мен құбылыстарды анықтайтын символға айналуында.

Қорыта келе, жұмбақтар халықтың мәдениетін, тарихы мен дүниетанымын, оның құндылықтары мен әдет-ғұрыптарын қалыптастырудың маңызды ерекшеліктерін көрсететін

бай лингвомәдени материал. Жұмбақтардың сайын өзгереді, сондықтан жұмбақ бай тарихи-тақырыптары мен функциялары қоғам дамыған мәдени материал бере алады.

Әдебиеттер

- Аитова Н.Н. (2006). Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Оқу құралы. Ақтөбе: Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті. – 161 б.
- Амосова Н.Н. (2015). Этимологические основы словаря современного английского языка. М.: Либроком. – 222 с.
- Анипина А.К. (2011). Қытай дүниетанымындағы түстер. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №3 (56). – 46-49 б.
- Бочкарёва Н.В., Бахтина Е.В. (2015). Разгадывание иероглифических загадок как один из продуктивных методов изучения китайской письменности. Известия Восточного института. № 2 (26). – 100-105 с.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. (1980). Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык. – 320 с.
- Вострикова А.Н., Леонова Д.Ю. (2018). Символика цветов в китайском и русском языках. Философия и наука в культурах запада и востока: сборник статей по материалам II Всероссийской научной конференции с международным участием (6–7 июня 2018 года). Томск: Издательский Дом Томского государственного университета. – 15-18 с.
- Копыленко М.М. (1997). Основы этнолингвистики. Алматы: Ақыл кітабы. – 178 с.
- Қайдаров Ә., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З. (1986). Сырға толы түр мен түс. Алматы: Қазақстан. – 95 б.
- Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. (1992). Түртүстердің тілдегі көрінісі. Алматы: Ана тілі. – 160 б.
- Лебедева И.О., Хоречко У.В. (2015). Сравнительный анализ концепта «цвет» в русском и китайском языках (на примере фразеологизмов, содержащих колоратив «белый»). Молодой учёный. Серия Филология, № 10 (90). – 1410-1412 с.
- Морозова Т.А. (2008). Концептосфера цвета в китайской языковой картине мира. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Кемерово. – 23 с.
- Оңғарбай Н.Б. (2012). Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу). Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 188 б.
- Топал К. (2004). Символика цвета в культуре Китая. Антропологические исследования в Молдове 2004 год: материалы I научной конференции молодых преподавателей и студентов (26-27 ноября 2004 года). – 127-135 с.
- Тәңірбергенова Б.С. (2011). Жарнамадағы түр-түс атауларының берілу сипаты. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №2(132). – 174-177 б.
- Guimei He. (2011). A comparative study of color metaphors in English and Chinese. Theory and practice in language studies. Vol. 1, No. 12, pp. 1804-1808.
- Hasan-Rokem, G. and Shulman D. (1996). Untying the Knot On Riddles and Other Enigmatic Modes. New York Oxford University Press, Inc. 320 p.
- Mazhitayeva Sh., Kaskatayeva Zh. (2013). Color Semantics: Linguistic-Cultural Aspect. International Journal of Language and Linguistics. Vol. 1, No. 1, pp. 34-37.

МРНТИ 16.31.51

Д. С. Кулмаматов

Узбекский государственный университет мировых языков, Узбекистан, Ташкент
e-mail: kulmamatov1956@mail.ru

ОРИЕНТАЛИЗМЫ В СТАРЫХ РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ ХИВИНСКИХ ЧЕЛОБИТНЫХ XVII В. (ДОРОГИ, ЗАРБАФ, ЗЕНДЕНЬ, КАМКА, КИНДЯК, КУМАЧ)

В статье рассматриваются проблемы источниковедческого характера, решение которых позволяет определить значения слов в оригинале и при переводе, а также восстановить историю того или иного слова, которые являются отражением языковых, дипломатических контактов XVII в. Автор предлагает учитывать исторические и языковой контекст эпохи и указывает о существовании двух официальных языков – среднеазиатские тюрки (тюркский язык) и фарси (персидский язык). С них делались переводы на русский язык, поэтому обращение к языку-источнику и к письменным памятникам того времени позволяет автору выявить истории слов дороги, зарбаф, зендень, камка, киндяк, кумач.

Ключевые слова: ориентализмы, источниковедение, заимствования, челобитные, дипломатические документы, переводы

D. S. Kulmamatov

Uzbek State University, Uzbekistan, Tashkent
e-mail: kulmamatov1956@mail.ru

Orientalisms in old russian translations of khiva petitioners of the XVII century (roads, zarbaf, zenden, kamka, kindyak, kumach)

The article deals with the problems of source studies, the solution of which makes it possible to determine the meanings of words in the original and in translation, as well as to restore the history of a word, which are a reflection of linguistic, diplomatic contacts of the XVII century. The author suggests taking into account the historical and linguistic context of the epoch and indicates the existence of two official languages – Central Asian Turks (Turkic language) and Farsi (Persian language). Translations into Russian were made from them, therefore, an appeal to the source language and to written monuments of that time allows the author to identify the history of the words roads, zarbaf, zenden, kamka, kindyak, kumach

Keywords: orientalisms, source studies, borrowings, petitions, diplomatic documents, translations

Д. С. Құлмаматов

Ўзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Өзбекстан, Ташкент
e-mail: kulmamatov1956@mail.ru

XVII ғасырдағы хивиндік челобиттердің ескі орыс аудармаларындағы Шығыстану. (жолдар, зарбаф, зенден, камка, киндяк, кумач)

Мақалада түпнұсқадағы және аудармадағы сөздердің мағынасын анықтауға, сондай-ақ XVII ғасырдағы лингвистикалық, дипломатиялық байланыстардың көрінісі болып табылатын белгілі бір сөздің тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік беретін деректанулық сипаттағы мәселелер қарастырылады. Автор дәуірдің тарихи және лингвистикалық контекстін ескеруді ұсынады және екі ресми тілдің бар екенін көрсетеді – Орта Азия түріктері (түркі тілі) және парсы (Парсы тілі). Олардан орыс тіліне аудармалар жасалды, сондықтан дереккөзге және сол кездегі жазба ескерткіштерге жүгіну авторға жол, зарбаф, зенден, камка, киндяк, кумач сөздерінің тарихын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Шығыстану, деректану, қарыз алу, челобиттік, дипломатиялық құжаттар, аудармалар

Введение

В современном научном образовательном пространстве при изучении различных дисциплин и при исследовании проблемных вопросов необходимо обращаться к различным источникам с целью осмысления истории отдельных слова с общим культурно-историческом аспекте. При этом особое внимание уделяется памятникам русской деловой письменности, содержащие в себя весьма ценные сведения об истории лексических единиц, как собственно русских, так и иноязычных, И в них находят отражение языковые контакты, раскрывающие многие стороны семантики заимствованных слов в особенности. Цель: выявление корпуса ориентализмов в старых русских переводах хивинских челобитных XVII в. И восстановление истории слов в контексте торгово-экономических и дипломатических взаимосвязей.

Материалы и методы

Изучение лексических единиц документов среднеазиатского и московского происхождения XVII в., хранящихся в фондах Посольского приказа – 134 «Сношения России с Хивой» и 109 «Сношения России с Бухарой» Российского государственного архива древних актов (РГАДА) в Москве. Исследование направлено на изучения всех семантических трансформаций, происходящих в лексических единицах, поэтому в работе используется сравнительно-исторический и сопоставительные методы, которые позволяют комплексно раскрыть наблюдаемые изменения.

Результаты и обсуждение

В решении данной проблемы немаловажное значение имеет обращение к оригинальным и переводным памятникам письменности с опорой на контекстное употребление и лексикографические источники.

Словарный состав старых русских переводов хивинских и бухарских деловых документов – ярлыков (грамот) хивинских и бухарских ханов, челобитных (заявлений) их послов, грамот российских царей XVII в. и современных им среднеазиатских тюркских («староузбекских») переводов довольно разнообразен. Семантика лексических единиц, встречающихся в текстах указанных источников, может быть проконтролирована не только самим контекстом, в кото-

ром они встречаются, но также иноязычным текстом-оригиналом, который дает для них более или менее точные лексические соответствия из письменных языков Московской Руси и Средней Азии того времени.

В XVII в. в Средней Азии функционировали два официальных языка – среднеазиатские тюрки (тюркский язык) и фарси (персидский язык). Об этом прежде всего свидетельствует то, что с момента образования в XVI в. Бухарского и Хивинского ханств и установления с этого времени дипломатических, а также торговых отношений с другими странами, в том числе с Россией, ярлыки ханов, адресованные правителям иностранных государств, в том числе московским царям и воеводам русских городов, писались в их канцеляриях арабской графикой на среднеазиатских языках, которые в соответствии с современной востоковедческой практикой именуются тюрки и фарси (См. об этом подробнее: Кулмамамов 1995, с. 102–103; Кулмамамов 2021, с. 68). Так, из двух грамот хивинского хана Исфендияра, направленных в одно и то же время – в 1641 г. – астраханским воеводам и боярам, одна была написана на тюрки (тюркском языке) (РГАДА, фонд 134, опись 1, 1641 год, дело 7, лист 2), а другая – на фарси (персидском языке) (РГАДА, ф. 134, оп. 1, 1641 г., д. 7, л. 3).

Старинные русские переводы среднеазиатских дипломатических документов, грамоты русских царей XVII в. написаны русской скорописью. Это письмо появилось в конце XIV – начале XV в. на смену полууставу и распространившееся впоследствии в качестве делового (Беляев, 1907; Городилова 2000) имело свои особенности. «Существенной чертой скорописного письма оставалась экономность, а также раскованность почерка, возможность индивидуализации изображения каждой отдельной буквы; текст не разделялся на слова, как правило, исключались присущие уставу и полууставу надстрочные знаки и строчные знаки – “не буквы”, применялись сокращенные написания. Сокращения многочисленны. По мнению многих лингвистов, они представлены: 1) в виде выноса над словом отдельных его букв (выносные буквы) или слогов – сокращение числа букв на строке, 2) в виде сокращений, за счет ъ или ь, конца слогов или слов, в отличие от книжного письма, где ъ и ь в подобных случаях сохраняются, 3) в виде сокращений конца слова при выносной букве ʳ (твоeʳ вм. твоего, премноʳ вм. премного и под.), 4) в виде сокращенных написаний некоторых слов

(г^сдрь вм. государь; члѣвкъ, члѣкъ {...} вм. человек и др. (Тарабасова 1982; Черепнин 1956).

Иноязычные оригиналы ярлыков бухарских и хивинских ханов написаны черными чернилами на желтоватой лощеной бумаге среднеазиатского происхождения, челобитных послдов – черными, коричневыми, темно-коричневыми, светло-коричневыми чернилами, а их старинные русские переводы и грамоты российских царей – черными чернилами на бумаге иностранного происхождения

Регулярные дипломатические и торговые сношения Московского государства с Хивинским ханством, начавшиеся в первой половине XVII в., оставляли естественно свои следы и в русском, и в среднеазиатских языках – «тюрки» и «фарси» (Кулмамагов, 1994: 19–21). Об этом свидетельствуют, в частности, многочисленные документы, опубликованные в «Трудах Историко-археологического института и Института востоковедения ... Вып. 3, ч. I. Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI–XVII вв» (Труды, 1932)¹. Среди них наибольший интерес представляют старинные русские переводы челобитных хивинских послдов XVII века, созданные в царских канцеляриях. Во всех переводах непременно присутствуют ориентализмы (восточные слова), изучение которых, на наш взгляд, является весьма перспективным. Эти восточные слова относятся к различным областям общественной жизни, но в данной работе мы рассмотрим лишь незначительную часть этих лексем – названия тканей: *дороги*, *зарбаф*, *зендень*, *камка*, *кинояк*, *кумач*.

Древнерусское слово *дороги* нами отмечено в челобитной хивинского посла Надира Бехадур-а царю Федору Алексеевичу от 11 июня 1679 г.: «... а товарищ ево (князя Константина Осипович) большой дьяк взял у меня 5 дорогов кашанских, а цена 11 руб., меньший дьяк четверы дороги взял кашанские цена 8 руб. 26 алт(ын)» (с. 249). В персидском оригинале *дороги* имеет соответствие *دَارِد* *dārgūi* (с. 441).

Словарь русского языка XI–XVII вв. слово *дороги* впервые фиксирует в «Хожении купца Федота Котова в Персию» под 1624 г.: «Туть делают дороги кашанские и бархаты в кизылбашские камочки» (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1977а: 323–324).

Эта восточная шелковая ткань «совершен-

но тождественна с тафтой, т.е. гроденаплевого переплетения, но в нее введены нити пестрой, так называемой «узловой» окраски, – желтые и зеленые, отчего ткань имеет полосатый вид» (Клейн, 1925: 60). По месту производства она носила разные названия: кашанская, гияльская, кизилбашская, турская и т.д.

По объяснению К. Иностранцева, это название – *дороги* произошло от имени персидской ткани *دَارَاد* *dārgāyī*, переводившееся в XVII в. на русский язык как *дороги* (Иностранцев, 1990: 82). В данном случае он ссылается на издания Н.И.Веселовского «Памятники дипломатических сношений Московской Руси с Персией» (Веселовский, 1890: 114, 116). Представляется менее вероятным мнение И.Н.Березина о том, что *дороги* происходит из слова *دَارَاد* *dārgāj* – «верхний кафтан, накидка» (Березин, 1952: 191).

Слово *зарбаф* встречается в челобитной хивинского посла Пехлеванкулибека царю Алексею Михайловичу от 9 апреля 1673 г.: «Роспись хановым (Анавши) поминком: 9 инохотцов добрых, 43 оправных сабель с камнем, зверь, бабр, 5 талумбасов оправных камнем, 9 зарбафов золотных ...» (с. 213). Это слово в персидском оригинале имеет соответствие *زَبْرِز* *zārbāft* (с. 433).

Словарь русского языка XI–XVII вв. слово *зарбаф* впервые свидетельствует в документе «Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией» под 1672 г.: «Зарбавъ полосатой съ золотомъ да съ серебромъ» [15, с. 286].

Эта шелковая ткань золотыми и серебряными нитями выработывалась только на Востоке. В Россию зарбаф провозился в довольно большом количестве и употреблялся на верхние одежды. Название её происходит от персидского *زَر* *zār* «золото» и *بَاف* *bāft* «ткань» (от *بَافَتَان* *bāftān* «ткать; вязать; плести») (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1977а: 38).

Название другой ткани – *зендень* нами зафиксировано в челобитной хивинского посла Рахимкули царю Михаилу Федоровичу от 18 февраля 1620 г.: «... в Казани я (Рахим-кули) продал живота своею для подъему 650 пестредей 200 зенденей ...» (с. 133).

Словарь русского языка XI–XVII вв. это слово впервые отмечает в «Архиве П. М. Строева» под 1568 г.: «Шуба лисья под зенденью» (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1977а: 381).

Эта ткань в основном изготовлялась в одном селении Бухары – Зендене (Зендане) еще в X в.,

¹ В дальнейшем при цитировании материалов этого издания ссылка на него даётся лишь указанием на страницу.

откуда она и получила это название. Об этом селении в книге «История Бухары» М. Наршахи сказано: «Вывозятся оттуда так называемые занданичи, т.е. бумажные материи. Во многих селениях Бухары ткнут материю и называют также занданчани, потому что раньше всех начали выделывать эту материю жители этого селения» Персидско-русский словарь, 1983: 38). В.К.Клейн на основании этой цитаты точнее установил, что *зендень* – это хлопчатобумажная ткань (Клейн, 1925: 62).

Следующее слово – *камка* упоминается в челобитной хивинского хана Исфендияра Аvezбакея от 17 января 1640 г.: «Да юргенского Исфендияра царя посол Аvez-Бака челом бьет: аргамак гнед, бабр, барс, камка белая, лук бухарской в кольце» (с. 147).

Словарь русского языка XI–XVII вв. слово *камка* в значении «шелковая цветная узорчатая ткань» впервые фиксирует в «Хожении за три моря Афанасия Никитина» Афанасия Никитина под 1472 г.: «В Бедери же торгъ накони, да на товаръ, да камкы на шелкъ и на всякой иной товаръ» (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1980: 48).

Камка была самой распространенной в России шелковой тканью. Она привозилась не только с Востока, но и с Запада. Однако родиной её является Восток. По месту производства носила разные названия: кизилбашская, турецкая, китайская, индийская и т.п.

Л.З. Будагов считает, что тюркское *qāmqā* было образовано из персидского слова *kāmxā* (Будагов, 1971: 137). По мнению И. Г. Добродомова, это «тюркское слово восходит к кит. *gimhūa* через посредство перс. *kimha*» (Добродомов, 1978: 48).

Наименование восточной хлопчатобумажной ткани *киндяк* встречается в челобитной хивинского посла Надира Бехадуря царю Федору Алексеевичу от 21 января 1679 г.: «... а подъячей Никита просил (у посла) троих дорогов да кушака да киндяка ...» (с. 245). Слово *киндяк* в персидском оригинале имеет соответствие *kāndāk* (с. 440).

В русских письменных памятниках слово *киндяк* впервые по материалам Словаря русского языка XI–XVII вв. упоминается во второй половине XV в. в «Хожении за три моря Афанасия Никитина» под 1472 г.: «Камбат же пристанище Индийскому морю всему, а товаръ в нем все делают алачи, да пестреди, да киндяк ... да чинят краску нил» (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1980: 125).

Эта хлопчатобумажная ткань всегда была одноцветной и без узоров. Она не выработывалась из цветных нитей, а окрашивалась уже после снятия со станка. Киндяк имел различную окраску, причем окрашенный в красный цвет назывался кумачом (Клейн, 1925: 63). Определения В. И. Даля (Даль, 1935: 108) и П.И.Савваитова (Саввитов, 1896: 56), которые указывают, что *киндяк* означает «выбойку» или «набойку», неточны.

В этой же челобитной засвидетельствовано ещё одно название хлопчатобумажной ткани – *кумач*: «да прислал Анавша-Мамбетъ-Багадырь-хан (хивинский) к нам (хивинцам в Астрахань) 4 таи кумачей для нашего грабежа на одежду, и те таи записали, а сказал боярин (астраханский), буде де указу с Москвы не привезешь и с тех таев пошлины возьмем» (с. 246). В персидском оригинале *кумач* имеет соответствие *qumāch* (с. 440).

Словарь русского языка XI–XVII вв. слово *кумач* в значении «хлопчатобумажная ткань, чаще красного цвета» впервые отмечает в «Актах Астраханской воеводской избы XVII в.» под 1648 г.: «Чернова кумачю на подпушку цена 2 ал<тына>» (Словарь русского языка XI–XVII вв., 1981: 117).

В древнерусском языке *кумач* «первоначально обозначало вообще хлопчатобумажные ткани, привозимые в основном из тюркоязычных стран» (Коткова, 1975: 118). Наверное, слово *кумач* было заимствовано русским языком именно в это время. Как указывает Н. К. Дмитриев, в старом татарском языке *кумач* «общее название всех бумажных материей» (Дмитриев, 1962: 539). Л.З.Будагов считает, что это слово первоначально проникло в тюркские языки из арабского (Будагов, 1871: 64).

Заключение

Проблемы лингвоисторического характера актуальны до сегодняшнего дня, поскольку огромное количество рукописей все еще остаются вне поля исследования. Вместе с тем, обращение к ним позволяет решить вопросы, связанные с семантическими трансформациями в истории слов. Важно было в работе определить значения слов в оригинале и при переводе, а затем уже восстановить историю слов. Ведь именно они являются отражением языковых, дипломатических контактов XVII в.

При этом очень важно было учесть исторический и языковой контекст эпохи, связанный

с функционированием двух официальных языков. Нами был проанализированы переводы на русский язык с опорой на язык-источник и письменные памятники, что позволило охарактеризовать историю слов-ориентализов: *дороги, зарбаф, зендень, камка, киндяк, кумач*

Подводя итог, можно отметить, что торговые и дипломатические сношения Московского государства с Хивинским ханством, прежде всего, способствовали проникновению в русский язык значительного числа слов, характерных для обозначения бытовой лексики восточных языков.

Список литературы

- Беляев И. С. Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII столетий. – М.: Синодальная типография, 1907. – 90 с.
- Березин И. Н. Замечания о восточных словах в областном великорусском языке // Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности. – СПб., 1852. – Т. I. – С. 186–191.
- Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб.: Типография Императорской АН, 1871. – Т. II. – 416 с.
- Веселовский Н. И. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. – СПб.: Скоропечатня Яблонского и Перотт, 1890. – 455 с.
- Городилова Л. М. Русская скоропись XVII века. Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп. – Хабаровск: Изд-во Хабаровского пед ун-та, 2000. – 140 с.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Иностранная и национальная словари, 1935. – Т. II. – 723 с.
- Дмитриев Н. К. О тюркских элементах русского словаря // Строй тюркских языков. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – С. 503–569.
- Добродомов И. Г. К этимологии обско-угорского названия шелка // Советское финно-угроведение. – XIV, 1. – Таллинн, 1978. – С. 46–50.
- Иностранцев К. Из истории старинных тканей: алтабас, дороги, зендень, миткаль, мухояр // Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества. – СПб., 1900. – Т. III. – Вып. I. – С. 080–085
- Клейн В. К. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII в. и их терминология. – М.: Изд. Оружейной палаты, 1925. – 68 с.
- Коткова Н. С. Кумач // Русская речь. – М.: Наука, 1975. – № 5. – С. 117–121.
- Кулмамагов Д. С. Среднеазиатские дипломатические документы и их русские переводы XVII в. (Грамоты. Челобитные). – М.: МГПИ, 1994. – 109 с.
- Персидско-русский словарь. Изд. 2-е., стереотипное, с приложением новых слов / Под ред. Ю. А. Рубинчика. – М.: «Русский язык», 1983. – Т. I. – 800 с.
- Савваитов П.И. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1896. – 184 с.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1977а. – Вып. 4. – 403 с.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1977б. – Вып. 5. – 392 с.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1980. – Вып. 7. – 403 с.
- Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1981. – Вып. 8. – 351 с.
- Тарабасова Н. И. Некоторые черты московской скорописи. История русского языка. Памятники XI–XVII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 170–220.
- Труды Историко-археологического института и Института востоковедения... – Л.: изд. и тип. изд-ва Акад. наук СССР, 1932. – Вып. 3. – Ч. I. – 504 с.
- Черепнин Л. В. Русская палеография. – М.: Политиздат, 1956. – 616 с.

FTAXP 16.21.43

А.К. Өмірзақова¹ , **С.А. Тұрбекова*²**¹ Сәтбаев университеті, Қазақстан, Алматы қ.,² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: sturbekova@mail.ru

ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Құрмалас сөйлем – күрделі ойдың нәтижесінен туындайтын категория. Оның даму жүйесі жазба әдеби тіліміздің баюына, аударма жұмыстары мен көркем шығармалардың көптеп шығуымен тығыз байланысты. Көне замандағы жазба нұсқаларда құрмалас сөйлемдердің қарапайым, жабайы түрін кездестіреміз. Құрмалас сөйлемнің алғашқы түрі жалғаулықсыз салалас болса, содан кейін жалғаулықты түрі, кейінірек сабақтаса байланысу жолы қалыптасқан.

XX ғасырдың 30- жылдарына дейін қазіргі қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем жөнінде айтылған елеулі пікір болған жоқ. Қазақ тілі құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихын отызыншы жылдармен тығыз қарастырамыз. Өйткені құрмалас сөйлемге арналған оқулық, бағдарламалар осы отызыншы жылдары ғана жарық көре бастады. Құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелуіндегі 1930-1940 жылдар аралығы практикалық кезең. Өйткені бұл жылдарда құрмалас сөйлем арнайы зерттелінбей, оқу құралдарының аясында сөз болып отырды. Сонымен қатар құрмалас сөйлемге қатысты мақалалар жарық көрді (Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, А. Ысқақов, Ғ. Басымов).

50 жылдардан бастап жоғарыда аты аталған тіл мамандарымен қатар құрмалас сөйлемнің мәселелерін зерттеуге Т. Қордабаев, О. Төлегенов, А. Әбілқасов, Қ. Есенов және Х. Арғынұттар сияқты ғалымдар араласа бастаса, 60- жылдардан бастап ғалымдар құрмалас сөйлемнің жекелеген мәселелерімен де айналыса бастады.

Түйін сөздер: құрмалас сөйлем тарихы, құрмалас сөйлемнің зерттелуі, сабақтас құрмалас сөйлем, салалас құрмалас сөйлем.

А.К. Омирзакова¹ , С.А. Турбекова*²¹Satbayev University, Казахстан, Алматы² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Казахстан, Алматы

*e-mail: sturbekova@mail.ru

Историческое развитие и изучение составных предложений

Сложное предложение – это категория, возникающая из результата сложной мысли. Система его развития тесно связана с обогащением письменного литературного языка, большим количеством переводческих работ и художественных произведений. В древних письменных версиях мы встречаем простую форму сложных предложений. Если первая форма сложного предложения построена без союзов (бессоюзные), то далее развивается соединительный тип, а позже сформировался сложноподчиненный.

До 30-х годов XX века в современном казахском языкознании не было существенных исследований сложного предложения. Историю изучения синтаксиса сложного предложения казахского языка мы подробно рассмотрим с тридцатых годов, потому что программы, а также учебники со сложными предложениями начали выходить только в эти годы. 1930-1940 гг. – практический период в изучении синтаксиса сложного предложения, так как в эти годы сложное предложение не изучалось специально, а рассматривалось в рамках учебных пособий. Также были опубликованы статьи, относящиеся к сложному предложению (К. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, А. Искаков, Г. Басимов).

С 50-х годов изучением сложного предложения, наряду с названными выше исследователями, стали заниматься такие ученые, как Т. Кордабаев, О. Тулегенов, А. Абылкаев, К. Есенов и Х. Арғынов, а с 60-х годов ученые разрабатывали также и отдельные вопросы сложного предложения.

Ключевые слова: история изучения сложного предложения, исследования сложного предложения, сложносочиненное предложение, сложноподчиненное предложение.

A. K. Omirzakova¹, S. A. Turbekova*²

¹Satbayev University, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: sturbekova@mail.ru

Historical development and development of existing proposals

The complex sentence is a category arising from the result of a complex thought. The system of its development is closely connected with the enrichment of written literary language, a large number of translation works and works of fiction. In ancient written versions we find a simple form of compound sentences. If the first form of a compound sentence is built without conjunctions – a non-conjunctive, then the conjunctive type develops further, and later formed a compound sentence.

Until the 1930s there were no essential researches on compound sentences in modern Kazakh linguistics. We shall look at the history of the study of syntax of compound sentences in the Kazakh language in detail from the thirties, because the programs, as well as textbooks with compound sentences began to be published only in these years. 1930-1940. – is a practical period in the study of compound sentence syntax, because in these years the compound sentence was not studied specifically, but was considered within the framework of textbooks. There were also published articles related to the compound sentence (K. Zhubanov, S. Amanzholov, N. Sauranbayev, A. Iskakov, G. Basimov).

Since the 50's the studies of compound sentences, along with the above-mentioned researchers, began to include such scientists as T. Kordabaev, O. Tulegenov, A. Abylkaev, K. Esenov and H. Argynov, and in the 60's scientists also studied some of the complex sentence.

Keywords: history of compound sentence studies, compound sentence studies, compound sentence, compounded sentence

Кіріспе

Өзгеде тілдік категориялар сияқты құрмалас сөйлемдердің өзіндік қалыптасу, даму тарихы бар. Адамзат қоғамының мәдени және шаруашылық өмірінің ғасырдан-ғасырға дамуы тілдің синтаксистік құрылысының дамуына әкеледі. Қоғаммен бірге адамның ой өрісі, дүние тану күрделене түседі. Ал ой болса тіл арқылы қалыптасып, тілдік құралдар арқылы жүзеге асады. Құрмалас сөйлемдер адамның ой өрісінің, дүние тануының ғасырдан-ғасырға күрделеніп, кеңеюіне байланысты дамыған.

Тіл білімінде құрмалас сөйлемнің пайда болу, қалыптасу жағдайын айтқанда, көбіне профессор А. Рифтиннің «Аккад тіліндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары» деген мақала беріледі. Бұл мақалада құрмалас сөйлемдердің екі түрлі даму жолдары көрсетілген: «1. Салаласу негізінде біріктірілген екі жай сөйлем күрделі сөйлемдер құрайды. 2. Жай сөйлемнің етістікті айналымдары бағыныңқылы сөйлемге айналып, сабақты құрмалас сөйлем жасайды» Яғни, бірінші жол – жай сөйлемнің салаласа байланысуы, екінші жол – жай сөйлемнің етістікті тіркестердің күрделеніп дамуы. Автор құрмалас сөйлемнің дамуындағы бұл айтылған екі жол барлық тілге тән ерекшелік, бірақ бір тілдерде біріншісі, екінші бір тілдерде екінші жолы жетекші болып келеді дейді. Мәселен, флективті тілдерде жай сөйлемдердің салаласа байланысуы,

ал жалғамалы тілдерге етістікті обороттардың күрделенуі негізгі даму жолы болып саналады. Ғалымның аталған мақаласына Г.С. Кнабе сын пікірлер айта отырып: «Бағыныңқы құралдар жүйесі дамыған қазіргі жай сөйлемнің шығу тегі қарапайым, формальды түрде қатысы жоқ тұжырымдардан, яғни анағұрлым ежелгі паратоксистің гипотаксиясының бастау алатындығы дәлелденген деп санауға болады» (Кнабе, 1955: 108-116).

Әдебиетке шолу

Бұндай пікір қазақ тіл білімінде де қолдау тапты. Мәселен, проф. А. Ысқақов «Қазақ тіліндегі сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнің даму жолдары» атты мақаласында құрмалас сөйлемдердің дамуындағы екі жолды қолдай келіп, соның екіншісіне талдау жасайды. А. Ысқақов проф. А. Рифтиннің пікірлерін қолдай келіп: "Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің дамуында профессор А. Рифтин айтқан екінші жол бар ма? Егер бар болса, қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің дамуында сол екінші жолдың қандай рөлі болды"дей келе, автор қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемнің дамуында екінші жол да бар деген қорытындыға келеді (Ысқақов А., 1948:57-62).

Академик Н. Сауранбаев үндіеуропа тілдеріндегі құрмалас сөйлемдердің даму жолдары айтылған пікірлерге сүйене, бай тілдік

материалдарды қолдана отырып, түркі тілдерінің синтаксистік жүйесінің тарихына зерттеу жасаған. Қазіргі қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдердің пайда болу жолдарын іздестіріп, олардың даму мен қалыптасу тарихын белгілеуге ден қойған ғалым 1944 жылы «Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары» деген мақала жариялады. Автор мұнда құрмалас сөйлемдер жайында бұрын-соңды айтылып жүрген теориялық болжамдарға шолу жасай келіп, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесінің даму жолын тарихи нұсқалар негізінде төрт кезеңге бөліп көрсетеді. Олар:

1. Біздің жыл санауымыздың IV-VI ғасырдағы түркі халықтарының тілінде жазылған орхон жазуының құрмалас сөйлемдер жүйесі.

2. Біздің жыл санауымыздың VIII – X ғасырдағы ескі ұйғыр жазуы тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі.

3. Біздің жыл санауымыздың XII – XV ғасыр аралығындағы Азиядағы түркі тілдерінің (шағатай, оғыз) тілінде жазылған нұсқалар.

4. Қазақ халқының құрала бастаған дәуірінде шыққан халық әдебиет нұсқалары тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі (Сауранбаев, 2000: 281-309).

М. Джафарзаде «Сабақтас құрмалас сөйлемдердің пайда болу жолынан» атты мақаласында түркі тілдеріндегі сабақтас құрмалас сөйлемдердің үш түрлі даму жолдарын береді. Олар: «1. Бағыныңқылы қатынасқа негізделген жай сөйлемдерді тіркестіру; 2. Етістікті айналымның жай сөйлемге айналуы; 3. Кейбір салалас сөйлемдердің сабақтас сөйлемге айналуы». Ғалымның айтуынша, оралымдар тарихи жағынан сөйлемдерден шыққан. Бағыныңқы сөйлемнің қалыптасуының төрт тарихи сатысын берген. Бірінші кезеңде етістікті оралымдар баяндауыштан кейін тұрып, бірақ дербестік алмай, сөйлемнің мүшесі болып қала береді. Екінші кезеңде баяндауыштан кейін тұрған оралым интонация арқылы ара жігі ашылады, бірақ жай сөйлем құрамынан бөлінбейді. Үшінші кезеңде баяндауыштан кейін тұрған есімшелі оралымдар нақты кідіріспен ерекшеленіп, сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компоненттің моделіне ұқсас болып келеді. Ал төртінші кезеңде бағыныңқы сөйлем жасалады, бірақ оралымның негізгі сөзі (жақ, есімше, көсемше) *verbum finitum* тұлғасында келмейді (Джафарзаде, 1978:13-17).

Тіл білімінде құрмалас сөйлемдер жөніндегі алғашқы зерттеу еңбек ретінде көрнекті түрколог

П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казахско-киргизского языка», В. Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» деген еңбектерді атай аламыз. П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казахско-киргизского языка» екі кітаптан тұрады: біріншісі – фонетика мен морфологияны, екінші кітабы – синтаксисті қамтыған. Автор соңғы кітабында синтаксис саласын екі тарауға бөліп қарастырады: біріншісі – жай сөйлем синтаксисі, екіншісі – құрмалас сөйлем синтаксисі. Берілген еңбекке дейін тіл білімі ғылымында құрмалас сөйлем туралы ешбір теориялық тұжырым айтылмаған болатын. Сондықтан ғалымның «грамматикасын» құрмалас сөйлемдерді зерттеудегі алғашқы баспалдақ деуімізге негіз бар. Әрине, берілген зерттеуде құрмалас сөйлемдер қазіргі түсінігіміздей зерттеліп, мән-жай толық берілмеді. Мәселен, құрмалас сөйлемдердің, оның жай сөйлемнен ерекшелігі, құрмалас сөйлемнің түрлері сөз етіледі.

В.В. Катаринский «Грамматика киргизского языка» деген еңбегінде құрмалас сөйлем деп құрамында екі етістік келетін сөйлемдерді атаған. Аталған еңбектерде құрмалас сөйлемдердің грамматикалық табиғатын тануда көптеген кемшіліктер мен олқылықтар болғанымен, сабақтас құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары мен басыңқы мен бағыныңқы компоненттерінің арасындағы синтаксистік қатынастар жөнінде алғашқы мағлұмат береді. Мәселен, шартты рай сабақтас құрмалас сөйлемнің шартты және мезгіл бағыныңқы жасайтындығын дұрыс көрсеткен: «Бағыныңқы сөйлемдерде шартты форма шарттылықты да, мезгілді де білдіреді». Сонымен қатар көсемшелі сабақтас құрмалас сөйлемнің мезгіл, себеп, шартты, қимыл-сын, амал, мақсат бағыныңқылардың баяндауыштары бола алатындығын дұрыс көрсеткен: «Осы көсемше арқылы жасалған іс-әрекеттер негізгі сөйлемнің іс-әрекетіне қатысты уақыт пен себеп, шарт пен қимыл-сын мағыналарын қана емес, мақсатты да білдіреді» (Катаринский, 1906:160).

Нәтижелер және талқылау

Революцияға дейінгі еңбектерде зерттеушілердің көпшілігі сөйлемнің құрмалас не құрмалас сөйлем еместігін айқындауда зерттеліп отырған тілдің өз фактілеріне сүйенбей, орыс тілінен аударылған сөйлемдердің құрылымдарына сүйенген. Осының нәтижесінде жайылма жай сөйлемдер, етістіктің көсемше тұлғасынан

жасалған бірыңғай мүшелі сөйлемдер де құрмалас сөйлем деп қарастырылған.

XX ғасырдың 30- жылдарына дейін қазіргі қазақ тіл білімінде құрмалас сөйлем жөнінде айтылған елеулі пікір болған жоқ. Қазақ тілі құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелу тарихын отызыншы жылдармен тығыз қарастырамыз. Өйткені құрмалас сөйлемге арналған оқулық, бағдарламалар осы отызыншы жылдары ғана жарық көре бастады.

Құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттелуіндегі 1930-1940 жылдар аралығы практикалық кезең. Өйткені бұл жылдарда құрмалас сөйлем арнайы зерттелінбей, оқу құралдарының аясында сөз болып отырды. Сонымен қатар құрмалас сөйлемге қатысты мақалалар жарық көрді (Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, А. Ысқақов, Ғ. Басымов).

Ұлттық тілші мамандарымыздың құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастары берілген алғашқы зерттеулер 30-жылдың екінші жартысынан бастап көріне бастады. Бұл жөнінде бірінші болып көзге түскен Қ.К. Жұбановтың еңбектері. Қазақ тіл білімінің Қ. Жұбанов қалам тартпаған, өз пікірін айтпаған саласы кемдекем. Сондай салалардың бірі – құрмалас сөйлем синтаксисі. Құрмалас сөйлем синтаксисімен Қ. Жұбанов арнайы айналаспағанмен, оның бұл салада қалдырған кесек мұрасы, көзқарастары мен тұжырымдары қазақ лингвистикасы үшін маңызды. Қ. Жұбановтың құрмалас сөйлем жөніндегі көзқарастары оның 1936 жылы құрастырған оқу бағдарламасы мен «Жанғазы» деп аталатын хатында айқын көрінеді. Оқу бағдарламада құрмалас сөйлемнің түрлері, олардың құрмаласу тәсілдері мен мағыналық түрлері және сөйлем синтаксисін мектептерде жүйелі өту мәселесі қарастырылған. Берілген бағдарламаның ерекшелігі – салалас құрмалас сөйлемдерді мағыналық белгілеріне қарай (ыңғайлас салалас, ереуіл салалас, талғама салалас, себеп-салдар салалас және шарт- жағдай салалас) топтастыруында (Жұбанов, 1999:581-595). Ғалым құрмалас сөйлем деген терминнің орнына күрделі сөйлем атауды жөн көргенін байқаймыз. Сабақтас құрмалас сөйлемнің тиянақсыз компонентті басыңқы сөйлемдегі бір мүшеге меңгеріліп, бағынып, жай сөйлемнің қалыпты бір мүшесі атқаратын қызметті атқарып тұруын шарт деп алып, егер ондай меңгерілу болмаса, тиянақсыз компоненттің баяндауышы қандай тұлғада тұрмасын, ол салалас құрмалас деп танылады. Ғалымның пікірінше, бағыныңқы

сөйлем болу үшін құрамында тұрлаулы мүшелердің болу шарт. Өйткені сабақтас сөйлем деп құрамында бастауыш, баяндауышқа бөліне аларлық күрделі мүшесі бар сөйлемдерді таниды. Сондықтан болар үйірлі мүшелі жай сөйлемдердің барлығы сабақтас құрмалас сөйлем ретінде қарастырылған.

Қ. Жұбановтың сабақтас құрмалас сөйлем жөніндегі бұл көзқарасы кейінде С. Жиенбаев пен Н. Сауранбаевтың еңбектерінен өз жалғасын тапты.

1939 жылы С. Аманжолов пен Н. Сауранбаевтың авторлығымен «Қазақ тілі грамматикасы» жарыққа шықты. Оқулық қазақ тілі синтаксисінен орталау, орта мектептерге арналған алғашқы практикалық еңбек болатын. Бұған дейін құрмалас сөйлем синтаксисіне арналған оқулық та, жеке зерттеулер де болмады. Оқулықта қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі Қ. Жұбановтың оқу бағдарламасынан өзгеше баяндалып, басқаша жіктелді. Ең бастысы, еңбекте құрмалас сөйлемдер құрылысына қарай салалас, сабақтас және аралас құрмалас сөйлем болып бөлінген. Кейіннен берілген классификация ғылымда өз жалғасын тапты. Оқу бағдарламадағы сияқты берілген оқулықта салалас құрмалас сөйлем жалғаулықты және жалғаулықсыз болып екі топқа бөліп қарастырылған. Бірақ салалас сөйлемдердің ұйымдасу амалдарын, компоненттерінің мағыналық қатынастарын түсіндіруде екеуінің арасында елеулі айырмашылық бар.

«Бағдарламада» мағыналық жағынан кейінгі жай сөйлемдерге меңгерілмей тұратын көсемше және шартты райдан жасалған баяндауыштары бар құрмаластарды салалас сөйлемге жатқызса, соңғы оқулықта олар сабақтасқа жатқызылған. Сонымен қатар оқулықта бұрын сөз болмаған көп бағыныңқылы сабақтас, оның бірыңғай, сатылы түрлері және аралас құрмалас сөйлемдер жайында түсініктер берілді (Аманжолов, 1939:86).

Тіліміздегі құрмалас сөйлемдерді әр жақты зерттеу жұмыстарымен көптеген ғалымдар айналыса бастады. Солардың бірі – С. Жиенбаев. Құрмалас сөйлемдер синтаксисін зерттеу саласында С. Жиенбаев қалдырған зерттеулері шағын: бірнеше мақала мен 1941 жылы жарияланған «Синтаксис мәселелері» атты еңбегі. Ол 1935 жылы «Ауыл мұғалімі» журналында жариялаған «Сөйлемнің үйірлі мүшелері» атты мақаласында үйірлі мүшенің құрмалас сөйлемге тән категория ретінде қарастырып, оның салалас және сабақтас сөйлемдерге ұқсамайтын өз

алдына ерекше түрі екендігін айтқан. Мұнда құрмаластың бір түрі ретінде танылатын аралас құрмалас сөйлем өз алдына бөлек категория ретінде қарастырылмайды. Ал автор кейінгі еңбектерінде үйірлі мүшелерді бағыныңқы сөйлемнің бір түрі ретінде қарастырған. Сонымен қатар салалас сөйлемнің өзіндік интонациясы болатындығын алғаш айтқан (Жиенбаев, 1941:43).

Бұл пікір күні бүгінге дейін өз құнын жойған жоқ. Автор құрмалас сөйлемдерді бұрын айтылып жүргендей, салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдер деп екі түрге бөліп, Қ. Жұбанов сияқты мағыналық жағынан бірі екіншісіне меңгерілмей, теңдік қатынаста тұратын көсемше баяндауышты құрмаластарды салалас сөйлемге жатқызады.

Тіліміздегі құрмалас сөйлемдерді жан-жақты зерттеген ғалымның бірі – С. Аманжолов. С. Аманжоловтың «VI жылдық тіл кітабы» атты оқулығында құрмалас сөйлем сыйысқан құрмалас және қиысқан құрмалас сөйлем деп екі түрге бөлінген. Сыйысқан құрмалас сөйлем: «бірнеше сөйлем сыйысып бір сөйлем болса, немесе бірнеше бастауыш ортақтасып келсе, ондай сөйлемді сыйысқан сөйлем», деп танысса, «сөз құрылысы жағынан да, мағына жағынан да бір-бірімен үйлесімді болып, айыруға келмейтін болса, не бірнеше сөйлемдер бірігіп келсе, қиысулы құрмалас деп аталады... Қиысқан сөйлемнің екі түрі бар: кейде екі сөйлем бір-бірімен теңдесіп, кейде бірінен – бірі кем болып, теңдеспей айтылғандарды» (Аманжолов С., 1939:35) қиысқан құрмалас сөйлем деп қарастырады. Бұдан ғалымның берілген тұжырымы А. Байтұрсынның пікірімен үндес екенін байқауға болады. Ғалымның авторлығымен 1940 жылы шыққан «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер жүйесі алғаш рет ғылыми тұрғыда зерделенді. Ғалымның аталған еңбегі – құрмалас сөйлемдерді зерттеудегі қомақты еңбектің бірі. Дегенмен уақыт өте ғылымның дамуы барысында қазіргі қазақ тілі тұрғысынан ғалымның кейбір тұжырымдары қолдау таппады. Дегенмен, бұл сын құрмалас сөйлемдерді зерттеу бір жүйеге түсе бастаған кезде айтылғанын ескеруіміз керек сияқты. Өйткені ғалымның берілген еңбегі құрмалас сөйлем синтаксисі енді ғана қаз-қаз тұра бастаған кезде жазылған алғашқы еңбектің бірі. Автордың жасаған тұжырымдары құрмалас сөйлемдерді зерттеулердегі алғашқы қадамдар. Сондықтан ғалымның кейбір пікірлері құрмалас

сөйлемдерді зерттеуге бастама, жолашар болғандығын естен шығармауымыз керек.

Бұл еңбектің де өзіндік кемшіліктері болған. Кезінде ол жайында С. Аманжолов өзі де кезінде айтқан болатын. Мәселен, 1956 жылы Алматыда өткен кеңесте ғалым құрмалас сөйлемнің «нұсқаулы бағыныңқылы» деген түрі, меніңше, сабақтас құрмалас сөйлемнің нормасына сәйкес келмейді» деп түзетулер енгізген. «Ғылыми курсында» сабақтас құрмалас сөйлемнің он сегіз түріне бөлінгенін айта келіп, «бұлардың үш-төртеуін, атап айтқанда, нұсқаулы, тақырыпты, арналыс, және баяндауыш бағыныңқылы дегендерді өз басым сәтсіз шыққан деп есептеймін», – дейді.

50-жылдардағы зерттеулерде ең алдымен «Қазіргі қазақ тіліндегі» (1954) Н. Сауранбаев жазған «Құрмалас сөйлемнің синтаксисін» бөлімін атау жөн. Бұл бөлім жоғары да сөз болған «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі» (1948) очеркінің негізінде жазылған. Алайда автор кейбір мәселелерді қайтадан қарастырып, оларды басқаша түсіндірген. Мәселен, «очеркте» құрмалас сөйлемді жалпы үш салаға (іргелес, салалас, сабақтас) жіктесе, осы еңбегінде оны төртке бөледі (салалас, сабақтас, аралас құрмалас, үйірлі мүшелі құрмалас). Бұлайша бөлуден байқалатыны – егер «очеркте» іргелес құрмалас салалас сөйлемнен бөлек қарастырылса, мұнда ол салалас сөйлемнің бір түрі ретінде қоса баяндалады. Сондай-ақ «очеркте» сөз болған анықтауыш, толықтауыш бағыныңқылар бұл еңбекте үйірлі мүшелі сабақтастардың қатарында талданған.

Сабақтас құрмалас сөйлемдер компоненттерінің мағыналық қатынасына қарай жіктеуде Н. Сауранбаев С. Жиенбаевпен пікірлес. Ол С. Жиенбаев сияқты сабақтас сөйлемді сөйлем мүшесінің атымен атаған. Бірақ сабақтас сөйлемдерді топтастыруда пікірлес болғанымен, сабақтас сөйлемнің кейбіреулерін баяндаған кезде алшақтық кездеседі. Ол алшақтық – екі автордың үйірлі мүшені және оның сабақтас сөйлеммен қатынасын баяндауларында. Кейінгі еңбегі «Қазіргі қазақ тілінде» толықтауыш бағыныңқы, анықтауыш бағыныңқы деп есептеген сөйлемдер үйірлі мүше деп қарастырылған. Бірақ берілген еңбегінде С. Жиенбаев сияқты үйірлі мүшесі бар бағыныңқы сөйлемдерді үйірлі мүшелі сабақтастар деп қарастырады. Кейіннен 1956 жылы өткен кеңесте жасаған баяндамасында: «Категория придаточно-определятельных и придаточно-дополнительных предложений

можно отнести к развернутому члену» деп өз пікірін өзгерткен (Сауранбаев, 1958:202-206).

1940 жылы «Халық мұғалімі» журналында А. Ысқақовтың «Құрмалас сөйлем мәселелері» деген мақала жарияланды. Бұл мақалада құрмалас сөйлемдердің біраз мәселелері сөз болып, көпшілік қауымға пікір алысу ретінде ұсынылды. Онда құрмалас сөйлемге анықтама беріліп, құрмалас сөйлем компоненттерінің бастауышы жеке де, ортақ та болатындығы алғаш рет айтылып, салалас пен сабақтас құрмалас сөйлемдердің ара жігі ажыратылды. Автор сабақтас пен салалас құрмалас сөйлемдерді өзара ажыратуда негізгі критерий етіп екі жай сөйлемді байланыстырушы баяндауыш сөзінің тұлғасын басшылыққа алған. Осыдан келіп *Күн жауып, жер көгерді* тәріздес сөйлемдерді (С. Жиенбаев, Н. Сауранбаевтардың салалас деп ұғуына қарсы) сабақтас құрмалас деп түсіндіреді (Ысқақов, 1940: 65-72).

Автордың құрмалас сөйлемге қатысты көлемді мақаласының бірі – «Қазақ тіліндегі сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнің даму жолдары туралы» атты мақаласы. Мұнда ғалым проф. А. Рифтиннің аққад тіліндегі құрмалас сөйлемнің дамуындағы екі жолдың (жай сөйлемдердің өзара салаласуы мен бір мүшенің күрделенуінен сөйлем шығу) қазақ тілінен де орын алатындығын айтады (Ысқақов, 1948:57-62).

Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдерге байланысты құнды пікір айтқан – М. Балақаев. Ол сабақтас құрмаластың құрамына енген жай сөйлемдер өзінің жай сөйлемдік қасиетін жоймайтындығын айтып, бағыныңқы сөйлемнің өзіндік белгілерін саралап берген. Бағыныңқы сөйлемге ғылыми тұрғыдан анықтама беріп, бағыныңқының баяндауыштары қандай тұлғада келетіндігін көптеген тілдік фактілермен дәлелдеген (Балақаев, 1959: 39-47.).

50 жылдардан бастап жоғарыда аты аталған тіл мамандарымен қатар құрмалас сөйлемнің мәселелерін зерттеуге Т. Қордабаев, О. Төлегенов, А. Әбілқабов, Қ. Есенов және Х. Арғыновтар сияқты ғалымдар араласа бастады.

Құрмалас сөйлемде зерттеуде Т. Қордабаевтың да еңбегі зор. Бұл салада оның көлемді еңбегі – жоғары оқу орындарына арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығындағы «Құрмалас сөйлем синтаксисі» бөлімі. Аталған еңбек Т. Қордабаевтың көп жылғы зерттеулерінің нәтижесі, қазақ тіл білімінің соңғы жетістіктері. Еңбек қазақ тіл білімі ғылымындағы және

түркологиядағы бұрын-соңғы құнды зерттеулер басшылыққа алынып жазылған. Ғылыми зерттеуде бұрынғы кездесіп жүрген кемшіліктерін ескеріліп, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ара жігін дұрыс ажыратуға көңіл бөлінген. Мұның бір жағы үйірлі мүшелі сөйлемдермен тығыз байланысты екендігі ескерілгендіктен, ол автор тарапынан жай сөйлемге тән категория ретінде танылады.

60-жылдардан бастап ғалымдар құрмалас сөйлемнің жекелеген мәселелерімен де айналыса бастады. Мәселен, Қ. Есенов «Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер» тақырыбында диссертациялық жұмыс қорғап, аталған ғылыми еңбегінде қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқылардың мағыналық ерекшеліктерін, олардың жасалу жолдарын жан-жақты сөз еткен.

Құрмалас сөйлемге, әсіресе, оның сабақтас сөйлем түріне қатысты кейбір мәселелер Қ. Есеновтің еңбегінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп зерделенген. Мұнда автор, негізінен, шартты, қарсылықты бағыныңқы сөйлемдерді талдай отырып, сабақтас құрмаластың кейбір мәселелеріне (ыңғайлас, түсіндірмелі сабақтастар, сабақтас құрмаластың грамматикалық табиғаты) тоқталады.

Қазақ тілі құрмалас сөйлемнің зерттелу барысында 1956 жылы Алматы қаласында өткен түркі тілдеріндегі етістік түрі мен сабақтас сөйлем проблемаларына арналған координациялық кеңестің зор маңызы болды. Өйткені бұл кеңесте жалпы түркі тілдеріндегі сабақтас құрмалас сөйлемнің табиғаты әңгіме болумен қатар, осы мәселе жайында қазақ тілінің өзіндік заңдылықтары да қамтылған. Қазақ тілінің тілдік материалдары бойынша Н. Сауранбаев «Сабақтас құрмалас сөйлемді өзара байланыстыратын амалдар» тақырыбында баяндама жасаса, С. Аманжолов, М. Балақаев, Т. Қордабаев т.б ғалымдар сөз сөйледі.

Құрмалас сөйлемдерге қатысты мәселелерді шешу мақсатында 1958-1959 жылдар аралығында «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы ұйымдастырған құрмалас сөйлем жөніндегі дискуссиялық материалдар жарияланды. Бұл айтысқа Т. Қордабаевтың «Сабақтас құрмалас сөйлемнің өзіндік белгілері» атты мақаласы түрткі болды. Содан кейін осы мәселенің төңірегінде бірнеше ғалымдар өз пікірін ортаға салды. Олар: М. Балақаев, Т. Ерғалиев, О. Төлегенов, А. Әбілқабов, Ж. Болатов, М. Томапов және Қ. Есенов.

Құрмалас сөйлем жайында осы журналдағы айтыстың келесі бір ұшы 1960 жылы «Қазақстан мектебі» журналында қайтадан жандандырылды. Бұл журналда пікір алысу ретінде С. Қазыбаевтың «Жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің ерекшеліктері туралы» мақаласы берілді.

Қорытынды

Құрмалас сөйлемдердің қазіргі синтаксистік құрылыстарына назар аударсақ, оның бұрынғыдан әлдеқайда жетілгенін, даму заңдылықтардан өткенін байқауға болады. Өйткені

құрмалас сөйлемнің қазіргі кездегі түрлері, оны ұйымдастыратын амал-тәсілдердің кейбір түрлері тарихи нұсқаларда кездеспейді. Тілдің синтаксистік құрылысының дамуында сөздердің немесе жеке сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын дәнекерлер пайда болып, содан кейін барып синтаксистік байланыстың жаңа түрі тумайды, керісінше, алдымен сол дәнекерлерді керек ететін мұқтаждық пайда болады да, сол мұқтаждықтың қажетінен барып әртүрлі байланыстырушы дәнекерлер бірте-бірте қалыптасады. Мұндай заңдылық тек қазақ тілінің табиғатына ғана тән емес, көптеген тілдердің даму сипаттарынан айқын байқалады.

Әдебиеттер тізімі

- Аманжолов С. VI жылдық тіл кітабы. – Алматы, 1939. –35 б.
 Аманжолов С., Сауранбаев Н. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім: Синтаксис. – Алматы: Қаз. Мемл. Баспасы, 1939. – 86 б.
 Балақаев М. Сабактас құрмалас сөйлемнің ерекшеліктері туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959. – № 2. – 39-47 бб.)
 Джафарзаде М. Об одном пути возникновения сложноподчиненных предложений в тюркских языках // Советская тюркология. – 1978. – № 4. – С. 13-17.
 Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. – Алматы, 1941. – 43 б.
 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің програмы // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. – 581-595 бб.
 Катаринский В. Грамматика киргизского языка. – М., 1906. – 160 с.
 Кнабе Т.С. Еще раз о двух путях развития сложного предложения // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 108-116.
 Сауранбаев Н. Заключительное слово // Вопросы грамматики тюркских языков. – М., 1958. – С. 202-206.
 Сауранбаев Н. Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары // Академик Нығмет Сауранбаев еңбектері. – Алматы, 2000. –Т. 3. –281-309 бб.
 Ысқақов А. Қазақ тіліндегі сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнің даму жолдары туралы // Известия АН КазССР. – 1948. –Вып.5. – 57-62 бб.
 Ысқақов А. Құрмалас сөйлем мәселелері // Халық мұғалімі. – 1940. – № 23-24. – 65-72 бб.

References

- Amanjolov S. VI jyldyq til kitaby. – Almaty, 1939. -35 b.
 Amanjolov S., Saýranbaev N. Qazaq tiliniń gramatikasy. II bólim: Sintaksis. – Almaty: Qaz. Meml. Baspasy, 1939. – 86 b.
 Balaqaev M. Sabaqtas qurmalas sólemniń erekshelikleri týraly // Qazaq tili men ádebieti. – 1959. – № 2. – 39-47 bb.)
 Djafarzade M. Ob odnom pýti vzniknovenia slojnopodchinennyh predlojeniı v túrskih ıazykah // Sovetskaja túrkologıa. – 1978. – № 4. – S. 13-17.
 Jienbaev S. Sintaksis máseleleri. – Almaty, 1941. – 43 b.
 Jubanov Q. Qazaq tiliniń programy // Qazaq tili jónindegi zertteýler. –Almaty: Ǵylym, 1999. – 581-595 bb.
 Katarinskiı V. Gramatika kirgizskogo ıazyka. – M., 1906. – 160 s.
 Knabe T.S. Eshe raz o dvýh pýtáh razvıtia slojnogo predlojenia // Voprosy ıazykoznanıa. – 1955. – № 1. – S. 108-116.
 Saýranbaev N. Qurmalas sólemder jáne olardıń damý joldary // Akademik Nyǵmet Saýranbaev eńbekteri. – Almaty, 2000. –Т. 3. –281-309 bb.
 Saýranbaev N. Zaključitelnoe slovo // Voprosy gramatiki túrskih ıazykov. – M., 1958. – S. 202-206.
 Ysqaqov A. Qazaq tilindegi sabaqtas qurmalastaǵy baǵynyńqy sólemniń damý joldary týraly // Izvestia AN Kazssr. – 1948. –Vyp.5. – 57-62 bb.
 Ysqaqov A. Qurmalas sólem máseleleri // Halyq muǵalimi. – 1940. – № 23-24. – 65-72 bb.

FTAMP 16.21.51

А.Б. Салқынбай , А.Х. Асенова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: asenova.1997@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ НОҒАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада түркі тілдерінің классификациясы бойынша қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және ноғай тілдері қарастырылды. Аталған тілдердегі ортақ атауларға лексика-семантикалық талдау жасалып, өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Тіл білімінің салыстырмалы-тарихи бағытының аясын кеңейту мақсатында қарастырылып отырған зерттеуіміз түбі бір түркі тілдерінің семантизация, этимология салалары үшін де зор маңызға ие. Тарихи даму барысында бір-бірімен тығыз байланыста болған ноғай-қазақ тілдерінің тілдік бірліктері арқылы грамматикалық, фонетикалық жүйелері ұқсас екенін байқаймыз. Тарихи эпостық жырлардың тіліндегі қару-жарақ атаулары, діни ұғымдар, мал атаулары, тұрмыстық бұйымдар атаулары, кейбір дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары секілді т.б. лексикалық қабаты бір-біріне жақындығын дәлелдеп отыр. Түрлі тарихи-экономикалық жағдайлар мен аумақтық қашықтық әсерінен бүгінде тілдердің бір-бірінен алыстап кеткендігі белгілі. Тіпті өзге туыс емес тілдердің ерекшеліктерін бойына қабылдап алғанын да зерттеулер көрсетіп отыр. Алайда түбі бір түркілік тілдердің табиғаты өзінің негізін сақтап қалған. Осы негіздік белгілер бізге ғылыми зерттеулерге жол ашады. Ұқсас тілдердегі ортақ сөздер арқылы тілдер табиғаты ашылып, қойнауындағы жасырын тілдік ақпараттар арқылы бүгінгі тіл саласының қорын байыта аламыз.

Түйін сөздер: түркі тілдері, ноғай тілі, түркілік бірліктер, семантизация, салыстырмалы әдіс, лексика-семантикалық тәсіл, т.б.

A.B. Salkynbay, A.Kh. Assenova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: asenova.1997@mail.ru

Common features in Kazakh and Nogai languages

The article considered the Kazakh and Nogai languages included in the Kipchak branch according to the classification of Turkic languages. A lexical and semantic analysis of common names in these languages was carried out and their own features were identified. In order to expand the scope of the comparative-historical direction of linguistics, our research is of great importance for the areas of semantics and etymology of Turkic languages. We note that the Nogai-Kazakh languages, which have been closely related to each other in the course of historical development, have similar grammatical and phonetic systems through language units. The lexical layer in the language of historical epic songs, such as the names of weapons, religious concepts, animal names, household items, some traditions and customs, etc., proves their proximity to each other. Today, under the influence of various historical and economic conditions and territorial distances, it is known that languages have moved away from each other. Studies have shown that they even adopted the features of other non-related languages. However, the nature of the Turkic languages with a single bottom has retained its foundation. These fundamental traits open us up to scientific research. Through common words in similar languages, the nature of languages is revealed, and through hidden language information in the depths, we can enrich the resources of today's language industry.

Keywords: Turkic languages, Nogai language, Turkic units, semantics, comparative method, lexical and semantic approach, etc.

A.B. Salkynbay, A.Kh. Assenova*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

e-mail: asenova.1997@mail.ru

Общие черты казахского и ногайского языков

В статье рассмотрены казахский и ногайский языки, входящие в кыпчакскую ветвь по классификации тюркских языков. Проведен лексико-семантический анализ общих названий в данных языках, выявлены специфические особенности. В целях расширения сфе-

ры сравнительно-исторического направления языкознания рассматриваемое исследование имеет большое значение и для областей семантизации, этимологии тюркских языков. В ходе исторического развития мы видим, что ногайско-казахские языки имеют схожие грамматические, фонетические системы через языковые единицы. Лексический слой исторических эпических псалмов, таких как названия оружия, религиозные понятия, названия животных, наименования предметов быта, некоторые традиции и обычаи и т.д., доказывает близость друг к другу. Под влиянием различных историко-экономических условий и территориальной дистанции сегодня известно, что языки отошли друг от друга. Исследования показывают, что даже другие неродственные языки приобрели специфику. Однако природа тюркских языков сохранила свою основу. Эти фундаментальные признаки открывают нам путь к научным исследованиям. С помощью общих слов в похожих языках мы можем раскрыть природу языков и обогатить запасы современной языковой отрасли скрытой языковой информацией.

Ключевые слова тюркские языки, ногайский язык, тюркские единицы, семантизация, сравнительный метод, лексико-семантический подход и др.

Кіріспе

Түркі тілдері – тарихы терең, сан қатпарлы. Олардың қалыптасуында көне түркі кезеңіндегі ұлыстардың, этникалық бірлестіктердің бір-біріне тигізген ықпалы зор. Түркі тілдерінің қалыптасуы мен дамуының күрделі болу себебі – түркі тайпалары бірде қосылып тайпалық бірлестік құрса, бірде басқа мемлекеттер құрамында өмір сүрді. Осы себепті түркі тілдерін классификациялау оңайға соқпаған. Көптеген түрколог ғалымдар өзіндік зерттеулер жүргізе отырып, түрлі топтар мен топшаларға жіктегені белгілі. Осындай жіктелімдер арасынан біз ғалым Н. Баскаковты негізге аламыз. Ғалымның классификациясы бойынша қыпшақ бұтағына кіретін қазақ және ноғай тілдері зерттеуіміздің нысанына алынды.

Қазақтың әдеби тілі сонау көне түркі кезеңіндегі тілдік мұралар негізінде қалыптасты. Уақыт өте келе түрлі тарихи оқиғалар әсерінен дамудың ұзақ үрдісін басынан өткерді. Тарихи қалыптасу барысында фольклорлық туындыларынан, эпостық шығармаларынан, жыраулық поэзиясынан біз ноғай тіліне тән ерекшеліктерді байқай аламыз.

Біз қарастырып отырған ноғай тілі мен қазақ тілі – XVII ғасырға дейін этникалық байланыста болған, кейбір тарихи-саяси жүйесі мен мәдени мұралары ортақ этностар.

Екі этностың тілдік мұраларының түбі бір екенін тілдік материалдары көрсетіп отыр. Осы әдеби және тілдік мұралар негізінде біз бүгінгі екі тілдің жай-күйіне, ортақ ерекшелігіне баға береміз. Ноғай және қазақ тілдерінің арасындағы тілдің кумулятивті қызметі арқылы көрініс беретін ортақ жалғастықтар мен ұқсастықтарды зерттеу арқылы қазіргі қазақ тіл білімінің қалыптасуындағы рөлін айқындай аламыз.

Түбі бір түркі тілдерін салыстырмалы талдау әдісі арқылы тілдің даму динамикасын айқындап, бұл бағыттағы зерттеулердің аясын кеңейтеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қыпшақ бұтағынан тараған қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ ерекшеліктерді зерделеу барысында ноғай тіліне байланысты және эпостық жырларының лексикалық табиғаты туралы ғылыми зерттеу еңбектердің теориялық қағидаттары мен әдіс-тәсілдері негіз ретінде алынды. Түркітанушы Н.А. Баскаковтың «Ногайский язык и его диалекты» еңбегі, И.М. Сикалиевтың «Ногайский героический эпос» атты монографиясы, Ноғайлы дәуірі жырларының тілі туралы Ш.Уәлихановтың шығармалар жинағы, Қ.Өмірәлиевтің «Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер» еңбегі, М.Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы», Ә.Құрышжановтың «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері», Р.Сыздықтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы», А.Салқынбайдың «Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы» атты кандидаттық диссертациясы, Б.Момынованың «Қазақ әдеби тілі тарихын зерттеу жүйесі» еңбектері, ғылыми зерттеу жұмыстары мен түрлі сөздіктер пайдаланылды. Екі тілге тән ортақ тілдік бірліктерге талдау жасауда жинақтау, семантикалық талдау, салыстыру, тарихи-генетикалық талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тарихқа көз жүгіртсек Алтын Орда хандығы ыдырап, Ақ Орда әлсірей бастағанда Еділ мен Жайықтың арасында Ноғай ордасы құрылғаны

белгілі. Ғалым Ш. Уәлиханов Қазақ хандығы мен Ноғай ордасын «бауырлас орда» деп жазғаны бекер емес. Қазақ әдебиетінің кезінде «ноғайлы дәуірінің әдебиеті» деп аталып келіп бүгінде әдеби мұраларымыздың қойнауына етене еніп кеткен «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Шора», «Ер Жабай», «Орақ-Мамай» тарихи жырлары – XIV-XVI ғасырдың фольклорлық туындылары, ноғайлы дәуірінің алтын мұралары.

Түркітануда әйгілі Баскаков классификациясы бойынша қыпшақ-ноғай бұтағына енетін қазақ және ноғай тілдері арасындағы тарихи байланыстың нәтижесінде ноғай тіліне тән көптеген тілдік бірліктер біздің тілімізге сіңіп кеткенін байқауға болады.

Ғалым Б. Момынова «Қазақ әдеби тілінің тарихы» еңбегінде былай дейді: «Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, көне қыпшақ тілінің бүгінге жеткен «көзі» саналады, қарақалпақ, ноғай және өзбек тілдерімен бірлесе отырып, қыпшақ-ноғай шағын тобын құрайды» (Момынова, 2011: 43).

Қыпшақ-ноғай бұтағына кіретін тілдердің ұлттық мұралары бір-біріне ұқсас, себебі түбі бір түркілік мұралар болатын. Тіпті қазақ әдебиетінің ерекше дәуірінің бірі – жыраулық дәуір. Осы кезеңнің алтын қорын құрайтын жыраулар да ноғайлы елінің тұлғалары. Ол туралы ғалымдар зерттеулері дәлел. Қазтуған, Шалкиіз, Асан қайғы, Доспамбет жырау секілді жырдың саңлақтары ноғайлық үлгіде жырлаған.

Ноғайлы дәуіріне жататын әдеби мұралар қатарына ғалым Ш. Уәлиханов жыраулар поэзиясының өкілдерін кіргізе отырып мынадай ой айтқан: «Әз – Жәнібек, Жиренше шешен, Асан қайғы туындарын ноғайлы-қазақ дәуірінде туған, әрі өлең – жырдың алтын дәуірі» деп баға берген (Валиханов, 1961: 86).

Шындығында тілімізде ноғайлы кезеңі деп қарастырылатын тарихи жырлардың тілдік табиғаты ғалымдар тарапынан зерттелді. Тарихи жырлардағы тілдік ерекшеліктер айқандалып, талдау жасалды. Осы көштің басында ғалым Р. Сыздық зерттеулерінің маңызы зор. Академик Р.Сыздық жыраулар поэзиясы тіліндегі лексемаларды іріктей келе кейбір қолданыстардың қазақ тіліне бейтаныс, мағынасы күңгірттігін байқаған. Қазтуғанның «Салп-салпыншақ ана үш өзені», Шалкиіздің «Күліктен бек ұнармын» секілді т.б. сөздерді мысал кетіре отырып, ноғай тіліне тән ерекшеліктер болуы мүмкін екендігін айтқан.

Ноғайлы дәуіріндегі мұндай ерекшеліктерді алғаш рет ғалым Қ.Өмірәлиев өзінің «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» атты зерттеуінде ноғай ордасынан келген ру-тайпалар арқылы біздің тілімізге енгендігін жазған (Өмірәлиев, 2010: 85-87).

Ноғай-қазақ тілдерінің ұқсастықтарын айқындап көрсету үшін И.М. Сикалиевтің «Ногайский героический эпос» монографиясын негізге ала отырып ноғай халқының эпостық жыры «Едіге» негізінде тілдік талдаулар жасалды (Сикалиев, 1994: 243)

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Тарихи, экономикалық жағдайлар және орналасуындағы алшақтық салдарынан туыстас тілдердің арасындағы тілдік айырмашылықтар көбейгенін байқаймыз. Бүгінде ноғай тілі Астрахан аймағы, Ставрополь, Дағыстан, Черкес облыстарында мекен етеді. Кейбір грамматикалық ерекшеліктері қарақалпақ тіліне ұқсас әрі қазақ тіліне де жақын. Ноғай-қазақ арасындағы байланыс тарихтағы қазақ-жоңғар шапқыншылығын тұсында ажыраған.

Ноғай тілін зерттеу XIX ғасырдың басында қолға алына бастады. Күні бүгінге дейін түркітанушы, тілші ғалымдар тарапынан біршама зерттеулер жүргізілді. Осы көштің басында 300-ден астам ғылыми еңбектердің авторы түрколог-ғалым Н. Баскаков тұрады.

Ғалым Н.Баскаков өз зерттеулерінде ноғай диалектілерін үшке бөліп қарастырған:

1. Ақ ноғай диалектісі;
2. Қара ноғай диалектісі;
3. Ноғай диалектісі.

Ақ ноғай диалектісін Қарашай-Черкес аймағын мекендейтін кубань ноғайлары қолданады. Ал қара ноғай диалектісі болса Қараноғай өлкесінде тұратын ноғайларға тән. Ноғай диалектісінде Ащықұдақ, Қоясулы өлкелерінде тұратын халықтар сөйлейді.

Түркі тілдерін қолданылуын тарихына қарай ғалым Ә. Құрышжанов «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері» зерттеуінде екі түрге бөледі: өлі және тірі тілдер. Өлі тілдер белгілі бір кезеңдерде ғана кмір сүріп, қолданыстан шыға бастаған тілдер деп атаған. Ноғай тілін өлі тілдер қатарына жатқызып, жалпы саны – 41 мың деп көрсеткен (Құрышжанов, 1964: 12).

Ноғай тілінің мемлекеттік тіл деңгейінде болғандығын Ноғай Ордасындағы дипломатиялық келіссөздердің осы тілмен жүргізілгенін ресми құжаттар дәлелдейді. Өз тарихында ноғай тілі де үш түрлі жазу жүйесін басынан өткерген. XVIII ғасырдан бастап 1928 жылға дейін араб графикасында одан латын жазуы, 1938 жылдан бастап орыс кириллицасын қабылдады. Қазіргі ноғай тілінде орыстың 33 әрібінен және 4 арнайы әріптен тұратын төмендегідей нұсқада қолданылып жүр:

Аа, Аь аь, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Нь нь, Оо, Оь оь, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Уь уь, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъь, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя.

Ғалым М.Томанов «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» еңбегінде ноғай тілдеріндегі дауысты дыбыстар санын 11 екенін көрсетеді және кейбір дауысты дыбыстарының өзіндік ерекшеліктерін сипаттаған. Мәселен: ноғай тілінде жартылай ашық э дыбысымен қатар шығыс тілдерінен енген сөздермен келген *аь* дыбысы қолданылатынын айтқан. Басқа түркі тілдеріне қарағанда ноғай тілінде акустикалық жағынан ерекше *ө-у-и* дыбыстары дифтонгоид екенін дәлелдеп көрсеткен (Томанов, 1992:16-25).

Көптеген ғалымдар ноғай тілі үшін кирилл жазуы ыңғайлы еместігін, тіпті кей төл дыбыстарын дұрыс қолдана алмай жатқандығын айтады. Мәселен, ноғай тілінде *сәуле* сөзін «*саьвле*» деп жазып жүр. Осы секілді тілдік бірліктерді көптеп мысал келтіруге болады.

Фонетикалық жүйесінде қазақ тіліне ұқсас жерлерінің бірі осы әліпби тарихы деуге болады. Дегенмен қазақ тіліне қарағанда ноғай әдеби тілінің әліпбиі біршама жеңілдетілген. Қазақ-ноғай тілдерінің лексикалық табиғаты – кірме сөздердің көптігімен ерекшеленеді. Бұл әрине ұзақ жылдар бойы Кеңестік кезеңнің тигізген әсері болатын.

Ноғай тілінің кірме сөздері қазақ тілі секілді екі түрлі жағдайға байланысты қалыптасқан: бірі – ислам дінінің әсерінен араб-парсы тілінен енген кірме сөздер болса, екіншісі – орыс тілінен енген кірме сөздер.

Араб-парсы тіліне енген кірме сөздерді екі үлкен лексика-семантикалық топқа бөле аламыз:

1) құлшылық жасауға байланысты: *Алла, арам, иман т.б.*

2) уақыт өте мағынасы өзгерген кірме тілдік бірліктер: *адам, хат, сабыр т.б.*

Бүгінгі ғылыми зерттеулер ноғай әдеби тілін

кубань диалектілері мен қара ноғай диалектілері негізінде қалыптасқанын дәлелдеп отыр. Диалектілік қабаты бойынша құмық, қарашай және черкес тілдерінің ықпалы зор болған.

Ноғай тілінің лингвистикалық ерекшеліктері бойынша қыпшақ бұтағына жататын қазақ, қарақалпақ, өзбек тілі мен қырым татарларына өте жақын.

Қазақ-ноғай тілдеріне ортақ тағы бір ұқсастық – қос тілдің фольклорлық туындылары оның ішінде мақал-мәтелдер мен өлеңдері және батырлық жырлары.

Мақал-мәтел – кез-келген ұлттық мәдени болмысын ашатын, тілінің шұрай мен терең қатпарлы иірімдерін танытатын бірлік. Тоқсау ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіріп, ұлттың болмысы мен таным-түсінігінен сыр шертетін құндылық. Ө.Қайдарша айтсақ этнос болмысы мен тіл әлемін танытатын арна. Қазақ-ноғай тілдері мақал-мәтелдер әлеміне бай, паремиологиялық қоры мол тілдер саналады. Ноғай тілі мен қазақ тілінің мақал-мәтелдері ұқсас, мәндес. Төменде мысал келтіріп көрелік (Баскаков, 1940: 150-160):

*Аш къадырын токъ билмес
Авру къадырын сав билмес.*

Аш бала тоқ баламен ойнамайды немесе Аш қадірін тоқ білмес

*Адамнын коьркуь опракъ
Теректин коьркуь йапракъ.
Агаиш көркі – жапырақ,
Адам көркі – шүберек.*

*Тав тавгъа жолукъпас
Адам адамгъа жолугъур*

*Атадан ул тувса ийги
Ата йолын куьвса ийги*

*Тау тауга жолықпас,
Адам адамға жолығар*

*Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.*

Демек қос тілдің арасындағы байланыс бар екені олардың түпкі шығу тегінің бір болуымен және тарихи-мәдени байланыстар нәтижесі екенін ұқтық. Енді осы байланысты көрсетуші лексемалар мен тілдік бірліктерді эпостық туындылары арқылы да көрсетуге болады.

Ноғай халқының танымал эпостық туындылары – «Орак-Мамай», «Эр Косай», «Эр Шобан», «Эр Тарғын», «Адил Солтан», «Шора батыр», «Камбар» және т.б.

Түркі тектес халықтардың біразына, соның ішінде ноғай халқына да тән болған тарихи эпостардың бірі – Едіге батыр жыры. Едіге – ел билеуші, батыр, өмірде болған адам. Ол Тоқтамыс занның, Ақсақ Темірдің заманында ғұмыр кешкен. Тарихта атын қалдырған ісі – Алтын Орда мемлекетін қайта қалпына келтіруі еді. Едіге батыр тарихта Мәскеуге екі рет жорық ашқаны мәлім. Осы себептен де орыс үкіметі жырды, батырды сынға алды, көнені дәріптеушілік, басқындықты жақтау бар деп тыйым да салған болатын. Жыр туралы әдеби ғылыми щерттеулер баршылық. Алайда тілдік табиғатына арналған зерттеулер некен-саяк.

«Едіге» жыры – қазақ, ноғай, қарақалпақ, өзбек, татар, түрікмен халықтарына ортақ жыр саналады. Оның ұзын саны 50-ге жуық нұсқасы таралған.

Ноғайдың тарихи жыры «Едіге» жырындағы лексикалық бірліктерді бірнеше тақырыптық топтарға бөліп қарастыра аламыз:

1. Кісі атаулары: *Нурадин мырза, Эдиге, Тоқтамыс, Шахтемир, Кабарты Алып, Янбай, Кенегес улы Кер-Янбай, Манька йырав, Кубугул т.б.*

2. Діни лексема: *Кудай, Аллах, аьжел, дунья, Куьдиретли китап, Куфуалла, хайыр т.б.*

3. Ру-тайпа аттары: *казак, ногай, калмак, татар, маньгыт т.б.*

4. Саяси лексика: *мырза, хан, ханым, бийлер, алтын так, аьскер куьзетишлер, согыс, таксыр т.б.*

5. Жер-су атаулары: *Эзешик, Боз эшик, Эдил, Теним, Киев, Сыбыра, т.б.*

6. Тұрмыстық лексика: *юмырканъ, ямгыр, заман, сабан той, юрт, келин, хатын, нагаша, шал, карт, аьвлет т.б.*

7. Қару-жарақ атаулары: *қалқан, ер, садақ, темир сувлык т.б.*

8. Мал, жан-жануар атаулары: *құралай, сұңқар, тұлпар, аргымак, бие, боз бие, тай, тайлак, тана, сыйыр, ябагы, атан, кой, токлым, кара нар, кулын, ат т.б.*

Байқағанымыздай, тарихи жырдың тілдік қабатынан ноғай халқының өмірімен тығыз байланысты бірнеше лексика-семантикалық тақырыптық топтарға бөле отырып қарастыра отырып зерттеу жүргізе аламыз. Ноғайлы дәуірі жырларын толық қарастыра отырып мұндай

тақырыптық топтардың саны арттыра беруге болады.

Қазақ-ноғай тілдері арасындағы байланысты лексикалық қабатын қарастыру арқылы көптеген ақпаратқа көз жеткізуге болады. Н.Баскаков редакциялығымен 1963 жылы «Ноғайшарысша» сөздік жарық көрді. Сөздік бойынша ноғай тіліне тән тілдік бірліктерге қазақ тілімен салыстыра отырып, семантикалық тұрғыдан талдау жасау арқылы тіл табиғатына етене жақындай түсеміз. Екі тілдегі семантикалық ерекшеліктерді біз мынадай топтарға бөліп қарастырғанды жөн көрдік:

1) Бірдей қолданылатын сөздер: *абысын, абыз, бек, бел, берекет, кеш, кие, тамаша т.б.* Бұл топқа жататын сөздер екі тілде де формасы да мағынасы да бірдей, еш өзгеріске ұшырамаған. Тек кейбір лексикалық бірліктердің қосымша тағы да мағынасы бар. Мысалы: *кеш* сөзінің үш түрлі семасы көрсетілген: 1. Вечер; кеш болды – наступил вечер; 2. Поздно; кеш келдинь ты пришел поздно; 3. Ночь; бу кеше уйкамадым – в эту ночь я не спала (Ногайско-русский словарь, 1963: 164). *Кеш* сөзі ноғай тілінде *түн* мағынасын да беріп тұр.

2) Фонетикалық өзгерістерге ұшыраған бірақ мағынасы бірдей сөздер: *ава (ауа), аваскер (ауесқой не ауескер), абрай (абырой), белбав (белбеу), белгилев (белгілеу), белдеме (белдемше), кешируьв (кешіру), киев (күйеу), кийиз (киіз), кийик (киік), кийим (киім), пысылдав (пысылдау), талкан (талқан), тамак (тамақ), талпынув (талпыну), туьйме (түйме), туькирик (түкірік), туьйнек (түйнек), туьйрегиш (түйрегіш), ыт (бұт) т.б.*

3) Әр түрлі мағынада қолданылатын сөздер: *пыслак (сыр), пускыи (пар-жұп), пыхы (сәбіз-морковь), талгын (орта температура, жылы), там (дақ, кір, пятно), тамакша (подбородок), туьй (тары-пшено) т.б.*

Мәселен, ноғай тіліндегі *берилуьв* сөзінің семантикалық дамуын талдап көрелік. Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігінде *берілу* сөзінің үш түрлі мағынасы көрсетілген:

1. Ұстатылу, ұсынылу, әперілу.

2. Тиесілі болу, аусуы, көшу.

3. Ауыспалы мағынада – бас ию, бағыну (ҚӘТС, 2011: 156).

Ноғай тілінде *берилуьв* сөзінің бес түрлі семасы бар:

1. Даваться, выдаваться;

2. Сдаваться;

3. Увлечаться чем-л., *шахмат ойынға берилуьв.*

4. Придаваться, уделяться; *бу куллыкка коьп эс берилди* – этой работе придали большое значение;

5. *Ызын берилди* дано разрешение (Ногайско-русский словарь, 1963: 77).

Байқағанымыздай *берілу* сөзі *ойынға берілу, мән берілу, рұқсат берілу, соғыста берілу, тартыста берілу, мүмкіндік берілуі, бір іске берілу, кеңес берілуі т.б* сөздермен тіркесіп келіп барлық жағынан тең бола отырып, басыңқылық қызмет атқарып, семантикалық валенттілік қатарын құрай алады.

Ғалым А.Салқынбай сөздің белгілі бір мағынасының потенциалды мүмкіндігі мен екінші сөздің мағынасының байланысу мүмкіндігінің сәйкестігін, шектестігін, мазмұндастығын семантикалық валенттілік деп атап, валенттіліктің екі түрін: синтаксистік және семантикалық көрсеткен (Салқынбай, 1991: 106).

Ноғай тілінің тек фонетикалық не лексикалық қабаты ғана емес морфологиялық, синтаксистік өзгешеліктері де көп. Сөздердің құрамы, сөз қалыптастырушы қосымшалар тақырыбы, сөз таптарындағы ерекшеліктері арнайы зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Ноғай тіліндегі жіктеу есімдіктерінің де дыбысталуы өзгеше, түрлі фонетикалық өзгеріске ұшыраған. Мәселен, *мен – мага – меним; биз – бизим, биьзе* түрінде қолданылады. «Едіге» батыр туралы жырда да осындай қолданыстар көптеп кездеседі. Бұл туралы ғалым Р. Сыздық өз зерттеуінде былай дейді: «Біздіңше, XV-XVI ғасырлардағы ноғайлы-қазақ жырлары тілінде *бізің, бізім, менім, не білейім* деген ноғайлық тұлғалардың болуы – заңды. Тіпті бұлар қазақтың сол тұстағы сөйлеу тілінде де бар болуы ықтимал, себебі менің, біздің деген осы күнгі қазақтың нормалардың бірден қалыптасуы мүмкін емес» (Сыздық, 1993: 74).

Басқа түркі тілдеріне қарағанда ноғай тілі – ең аз зерттелген түркілік тіл боп саналады. Алайда ноғай тілі мен қазақ тілі арасында ұқсастықтар мен ашылмаған сырлар өте көп.

Қорытынды

Қорыта келе, тілімізді зерттеудің бір бағыты – туыстас тілдерге салыстырмалы зерт-

теу жасау арқылы қазақ тіл білімінің ауқымын кеңейтіп, түркілік тілдер тарихына үңілу. Қазақ лексикологиясының этимология, көне сөздері, кірме сөздері бөліктерін қарастыра отырып сол тілдің тереңіне, сөздік құрамына бойлай аламыз.

Сөз – ұлттың болмысы мен танымы туралы ақпарат беретін тілдің динамикалы даму процесінің жемісі. Тіл қаншалықты дамыса, өзге тілдермен байланыс жасаса оның ауқымы кеңейіп, беріктігі нығая түспек. Кез-келген тілдің әлеуетін айқындап беретін оның сөздік қоржыны, тілдік бірліктері. Тілдік бірліктің ерекшелігін анықтау үшін әрине тарихына, шығу тегіне мән бересіз.

Түркі тілдері – күрделі де бұғанасы берік тілдер. Оның даму тарихы өте ежелден бастау алады. Түркі тілдерінің генеологиялық классификасы бізге тілдерді жүйелі меңгеруге, туыс тілдер мен туыс емес тілдердің аражігін ашып салыстырмалы не салғастырмалы зерттеулер жасауымызға көмектеседі.

Ноғай тіліне байланысты зерттеулердің орталығы ретінде – Махачқала мен Черкесс қалалары саналады. Бірақ ноғай тілінің орнына көп жерде орыс тілі қызмет атқарып жүр. Көптеген іс-шараларда, ресми кездесулер мен газет, радио, телехабарлар ноғай тілін тарату үшін ат салысқанымен күші әлсіз. Бүгінде тілді дамыту үшін арнайы ғылыми орталықтар жұмыс жасайды дегенмен әлі де үлкен күш, еңбек керек.

Аймақтық таралуы бойынша ноғай тілінің жақсы таралған аймағы – Дағыстан. Өлкедегі білім ошақтары ноғай тілін үйретумен, меңгертумен айналысады. Дегенмен де кей бастауыш мектептерінде ноғай тілі оқытылмайды.

Ноғай тілінің бүгінгі маңызды мәселелерінің бірі – тілдің ассимиляция мәселесі. Ноғайлар өз ішінде ана тілінде сөйлеспеуі тілдің тек күнделікті тұрмыстық деңгейде ғана қолданылатыны тілдің болашағына қауіп төндіріп тұр.

Ноғай тілінің тарихи жырлары мен фольклорлық қоры арқылы өзіндік қалыптасқан тілдік жүйесі бар, қазақ тіліне ұқсастығын айқындадық.

Түбі бір түркі халықтарының сөз әлемінде салыстырмалы зерттеулердің негізінде ноғай тілінің өзіндік даму жолы қалыптасқан, лексикалық қоры бай, тарихи қатпарлы, әлі де зерттеуді қажет ететін тілдердің бірі екенін байқатты.

Әдебиеттер

- Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь / Н.А. Баскаков; Отв. ред. Проф. Н.К. Дмитриев; Институт языка и письменности АН СССР. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1940. – с. 272.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы, 1961. – Т.1. – С. 218.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйерқұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.
- Құрышжанов Ә. Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері: көмекші құрал / Ә. Құрышжанов; Қаз. ССР жоғары және арнаулы білім м-гі. – Алматы: 1964. – 127 б.
- Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283 б.
- Ногайско-русский словарь. / под редакцией Н.А. Баскакова. – Москва, 1963. – 494 с.
- Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 656 б.
- Салқынбай А. Қазіргі қазақ тіліндегі -у тұлғалы қимыл есімінің семантикасы мен функциясы: фил.ғыл.канд. ... дим. – Алматы, 1991. – 169 б.
- Сикалиев И.М. Ногайский героический эпос. – Черкесск: Кчиги, 1994, 328 с.
- Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004.
- Томанов М.Т. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы: оқу құралы / М. Т. Томанов. – Алматы: ҚазМУҰ, 1992. – 190 б.

References

- Baskakov N.A. (1940) Nogaiskii iazyk i ego dialekty: Grammatika, teksty i slovar / N.A. Baskakov; Otv. red. Prof. N.K. Dmitriev; Institut yazyka i pismennosti AN SSSR. – Moskva: Izdatelstvo Akademii naúk SSSR, – s. 272.
- Valihanov Ch.Ch. (1961) Sbranie sochinenii v piati tomah. – Almaty, – T.1. – S. 218.
- Qazaq ádebi tiliniń sózdigii. (2011) On bes tomdyq. 3-tom. / Qurast.: B. Súierqulova, T.Januzaq, O.Jubaeva jáne t.b. – Almaty, – 744 b.
- Quryshjanov Á. (1964) Orhon-Enisei jazýy eskertkishteriniń zerttelý tarihy men grammatikalıq ocherkteri: kómekshi qural / Á. Quryshjanov; Qaz. SSR joǵary jáne arnaýly bilim m-gi. – Almaty. – 127 b.
- Momynova B. (2011) Qazaq ádebi tiliniń tarihy: oqýlyq. – Almaty: Qazaq ýniversiteti. – 283 b.
- Nogaisko-rýsskii slovar. (1963) / pod redaktsiei N.A. Baskakova. – Moskva. – 494 s.
- Ómiráliev Q. (2010) Kóne túrki ádebi eskertkishteri týraly zertteýler. – Almaty: «Arys» baspasy. – 656 b.
- Salqynbai A. (1991) Qazirgi qazaq tilindegi -ý tulǵaly qimyl esiminiń semnatikasy men fýnktuasy: fil.ǵyl.kand. ... dim. – Almaty. – 169 b.
- Sikaliev I.M. (1994) Nogaiskii geroicheskii epos. – Cherkessk: Kchigi, 328 s.
- Syzdyq R. (2004) Qazaq ádebi tiliniń tarihy. – Almaty: Arys, 368.
- Tomanov M.T. (1992) Túrki tilderiniń salystyrmaly grammatikasy: oqý quraly / M. T. Tomanov. – Almaty: QazMUÝ. – 190 b.

FTAMP 16.21.65

Э. Д. Сулейменова , **У.Е. Мусабекова***

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби, Қазақстан, Алматы

*e-mail: u.mussabekova@mail.ru

ТҮРКІ АТАУЛАРЫНЫҢ ТУЫНДЫЛАРЫ: ҚАЗІРГІ ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ

Бұл мақалада аз уақыт ішінде біріздендіру мен стандарттауды қажет ететін қазақ географиялық атаулары мен олардың орыс тіліндегі туындыларының нормалану мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар авторлар Қазақстанның географиялық атаулары мен олардың туындыларының **ортологиялық анықтамалық сөздігін жасаудағы тәжірибесін сипаттайды**.

Кілт сөздер: ортология, географиялық атаулар, туындылар, норма, біріздендіру, стандарттау

E. D. Suleimenova, U.E. Mussabekova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: u.mussabekova@mail.ru

Derivatives of Turkic Names: Orthological Adaptation in Modern Russian

This article discusses the issues of standardization of Kazakh geographical names and their Russian-language derivatives, which require unification and standardization in a short time. In addition, the authors describe their experience in creating an orthopedic dictionary of geographical names of Kazakhstan and their derivatives.

Key words: orthology, geographical names, derivatives, norm, unification, standardization.

Э. Д. Сулейменова, У. Е. Мусабекова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*e-mail: u.mussabekova@mail.ru

Производные тюркских наименований: ортологическая адаптация в современном русском языке

В данной статье рассматриваются вопросы стандартизации казахских географических названий и их русскоязычных производных, которые требуют унификации и стандартизации в короткие сроки. Кроме того, авторы описывают свой опыт создания ортологического словаря географических названий Казахстана и их производных.

Ключевые слова: ортология, географические названия, производные, норма, унификация, стандартизация.

Кіріспе

Біз зерттеуімізде орыс тіліндегі қазақ отонимдік атауларының грамматикалық бейімделу мәселелерін және қазіргі ортологияда қалыптасқан жағдайды көрсетуге, кемшін тұстарын анықтауға, осы өзекті мәселені терең әрі кең қалыпта қарастырудың маңыздылығын көрсеткіміз келеді. Мемлекеттік тіл құрылысы тілдің ең маңызды категориясы – нормадан басталады, сондықтан ұлттық тілді нормалау, оның дыбыстық және жазбаша түрлерін бір стандартқа әкелу – жалпыға бірдей және сөзсіз

жүзеге асырылуы тиіс шара, бұл – қоғамның тіл мәдениетін көтеретін стратегияның бұлжымас шарты.

Сонымен қатар, бүкіл посткеңестік кеңістіктегі жекелеген мемлекеттердің ономастикасындағы қарқынды да ауқымды өзгерістер әлі күнге дейін еш лексикографиялық басымда көрініс таппады, бұл, өз кезегінде, аудармашылардың жұмысында, БАҚ, кедендік және миграциялық бақылау қызметтерінде қиындықтар туғызады.

Сонау 1956 ж жалпыға ортақ ережелер жинағы ретінде бекітілген «Орыс тілінің емле

және тыныс белгілері ережелері» қазіргі таңда қоғамдағы және қоғамдық санадағы түбегейлі өзгерістердің өзіндік айнасы болып табылатын жаңа ұлттық онимдерді біріздендіру мен стандарттауға қатысты көптеген емле мәселелерінде дәрменсіз болып тұр. Жаңа сөздерді жазудағы емле ережелерін реттейтін тәртіптерді әзірлеу үшін XX-XXI ғасырлар тоғысындағы ТМД елдеріндегі тілдік және сөйлеу жағдаяттардағы жаһандық өзгерістерді және онымен байланысты жазу тәжірибесіндегі заманауи үрдістерді ескеру қажет.

Орыс тіліндегі қазақ отонимдік атауларының грамматикалық бейімделу мәселелерін зерттеу қазіргі ортологиядағы қалыптасқан жағдайды көрсетеді: онимдік және отонимдік лексиканың жазылуын қалыпқа келтіру мәселелері ішінара сипатталып, нұсқаулық түрден гөрі көрнекілік сипатқа ие. Осы жағдайдың салдарынан кең көлемде оқулықтарда, оқу құралдарында, тарихи-географиялық анықтамалықтарда, мерзімді басылымдарда және бұқара ақпарат құралдарында көрініс табатын жаңа онимдердің қолданылу аясын реттейтін орыс тіліндегі анықтамалық (нормативтік) құралдар жоқ.

Онимдердің емле мәселелерінің шешілмеуін екіжақты түсіндіруге болады: XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап қана лингвистикалық әдебиетте онимдер теориялық тұрғыда ұғыныла бастады, екінші жағынан, 1956 ж жарық көрген «Орыс тілінің емле және тыныс белгілері ережелері» жалқы есімдер емлесін жан-жақты қамти алмай, сәйкессіздіктерді түбегейлі жоя алмады. «...ережелерінде» онимдердің емле мәселелері арнайы бөлімде қарастырылмайды, көрнекі материалдар өте аз және онимдердің нақты түрлерінің жасалымындағы құрылымдық ерекшеліктері есепке алынбаған. Қазіргі орыс емлесінде өзге тілден енген сөздер (әсіресе, жалқы есімдер) өзіндік ерекшеліктерге ие және әріптерді қолданудың жалпы ережелеріне бағынбайтындығы айтылған. Баспатажірибесінде емленің әртүрлілігінің болуы және сұрыпталған норманың сәйкес емес түсіндірулерінің пайда болу себебі – ресми түрде қабылданған «...ережелерде» кірме сөздерге қатысты нормаларды сипаттауда о бастан кей қарама-қайшылықтар мен айтарлықтай қателер болды. Сондықтан 1956 ж «Орыс тілінің емле және тыныс белгілері ережелері» қолданушыларға өзге тілдің онимдік және отонимдік лексикасын орыс тілінде қатесіз жазудың бірегей жолын көрсете алмайды.

Қазақ онимдерін жазудағы негізгі қарама-қайшылықтар тіларалық жеткізуге қатысты. Жалқы есімдер күрделі мағыналық құрылымға, формалардың өзіндік ерекшеліктері мен этимологиясына, түрлендіруші және сөз тудырушы қабілеттерге, тілдің өзге бірліктері мен категорияларымен түрлі байланысқа түсе алатын қасиеттерге ие. Есімді өзге тілге аударғанда бұл қасиеттердің біразы жоғалады. Бұл ерекшеліктерді білмей немесе ескермесе, есімді өзге лингвистикалық ортаға енгізу жеңіл болмақ түгілі, есімнің сәйкестілігін анықтауды қиындатуы мүмкін.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қойылған мақсат-міндеттерге жету үшін ғылыми танымның әмбебап әдістері мен принциптері қолданылды: талдау және синтез, аналогия және модельдеу принципі, сыртқы және ішкі интерпретация әдістері. Зерттеуде іргелі жалпы ғылыми индуктивті және дедуктивті әдістермен қатар барлық гуманитарлық пәндер үшін маңызы бар прагматикалық әдіс қолданылды.

Әдебиетке шолу

Зерттеуімізді жүргізу барысында осы бағыттың іргетасын қалаған ірі ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектерін негізге алдық. Атап айтар болсақ, норма категориясының зерттеулері тіл білімінің өзге де лингвистикалық ұғымдарымен қатар қарастырылды: О.С. Ахманова, С. Бизаков, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б. Гавранек, Н.И. Гайнуллина, К. Гаузанблас, В. фон Гумбольдт, А. Едличка, Л. Ельмслев, Е.С. Истрина, Э. Косериу, Л.П. Крысин, В. Матезиус, С.И. Ожегов, Ф. де Соссюр, Р. Сыздыкова, Н. Уали, В. Хартунг, Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский және т.б.);

– тау теориясы бойынша (К.Ж. Айдарбек, Э.С. Азнаурова, Н.Д. Арутюнова, Н.В. Васильев, В.Г. Гак, Т.С. Джанузаков, Л.К. Жаналина, С.Е.Исабеков, Е.А. Керимбаев, Л.С. Ковтун, Г.В. Колшанский, Г.Б. Мадиева, В. Матезиус, С. Миллер, В.И. Телия, В.Н. Топоров, А.А. Уфимцева, Г. Фреге және т. б.);

– сөз тудырушы және форма тудырушы теориясының тілдік ғылымдағы жетістіктері (А.П. Аверьянова, Ю.С. Азарх, Н.И. Букетова, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Р.С. Зуева, Е.С. Кубрякова, В.В. Лопатин, М.Ш. Мусатаева,

М.В. Панов, И.С. Улуканов, Н.М. Шанский, Л.А. Шеляховская және басқалары);

– ортология, орыс тілі емлесі салаларындағы еңбектер (С. Аманжолов, Б.З. Букчина, Н.Д. Голев, Т.М. Григорьева, Н.А. Еськова, А.А. Зализняк, В.Ф. Иванова, Л.П. Калакуцкая, В.В. Лопатин және басқалары).

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Кірме сөздерді, әсіресе жалқы есімдерді игеру – емленің маңызды мәселелерінің бірі. Жалпы жағдайларда өзге тілдік оним орыс тілінде өзінің бастапқы дыбысталу формасына жақын түрде, яғни, тәжірибелік транскрипция ережелеріне сәйкес берілуі тиіс. Алайда осы жалпы ережеге қосымша толықтырулар да қосылады, негізінен қабылдаушы тілдің нормаларына осы форманың сәйкес келуіне мән беріледі. Ал кей жағдайларда, абсолютті «дәлдікке» негізделген аударма дыбыстауға қиын, жағымсыз естілетін және мән-мағынасынан айрылған есімдер мен атауларды тудыруы мүмкін.

Қазақ онимдерін орыстандыру ұзақ жылдар бойы қазақстандық тіл біліміндегі ең өткір мәселелердің бірі болды. Соңғы жылдары ғана Қазақстанның мемлекеттік идеологиясындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты онимдердің орыс тілінде еш бұрмалаусыз жазылу ережелері реттеле бастады. Осыған орай бұқара ақпарат құралдарында айтылуы «біртүрлі», «жарамсыз» және «қиын» немесе қазақ тілінің орыс тіліне «сәйкес емес» дыбыстар үндестігі туралы көптеген талқылаулар орын алды. Десек те, қазіргі кезде қазақ онимдерін орыс тіліне транслитерациялау салыстырмалы түрде ғана реттелгенін айта аламыз, себебі қазақ әріптерінің жекелей немесе әріп комбинациясын орыс тілі құралдары арқылы жеткізуде әлі де даулы болып саналатын біраз мәселе бар.

Бұған көз жеткізу үшін Қазақстан қалаларының орысша атауларына және олардың қолданысына мұқият зер салсақ жеткілікті. Олардың көпшілігі ескі атауларға жақын нұсқаларда қолданылады. Урбонимдер қатыстырылып құралған оттопонимдік құрылымдар көбінесе нормаға қайшы келетін күрделі сөз тудырушы қатынастарды тудырады.

Осы секілді қала атауларын мысалға келтірейік: *Астана* (бұрын *Ақмола*, *Целиноград*), *Алматы* (бұрын *Алма-Ата*, дұрыс емес: *Алмааты*, *Алмата*), *Шымкент* (бұрын *Чимкент*), *Семей* (бұрын *Семипалатинск*), *Орал* (бұрын

Уральск, *Яик*), *Оскемен* (бұрын *Усть-Каме-ногорск*), *Костанай* (бұрын *Кустанай*), *Тараз* (бұрын *Жамбыл*, *Джамбул*, *Мирзоян*, *Аулие-Ата*), *Кокшетау* (бұрын *Кокчетав*), *Ақтобе* (бұрын *Актюбинск*), *Атырау* (бұрын *Гурьев*), *Ақтау* (бұрын Шевченко), *Туркестан* (бұрын *Яссы*, *Шавгар*), *Байконур* (бұрын *Ленинск*) және тағы басқалары.

Астана – *астанинские музеи*, *астанинские улицы*, *астанинское время*, бірақ: *Акмолинская область*, *акмолинский филиал* (заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеудегі эргонимнің ресми түріне байланысты), *астанайский женский монастырь*; тұрақты түрде сөз тудырушы *астанинский* сын есімінен туындаған *астанинцы* орнына *астанчанин*, *астанчанка*, *астанчане* жиірек қолданыла бастады.

Алматы сөзі (*Атырау*, *Ақтау*, *Ақтобе*, *Кокшетау* сияқты) орыс тілінде ер текті (мужской род) септелмейтін зат есімдердің сипаттарына ие, бірақ ортақ қолданыста да кездеседі: «*Вечерний Алматы*» (үнпарақ атауы), және *зеленая Алматы*. Ғаламторда түрлі септік формаларда және жалғаулармен (предлоги) берілген – *в Алмате* (415000), *в Алматы* (412000), *под (между, над) Алматый* (3640), *по Алмате* (380 000); сонымен қатар этнохороним нұсқаларында кездеседі – *алматинец* (7290), *алмаатинец* (2690), *алматынец* (306), *алмаатынец* (1); *алматинка* (3520), *алмаатинка* (980), *алматынка* (5), *алмаатынка* (–); *алматинцы* (7750), *алмаатинцы* (1890), *алма-атинцы* (1680), *алматынцы* (79), *алмаатынцы* (2) (Мусабекова, 2010). Ресей бұқара ақпарат құралдарында, теміржол кестелері мен әуе жолдары анықтама-лықтарында, ғаламторда *Алматы* орнына бұрынғы *Алма-Ата* т.с.с. қолданылады.

Келесі оттопонимдік қатарлар да қайшылықтарға толы: *Кокшетау* – *Кокшетауская возвышенность*, *Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова*, бірақ *Кокшетавский союз художников*, *Кокшетавская область*, сонымен қатар *кокчетавцы*, *кокчетавец* (*Кокчетав* сөзінен).

Семей қаласынан туындаған оттопонимдік атауларда қайшылықтарға толы, этнохоронимдер бұрынғыша қаланың ескі атауына негізделген: *Семипалатинск* – *семипалатинцы*, *семипалатинец*, сирек *семейцы*, *семеец*, немесе *семейчане*, *семейчанин*. *Семипалатинский* және *семейский* сын есімдері де қатар қолданылуда (*Семипалатинский испытательный ядерный полигон*, *Семипалатинская крепость*). Соңғы

аталған сын есім Забайкальенің ескі сенушілерінің (*семейские* старообрядцы-раскольники) атауымен омонимдес болғанымен, *семейский* сын есімі біртіндеп өз қолданысын кеңейтуде (*Семейский регион, семейский городской портал, семейские вечера*).

Осы сынды мысалдарды жалғастыра беруге болады, олардың барлығы орыс тілінің қазақ урбонимдері мен оттопонимдік атауларын меңгерудегі белсенді үдерістерін көрсетеді.

Қорытынды

Қазақстанның онимдік кеңістігі қарқынды кеңіп жатыр, оның құрамы қазақ және орыс тілдерінің белсенді түрде жаңарып отырған ресурстары тарапынан әртекті және әркұрылымды онимдердің корпусымен толығып отырады. Жаппай қостілділік онимдердің тілден тілге өту ағымын күшейтіп, қазақ және орыс онимконының шекараларын көп бағытта өшіріп жатса да, сәйкестілік және өзгелік қызметтерін толыққанды сақтап қана қоймай, онимдердің кумулятивті және коммуникативті қызметтерін сол қалпында қалдырады. Бір өрістегі онимдер қазақ тілінен орыс тіліне өту кезінде өз бойында ақпаратты сақтай отырып, өз қызметтерін күшейте түсіп, тілдердің шектесу сызығын өте икемді етеді.

Отонимдік атаулардың нұсқаларының кеңінен таралуын узуастағы нұсқалық секілді орыс тілінің қазақ онимдеріне белсенді түрде бейімделуінің белгісі ретінде қарастыруға болады.

Орыс тіліндегі отонимдік атаулардың көптігі және бәсекелестігі ортологиялық таңдау мен бірегей емле тәртібін бекіту қажеттілігін талап етеді.

Бұл жердегі басты мақсат – мемлекет тарапынан, не тілді қолданушылар тарапынан болатын сұрыптаушы және қалыптандырушы әрекеттерден нұсқаларды бейтараптандыруға ұмтылу болып табылады. Дегенмен, мамандар тарапынан реттейтін әрекеттердің жоқтығын мойындауымыз қажет: заманауи Қазақстанның онимдік кеңістігіндегі өзгерістерді дер кезінде тіркеп отыратын ортологиялық анықтамалықтар жоқ.

Бақыланып отырған онимдер мен отонимдік құрылымдардың көптігі шынайы әрі бел-

сенді үдерістерді көрсете отырып, олардың динамикадағы қолданысының толық мониторингісін талап етеді: осылай ғана қазақ-орыс онимдік бірліктерін (Мусабекова, 2010) жеткізу тәжірибесінің басты бетбұрыстары мен маңыздылығын анықтауға болады.

Қазақ тілінен орыс тіліне енген бірліктің нормаға 'шығуы' узусты фронтальды бақылаумен басталып, біріктіру, жүйелеу және нормативті іске асыруды стандарттаумен жалғасып, тіл мамандарының ғана емес, жалпы қоғамның түгел атсалысуы арқылы жүзеге асады, осылай ғана графикалық, фонетикалық, морфологиялық және сөзжасамдық сәйкессіздіктердің алдын алуға болады.

Осыған орай ортологияның маңызды қолданбалы міндеті белгілі бір грамматикалық нұсқаның қолданыстағы ерекшелігін, оның өміршеңдігін және қызметін (стилистикалық, жанрлық, шартты позициясын және т.б.) нормативті түрде лексикографиялау болып табылады.

Э.Д. Сулейменова, У.Е. Мусабекова, Н.Ж. Шаймерденованың «Қазақстанның географиялық атауларының және олардың туындыларының ортологиялық анықтамалық сөздігі» (Сулейменова, 2015) қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қолданыста жүрген географиялық атаулардың оттопонимдік туындыларының Қазақстандағы тұңғыш сөздігі және осы саланы толықтыруға арналған.

Кез келген нормативті сөздіктің басты міндеті нақты ғылыми негіздемені қажет ететін норма белгілеуші нұсқаны таңдау болып табылады. Бұл сөздік директивті ортология аясында жасалған және тілдік норманың нұсқаушы сипаты мен оның динамизмін ескереді. Сөздікке іріктеу негізінде Қазақстанның ең маңызды әкімшілік-аумақтық географиялық атаулары мен соңғы жылдары орын алған өзгертулер ескеріле отырып енгізілген (3000-нан астам оттопонимдік сын есімдер мен тұрғын атаулары). Олардың көп бөлігі сөздікте тұңғыш рет берілді.

Сөздік авторлары орыс тіліндегі қазақ географиялық атауларының емлесін рәсімдеуде әрбір жеке жағдайды қазақ онимдерінің емлесіне енгізілген түзетулерді ескере отырып бекіткен, бұл өз кезегінде Қазақстандағы қазіргі орыс әдеби тілін жетілдіруге септігін тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер

- Мусабекова У.Е. Теория и практика ортологии: грамматические основы отонимических наименований: дис. ... д-ра филол.наук /Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау. 2010. 332
- Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 117.
- Сулейменова Э.Д., Мусабекова У.Е., Шаймерденова Н.Ж. Ортологический словарь-справочник: географические названия Казахстана и их производные. Алматы: Қазақ университеті, 2015. 256.

References

- Musabekova U.E. Teoriya i praktika ortologii: grammaticheskie osnovy otonimicheskikh naimenovanij: dis. ... d-ra filol.nauk / Kokshetauskij gosudarstvennyj universitet im. SH. Ualihanova, Kokshetau. 2010. 332
- Sulejmenova E.D. YAzykovye processy i politika. Almaty: Қазақ universiteti, 2011. 117.
- Sulejmenova E.D., Musabekova U.E., SHajmerdenova N.ZH. Ortologicheskij slovar'-spravochnik: geograficheskie nazvaniya Kazahstana i ih proizvodnye. Almaty: Қазақ universiteti, 2015. 256.

МРНТИ 16.21.21

Г.Б. Тлегенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: gulden_20.88@list.ru

АЛЛАНЫҢ КӨРКЕМ ЕСІМДЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ АНТРОПОНИМДІК ЖҮЙЕДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақаланың зерттеу нысаны ретінде теонимдер, соның ішінде, Алланың көркем есімдеріне және оның антропонимдік жүйедегі берілуіне тоқталатын боламыз. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде, жалпы халықтың діни түсінігінде Алланың бар, жалғыз, мәңгі екенін біліп, Алланың көркем есімдері сақталған.

Түйін сөздер: Алланың көркем есімдері, Алла, Тәңір, антропонимдік жүйе, теоним.

Г.Б. Тлегенова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: gulden_20.88@list.ru

Репрезентация художественных имен Аллаха в национальной антропонимической системе

В качестве объекта исследования статьи остановимся на теонимах, в том числе на художественных именах Бога и их представлении в антропонимической системе. В пословицах и поговорках, в религиозном понимании народа вообще, зная, что Бог есть, один и навеки, сохраняются прекрасные имена Бога.

Ключевые слова: Прекрасные имена Бога, Аллах, Тенгри, антропонимическая система, теоним.

G.B. Tlegenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: gulden_20.88@list.ru

Representation of the artistic names of Allah in the national anthroponymic system

As an object of study of the article, let us dwell on theonyms, including the artistic names of God and their representation in the anthroponymic system. In proverbs and sayings, in the religious understanding of the people in general, knowing that God exists, one and forever, the beautiful names of God are preserved.

Keywords: Beautiful names of God, Alla, Tanir, anthroponymic system, theonym.

Введение

Теонимика – ономастика ғылымының бір бөлімі. Ал теоним дегеніміз кез келген пантеондағы Құдай аты. Мысалы, Алла, Құдай, Зевс, Гера, Будда, Кришна сияқты Құдай аттарын теонимдер қатарына жатқызуға болады.

Ю.С.Карпенко теонимияны құдайлардың жалқы есімдерінің жиынтығы ретінде ономастикалық зерттеулердің негізгі объектілерінің бірі деп санайды. «Жалпы есімдер болғанымен, жалқы есімдерге жақын орналасқан бірнеше лексикалық топтарды біріктіреді», жалқы есімдердің барлық кластары «жалпы есімдер

арасында өздерінің ең жақын көршілері бар, олармен тәжірибе арқылы байланысады және қай теориядан болатыны ерекшеленуі керек» (Карпенко, 1981: 8-9).

Әдебиетке шолу

Бастауын діннен алатын көптеген діни ұғымдардың, рухани бірліктердің, салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, рәсімдердің атаулары мағыналарындағы теологиялық компоненттер жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Қазақ халқының діни түсініктері фразеологизмдерде, мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде, фольклорлық

мәтіндерде (қисса-дастандар, жырлар) көрініс табады. Мысалы, қазақ ұғымы мен болмысында көк сөзінің мағынасы терең. Ол Тәңірдің тұрағы ретінде ұғындырылады. Сондықтан да қазақтар аспанға қарай қолын көтеріп жалбарынады: *Тәңір жарылқасын; Тәңір тілеуіңді берсін; көк соққыр; көк бойлады; көкке жетті; көкке көтерді; көк күмбез; көк соққан, т.б.* (Кеңесбаев, 1977).

Жалпы түркі тілдерінде сөйлейтін халықтардың бас иетін тәңірісі – «аспан», «көк тәңірі». «Тәңір» сөзі «Құдай, Алла, Жаратушы» деген мағынаны білдіреді. *Тәңір, Алла, Құдай, Жаппар, Хақ, Тағала, Жаратушы, Жасаған* сияқты ұғымдар тұрақты тіркестерде, мақал-мәтелдерде бір-бірімен синонимдік қатарда жарыса қолданылып жүр. Қазақ тіліндегі «құдай», «алла», «тәңір» сөздерінің тірек болуы нәтижесінде пайда болған культтік фразеологизмдерді (әрі қарай КФ) айтылу мақсаттарына қарай үш түрлі мағыналық (семантикалық) топқа бөліп қарастырады. Олар: 1) алғыс мәнді фразеологизмдер; 2) қарғыс мәнді фразеологизмдер; 3) бейтарап мәнді фразеологизмдер (Рысбаева, 2014: 33).

Мысалы, адам қуанышты жағдайға тап болғанда *Құдай тілеуіңді берсін! Тәңір оңдасын!* т.б. деп айтады. Ал біреуді қарғап-сілегенде *Алла жазанды берсін! Құдай атқыр! Құдай ұрсын!* т.б. деген қарғыс мәнде қолданылады.

Бұдан Алланың кейбір көркем есімдерінің қазақ тілінің тұрақты тіркестерінде, мақал-мәтелдерде айтарлықтай кездесуі Алланы бір, жалғыз, хақ, бүкіл әлемді жаратушы т.б. ұлы сипаттарын танытынын, оның есімдерін кез келген жағдайда үнемі еске алып отыратынын білдіреді.

Ахмад хади Мақсуди өзінің көпшілікке арналған зерттеу еңбегінде Алланың кім екендігін және оны қалай тану керектігі жөнінде сұрақтар арқылы түсіндіріледі: *С: Алла тағалаға қандай жолмен иман келтіру керек?*

Ж: Алла тағаланың бар әрі жалғыз екендігіне және барлық көркем сипаттарына иман келтіру арқылы.

С: Алла тағаланы толықтай танып білу мүмкін бе?

Ж: Алланы толықтай танып білу мүмкін емес, оған пенденің ақылы жетпейді.

С: Біз Алла тағаланы қалай тани аламыз?

Ж: Алла тағаланың есім-сипаттары арқылы.

Алланың есім-сипаттары: бар болуы, мәңгі, «біреу, жалғыз, дара», жаратылғандардың ешқайсысына ұқсамайтын, басқа біреуге мұқтаж

емес, тірі, ілімі шексіз, естиді, көреді, Алла тағаланың қалауы бар, шексіз және мәңгі құдірет иесі, сөйлеу сипатына ие және Ұлы (Ислам діні, 2008: 32). Бұл сипаттар өзгермейді.

Алланың Құран аяттарында, сүрелерде берілетін Алланың көркем есімдері: *Әр-Рахман, Әр-Рахим, Әл-Мәлік, Әл-Қуддусу, Ас-Сәлам, Әл-Мумин, Әл-Мухаймин, Әл-Азиз, Әл-Жәббар, Әл-Мутәкәббир, Әл-Халиқ, Әл-Бари, Әл-Мусаууир, Әл-Фаффар, Әл-Қаһһар, Әл-Уаһһаб, Әр-Раззақ, Әл-Фәттаһ, Әл-Алим, Әл-Қабид, Әл-Басит, Әл-Хафид, Әр-Рафиг, Әл-Муиз, Әл-Музил, Әс-Сәмиғ, Әл-Басир, Әл-Хақәм, Әл-Ғадилу, Әл-Ләтиф, Әл-Хабир, Әл-Халим, Әл-Ғазим, Әл-Ғафур, Әш-Шәкур, Әл-Ғалиу, Әл-Кәбир, Әл-Хафиз, Әл-Мұқит, Әл-Хасиб, Әл-Жәлил, Әл-Кәрим, Әр-Рақиб, Әл-Мужиб, Әл-Уасиг, Әл-Хақим, Әл-Уәдуд, Әл-Мәжһид, Әл-Бағис, Әш-Шахид, Әл-Хақ, Әл-Уәкил, Әл-Қауи, Әл-Мәтин, Әл-Уасиг, Әл-Хамид, Әл-Мухси, Әл-Мубди, Әл-Мугид, Әл-Мухи, Әл-Мумит, Әл-Хай, Әл-Қайюм, Әл-Уәжһид, Әл-Мәжһид, Әл-Уахид, Әс-Самад, Әл-Қадир, Әл-Мұқтадир, Әл-Мұқаддим, Әл-Муаххир, Әл-Әууәл, Әл-Ахир, Әз-Заһир, Әл-Батин, Әл-Уали, Әл-Мутаәли, Әл-Бәрр, Әт-Таууәб, Әл-Мунтақим, Әл-Ғафуу, Ар-Раууф, Мәликул Мүлк, Зүл-Жәләли уәл Икрам, Әл-Мұқсит, Әл-Жәмиғ, Әл-Ғани, Әл-Мүғни, Әл-Мәниғ, Әд-Дзарр, Ән-Нафиг, Ән-Нуру, Әл-Ғәди, Әл-Бәдиғ, Әл-Бақи, Әл-Уарис, Әр-Рашид, Әс-Сабур* (Алланың көркем есімдері, 2022).

Нәтижелер және талқылау

Ислам дінінде Алла Тағалаға иман келтірген мұсылман баласы осы көркем сипаттары арқылы тануға тиіс. Жаратушыны тану дәрежесіне қарай адамның Оған деген махаббаты артып, үміті мен қорқуы күшейе түседі. Оны таныған сайын иманы күшейеді. Ұлы Жаратушысына деген жақындығын сезініп, тақуалығы мен тәуекелі арта түседі. Адам ақылы Ұлы Алланы толық танып, біле алмайды. Өйткені, адам шектеулі, ал Ол – шексіз.

Сонымен Алланың кейбір көркем есімдер фразеологизмдерде де көрініс табады:

1. ﷻ **Алла** – Оның (Алла Тағаланың) бар екендігі және Оның иләһи сипаттарын білдіретін есім.

Алла атымен. *Құдай атымен, Аллаға сыйынып.* Зар еңіреген, *А л л а а т ы м е н* мұң төккен талай жазықсыз жандар жәбір тартып, жапа шегіп жатқан жоқ па? (Ж.Саин, Жол үсті.).

2. الرَّحْمَنُ **Әр-Рахман** – Аса қамқор. Оның қамқорлығы Өзі жаратқан бүкіл мақұлықтарына тиесілі. Қамқоршы Алла Тағала мұсылмандардың, сондай-ақ кәпірлердің өмірлік қажеттерін өтейді.

Рахман Алла. *Алланың бір аты. Рахман Алла* есіркеп көз жасымды, Ғинаят салған мұлайымға (Ғашықтық дастандар).

3. الرَّحِيمُ **Әр-Рахим** – Ерекше мейірімді, Рахымды. Бір жақсы іс үшін бірнеше есе берген және ешқашан сауап істерді жоймайды. О дүниеде тақуа мұсылмандарға мейірімді болады.

Алланың рақматы [рақметі]. *Құдайдың мейірімі, жақсылығы. Алланың рақматына* созамын қол, Адасқан мен бір ғаріп таба алмай жол (М.Дулатов, Шығ.).

Алланың рақымы. *Құдайдың жақсылығы, мейірімі.* Сондағы жігіт сен едің, Сен едің, балам, егілме, *Алланың* берер адамға *Рақымы* шексіз, тегінде (А.Егеубаев, XX ғ. екісағаты).

Алла тағала қабыл етті. *Құдайдың мейірімі түсті. Алла тағала* наласын *қабыл етті*, Тап-таза боп бойынан дерті кетті. Құйынуға су іздеп аласұрып, Су таба алмай елсізде, шаршап бітті (М.Көпеев, Шығ.).

4. السَّلَامُ **Ас-Сәлам** – Есендік беруші. Жетіспеушіліктерден пәк. Өзінің жаратқан мақұлықтарына амандық береді.

Аллаға шүкір. *Құдайға шүкір.* Қуанып құтылғанға о бәледен Пазылына етем *шүкір* бір *Алланың* (Базар жырау, Шығ.).

Аллаға шүкір [шүкірлік] айтты. *Құдайға ризалық білдірді, рақмет айтты.* Әрқашан панаңызда сақтай көр деп, *Аллаға шүкір айтты* міскін ғарып (Батырлар жыры).

Аллаға шүкірлік қылды. *Құдайға ризалығын білдірді, рақмет айтты.* Бір жеп алып, *Шүкірлік қыла* йын деп *Аллаға*. Тұмсығында ірімшік, Ойланып қарап тұр еді (Абай, Тол. жин.).

5. الْمُؤْمِنُ **Әл-Мумин** – Қорғаушы, Сенуші. Өзі туралы ұлық кітаптар мен пайғамбарлар арқылы білдіртеді. Өзінің сүйікті құлдарын қауіп-қатерден сақтайды.

Алла сақтады. *Құдай жар болды, аман қалды.* Ғарыптардың панасы Өзің *сақта* *Алла* а (Батырлар жыры).

Алла сақтасын. т і л е к. *Жаманшылықтың бетін әрі қылсын деген мағынада.* *Алла* өзі *сақта* *асын*, қабырға забы бауылден болады дейді кітапта (Ж.Аймауытов, Шығ.).

6. الْجَبَّارُ **Әл-Жәббар** – Аса өктем. Билік пен қуат Иесі. Нені қаласа, соны кімге де болсын істетеді алады.

Жаппар [жаббар] Алла. *Алланың бір аты.* Өлтірсем қызын, көрер деп, Қорыққан соң көнер деп, Осылай болды иттің қаялы, Мұнан да қатын құтылды, Жад қылып *Жаппар Алланы* (Дастандар).

7. الْخَالِقُ **Әл-Халиқ** – Жаратушы. Мақұлықтарын Өз еркімен жаратады. Ол әр нәрсені көркем түрде жаратады.

Алла тағала. *Құдіреті қушті Құдай, жаратушы.* Жүгіріп шықты далаға, Тұлпардың мінді үстіне Сыйынып *Алла тағалаға* (Батырлар жыры).

8. الْبَارِئُ **Әл-Бари** – Жаратушы, жоқтан бар етуші. Жаратқан мақұлықтарына әр түрлі пішін және бейне береді. Алла әрдайым жаратуда.

Алла берді. *Құдай бұйырты, нәсіп етті.* Жан иесін жаратып, *Алла берген* ерікті. Әрбіріне әр түрлі Көрік, шырай беріпті. Құстардың айтшы қайсысы Ең сымбатты, көрікті? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Алла жаратты [жасады]. *Құдай жасады, жоқтан бар етті.* *Алла* мықты *жаратқан* сегіз батыр Баяғыдан соғысып әлі жатыр. Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып, Кім жығары белгісіз түбінде ақыр (Абай, Тол. жин.).

9. الْفَهَّارُ **Әл-Қаһһар** – Өте үстем, Қаһарлы. Өзіне қарсыларды қатты азаппен қорлайды, өлтіреді не болмаса көпшіліктің алдында беделін түсіреді. Оның жазасынан ешкім аман қалмайды.

Алланың жазасы. *Құдайдың қаһары, зауалы.* Ол обаны «*Алланың* бенделеріне жіберген *жазасы*» – дейді (М.Әуезов, Абай жолы).

10. الْعَلِيمُ **Әл-Алим** – Бәрін білуші, Терең білім иесі. Ол әр нәрсені толық біледі және де Ол білмейтін ешнәрсе жоқ. Алла Тағала – білушілердің білушісі. Алла Тағала ғайыпты да, көмескіні де біледі.

Алла біледі. *Құдай біледі; адамға түсініксіз, белгісіз, не болатыны белгісіз.* Ей, батыр, бұлсен айтар сөзің емес. Уайым қып сескенер кезің емес. Келер істі жалғыз-ақ *Алла* *білер*, Ол сенің өлшеп сатар бөзің емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

11. الْبَصِيرُ **Әл-Басир** – Көруші. Ол бәрін Көреген. Адам және басқа мақұлқтар көрмейтінін бәрін көреді. Оған көрінбейтін зат жоқ. Ол ғайыпты да көреді.

Алла тағаланың көзі тура. *Алла тағала бәрін көріп, біліп отыр деген мағынада.* Мені сен қақсаң, сені Құдайым қақсын. *Алла тағаланың көзі тура.* Сені табады ақыр (Р.Райымқұлов, Болат.).

12. الْعَدْلُ **Әл-Ғадилу** – Әділ, Адал. Ол кімге болмасын, ешбір әділетсіздік жасамайды. Ол өз шешімдерінде әділ.

Алланың хақ [ақ] жолы. *Құдайдың тура, дұрыс жолы, түзулік, әділеттілік.* Әуелі «бис-милла» деп сөз басталық, *Алланың хақ жолы нана* адаспалық (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

13. **الْغُفُورُ Әл-Ғафур** – Кешіруші, күнәларды кешуші. Кешірім сұраушыларды күнәлары үшін қолға алмайды, жаман істерін жақсы амалдарға ауыстырады.

Аллаға тәубе қылды. *Күнәсін мойындады, кешірім сұрады.* Тәубасыз тәлім шам болмас Ішіне жағып қабірдің. Ажал келсе, бір күні Айла таппай жаңылдың. *Тәуба қылсаң Аллаға, Ләбек* деген рухын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Алла рақым қылды. *Құдай кешірді.* *Алла рақым қылмаса,* Қорлықпен күні кешіпті (Мұңлық-Зарлық).

14. **الْكَرِيمُ Әл-Кәрім** – Құрметті, Мәрхамет иесі, ізгілік істеуші. Оның рахымында шек жоқ. Изгілігі ешқашан таусылмас. Уәде берсе, толығымен орындайды.

Кәрім Алла. *Алланың бір аты.* Аузыңда Алла, шеңгеліңде қан! Тағы қан! Бұларды шарифат та қосады. Жаратқан ием, я, *Кәрім Алла*, менің қолымнан өлтіртпедің. Бенден болған бар тілегім, ақ тілегім со болсын (М.Әуезов, Шығ.).

15. **الْمَتِينُ Әл-Мәтин** – Мықты, Тұрақты, Құдіретті. Оның күшіне ешкімнің қуаты жетпейді. Ол ешқашан әлсіз немесе шамасыз бола алмайды.

Алланың құдіреті. *Құдайдың кереметі.* Қырмызы қызыл гүлдей сан құбылып, Досжандар тұрушы еді үйден шығып. *Алланың құдіретіне* шара нешік Болад деп ойлап па едік мұндай қылық? (Мұрат Мөңкеұлы). Қозыеке ажал айдап бара жатыр, *Алланың құдіретін* адам білмес (Қозы Көрпеш.).

16. **الْمُؤْتِي Әл-Мумит** – Өлтіруші. Денелерден жан алып өлтіреді.

Алланың ақ өлімі [ақ бұйрығы, ақ бұйрықты өлімі]. *Өлім сағаты, ажал.* «Пәленшенің қызы сондай бопты...» деген атақ мәңгі жойылар ма? Әкесін бүйтіп қорғып кеткенше *Алланың ақ өлімінен* кетсе, не арманы бар еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Алланың аманатын берді. *Өлді, жан тәсілім етті, о дүниелік болды.* Ей, Әсет, осы аурудан өлем білем *Алланың аманатын берем* білем. Кеудемнен көк ала үйрек «қош!» деп ұшты, Сол шіркін кәрі жолдас – өлең білем (Айтыс).

17. **الْوَاحِدُ Әл-Уахид** – Жалғыз. Барлық Құдайлық сипаттар Оған тән. Одан басқа Құдай

жоқ. Алла Тағала расында жалғыз, сондықтан Аллаға ғибадат етіледі.

Алланың бірлігі. *Құдайдың жалғыздығы, даралығы.* *Алланың бірлігі,* расулымыздың хақлығын білмеген залымды аяушы ма едік, әлбетте, шаһадат береміз (М.Дулатов, Шығ.).

Бір [жалғыз] Алла. *Жалғыз жаратушы, бір Құдай.* *Бір Аллаға* мағұлым Адамның көңіл лебізі. Шама кылып қарасақ, Қатар жүрген азамат Ерлердің туған егізі (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

18. **الصَّارِعُ Әд-Дзарр** – Қалағанын зиянға душар етуші. Азап ретінде кейбір құлдарына күнәлары үшін зиян келтіреді.

Алла қаһар [кәр] қылды. *Құдай жазалады, жазасын берді.* *Қаһар қылса Алламыз,* Құдай берсе қайратын Аяман жаудан бір минөт (Қамбар батыр) (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011)

Алланың көркем есімдерін қазақта көбіне ұл балаларға қойылады. Мысалы: *Кәрім, Рақым, Уәли, Сабыр, Мәлік, Латиф, Мұқит, Жәлел, Самат, Қадір, Ғани, Рашид* т.б. Бұл жерде арабша аттар қазақ тілінің заңдылығына сай берілген: *Сабур – Сабыр, Кәрим – Кәрім, Рахим – Рақым* т.б.

Адам санасында дүние бейнесі танымдық құрылымдар, когнитивтік бірліктер арқылы жүзеге асады. Дүние бейнесінің танымдық үлгілерін құрайтын жалқы есімдер Алла, Тәңірмен байланысты қойылады: *Құдайберді, Құдайберген, Құдайқұл, Аллаберген, Алдаберген, Алла, Аллажар, Тәңірберген, Жаппар, Жаппарқұл.*

Сонымен бірге мақал-мәтелдерде де Алла, Құдай т.б. жаратушымен қатысты сөздерде көп кездесуі кез келген істе әуелі Алланы қоятыны және Алланың көркем есімдерімен тығыз байланысты екенін көрсетеді:

Аққа құдай жақ.

1. Ақиқат, шындық түбінде женеді, жеңілмейді.

2. Әділ, адал, пәк адамның ісі өрге басады, халықтың қолдауына ие болады.

Ақ пен қара жарысар, аққа құдай болысар.

Жақсылық пен жамандық егіз жүреді, түбінде жақсылық жеңіп шығады деген мағынаны білдіреді.

Алла бар деп аш қалма,

Атым бар деп кеш қалма.

Аузыма өзі түседі, құдай жарылқайды деп қарап жатпа. Еңбектен, тер төк. Еңбектенсең ғана қарның тояды. Атым бар деп көлігіңе сеніп

кеш қалма. Күні бұрын жолға шық, көздеулі жерге ерте жет. Әр істің қазіргі жағдайына қанағаттанба, ерте қамдан, болашағын ойла.

Алла бермегенді, молда бермейді.

өз ойыңда сана, бойыңда еңбек бітпесе, табысыңды табан ет. Маңдай теріңмен таппасаң, саған ешкім ештемені тектен-текке бере салмайды. Молдаға жалынба, адал еңбегіңе жалын.

Аллаға жағайын десең азаның болсын,

Қазыға жағайын десең қазаның болсын.

1. Азаны, мінажәті бар адам құдайға жағады. Қолыңда байлығы, беретін асы, мінгізетін аты, жабатын шапаны барлар қазыға, биге жағады демекші.

2. Құлқыны зор, дүниекор адамға берсең жағасың.

Езгенді Құдайдан безген жаман.

Езген, ынжықтан, адамгершіліктен безген, ар-намыстан айырылған, ұяттан жұрдай адам.

«Екеу араны» Құдай шығарған,

Үшеу араны шайтан шығарған.

1. Адамның бір ер, бір әйелден махаббаттасып, екеу болып бас құрап, бір отбасы болып, бала сүюі, ұрпақ қалдыруы – өмірдің заңдылығы. Ал отбасына үшінші адамның араласып, некесін бұзуы адамдық ахылақ-мұралға жат шайтанның ісі дегендік.

2. Екі адамның арасына от жағу, жауластыру – шайтанның ісі.

Жыртық үйдің де Құдайы бар.

1. Кедей, жоқ-жітік отбасының да өзіндік қуаты, ырыздығы, ар-намысы бар. Кедей де, жоқ-жітік те түк жоқ деме. Оны басынба, масқаралама, елеусіз деп карама. Ол да бай-манаптар сияқты адам. Адамнан адамның артығы жоқ.

2. Жоқ-жітік, ауру-сырқау, әлсіздің де өзіне тиесілі қолдаушысы, жарылқаушысы, жебеушісі болады деген халық нанымынан туған мақал.

Айтсаң уәдеге жет.

Уәдесіз Аллаға шет.

Айтқан сөзіңде тұр, уәдене жет. Екі сөйлеме, уәденнен тайма. Екі сөйлеу, уәдеден қайту – Алланың алдында да, адамның алдында да күнәға батқандық.

Құдайдан қорыққанша,

Құдадан қорық.

Құданы құрметте, сыйла, көңілін ауыртпа, құдадан үлкен сыйлы адам жоқ. Құданың жолы бәрінен үлкен. Бұл бір жағынан қазақтың құдалықты қадірлеп, құдасын сыйлайтын дәстүрінен шықса, енді бір жағынан қыз беретін құданың салатын салмағына, наздығына да қаратылған.

Құдайдың құрығы ұзын.

1. Бұрын адамзат Құдайдың қолынан келмейтін іс жоқ. Адамнан қашып құтылсаң да, Құдайдан қашып құтыла алмайсың. Құдайдың құрығы қайда барсаң да жетеді деп түсінген.

2. Тағдырдан оза алмайсың, құтыла да алмайсың.

Құдай жүгіртпегенді бұзау жүгірмеді.

Адамды зәрулік, тіршілік қамы жүгіртеді. Қандай жүгірмеймін деген жан, жан бағу үшін, тамақ үшін жүгіреді. Жан бағу адамды отқа да, суға да салады.

Құдай көгін билесін,

Жеріме менің тимесін.

1. Жаратқан көгін өз дүниесін өз билей берсін, мен өз жерімді өзім билеймін. Жаратушының өз билігі өзінде, менің өз билігім өзімде. Өз күнімді өзім көрейін.

2. Басқаның еркімен емес, өз еркімен жүруді, өз бостандығы болуды меңзейді.

Құданы Құдай қосады.

Құдай ұрғанды құмар қосады.

Қазақ ертеден екі жастың бас қосып, бір отбасы болуын бұйрық, тумысында маңдайына жазылған деп нанған. Осы наным бойынша ұлы ер жетіп, қызы бой жеткеннің кіммен құда болуын бұйрық, дәм-тұзы біледі. Тағдыр қосады делінеді. Ал бұйрықсыз нәпсіге құмарлыққа бой ұрып, біріккен құдалық, неке баянды болмайды.

Құданы Құдай қосады.

Үйірі басқаны нөқта қосады.

Ұлы ер жетіп, қызы бой жеткеннің кіммен құда болуын бұйрық біледі. Атасы туысы басқаны өмір жолы тірлік қосады.

Малың жемқор болса, берді Құдай,

Қатының жемір болса, ұрды Құдай.

Малың жемқор болса, көзіне көрінгенін жейді, тойынады, малың өседі. Дәулетің артады. Әйелің жемір болса, үйіңнің берекесі қашып, тапқаның шашылады.

Момынның ісін Құдай оңдайды.

Момынның елге тигізер еш зәбірі болмайды, момынға біреу тиіскенмен көп қолдайды. Ел-жұрт есіркейді. Алла да момын адамның қақысын басқаға жегізбейді.

Ұра берсең, Құдай да өледі.

Ұра берсең, кім болса да жаны бардың барлығы да өледі. Бұл біреуді артық желке-леуге, қорлауға болмайтындығын, әрқандай шыдамдықтың да шегі болатынын білдіреді (Құмарұлы).

Қорытынды

Қорыта келе Алла теониміне қатысты лексикалық бірліктер Алланың көркем есімдерін көрсететін, яғни Алла – ұлық, Алла – жалғыз, Алла – құдіретті, Алла – мәңгі, Алла – бәрін

көруші, білуші, Алла – есендік беруші т.б. ұлық сипаттары сан ғасырлар бойы халықтың танымында жинақталған. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерде, жалпы халықтың діни түсінігінде Алланың бар, жалғыз, мәңгі екенін біліп, Алланың көркем есімдері сақталған.

Әдебиеттер

- Алланың көркем есімдері. 2022 // Muslim.kz интернет порталы: https://muslim.kz/kz/page/allanyn_korkem_esimderi
Ислам діні/перевод с турецкого. – Алматы: «Еуро Print» ЖШС. – 2008. – 320 бет.
Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – М., 1981.
Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 712 б.
Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
Құмарұлы И. Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі, 2009. – 802 бет.
Рысбаева Г.Қ. «Культ» концептісінің дүниетанымдық көрінісі. Мақалалар жинағы. – Алматы: ЖШС «Жания-Полиграф», 2014. – 260 бет.

2-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2
LITERARY CRITICISM

Раздел 2
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

МРНТИ: 17.07.41

С.М. АлтыбаеваУниверситет Нархоз, Қазақстан, г. Алматы,
e-mail: altybayevasaule@gmail.com

СТЕПНОЕ ЗНАНИЕ ТЮРКОВ В ЭСТЕТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ

В статье рассматриваются вопросы формирования и развития степного знания тюрков, отражения его содержания, функций, когнитивной и коммуникативной природы в современной литературе и искусстве Казахстана. Данный концепт осмысливается в широком цивилизационном историко-культурном диапазоне, с привлечением данных философии, археологии, истории, мифологии, литературы и других направлений. Степное знание выступает значимой эпистемой номадического общества, степной цивилизации в целом. Дается первичное определение и научное обоснование термина «степное знание» в общегуманитарном междисциплинарном контексте. Под степным знанием понимается не просто свод определенных специфических этномаркированных содержательных элементов того или иного нарратива, но в более широком смысле – как объемная ментальная метакогнитивная парадигма, включающая базовые, пролонгированные во времени и пространстве, элементы философии, мифологии, фольклор, литературу, этнопедагогики, этнопсихологии, изобразительного, монументального, музыкального искусства и других видов творчества тюркоязычных народов степного ареала Евразии.

Парадигматика степного знания четко и ясно коррелируется с культурным кодом нации, отражающего специфику ее материального, духовного бытийного пространства. Определяются и обосновываются такие отличительные признаки данного знания, как безусловная принадлежность степному ареалу, постепенность формирования, длительное перманентное развитие и широкое распространение во всех слоях общества, вариативность, исключительная метафоризация и объективация в осмыслении фактов истории, философии, культуры, текущих вопросов кочевого общества. Отсюда – онтологическая емкость степного знания, особенности его повсеместного распространения и трансляции. Степное знание – достояние не избранных, но всего народа, закрепленное в традиции и зафиксированное в Новом времени, в текстах различной жанровой и стилиевой природы. На примере современных казахских романов разной жанровой природы рассматривается механизм продуцирования концептуальной (Степное знание) и онтологической (Благодатное знание) метафор от базового метареферента степь.

Ключевые слова: степное знание, тюркская цивилизация, степная цивилизация, концепт, культурный код, литература, мифология, устная и письменная традиция.

С.М. Алтыбаева

Нархоз университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: altybayevasaule@gmail.com

Түркілердің эстетикалық рефлексиядағы далалық білімі

Мақалада түркілердің далалық білімін қалыптастыру және дамыту, оның мазмұнын, функцияларын, Қазақстанның қазіргі әдебиеті мен өнеріндегі танымдық және коммуникативтік табиғатын көрсету ерекшеліктері қарастырылады. Бұл тұжырымдама философия, археология, тарих, мифология, әдебиет және басқа да бағыттардың деректерін тарта отырып, кең өркениетті тарихи-мәдени ауқымда түсініледі. Дала білімі көшпелі қоғамның, жалпы дала өркениетінің маңызды эпистемасы болып табылады. Жалпы гуманитарлық пәнаралық контексте "дала білімі" терминінің бастапқы анықтамасы мен ғылыми негіздемесі берілген. Дала білімі деп белгілі бір баяндаудың белгілі бір этномаркирленген мазмұндық элементтерінің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар кең мағынада философияның, мифологияның, фольклордың, әдебиеттің, этнопедагогиканың, этнопедагогиканың, бейнелеу, монументалды, музыкалық өнердің және Еуразияның дала аймағындағы түркі тілдес халықтар шығармашылығының басқа да түрлерінің негізгі элементтерін қамтитын көлемді психикалық метакогнитивтік парадигма ретінде түсініледі.

Дала білімінің парадигматикасы оның материалдық, рухани болмыс кеңістігінің ерекшелігін көрсететін ұлттың мәдени кодымен нақты және айқын байланысты. Бұл білімнің айрықша белгілері, мысалы, дала аймағына шартсыз тиесілі болу, қалыптасу кезеңділігі, ұзақ мерзімді даму және қоғамның барлық салаларында кең таралу, өзгергіштік, тарих, философия,

мәдениет фактілерін, көшпелі қоғамның ағымдағы мәселелерін түсінудегі ерекше метафоризация және объективтендіру сияқты анықталады және негізделеді. Демек-дала білімінің онтологиялық сыйымдылығы, оның барлық жерде таралуы мен таралу ерекшеліктері. Дала білімі-таңдалмағандардың, бірақ дәстүрде бекітілген және жаңа заманда, әртүрлі жанрлық және стильдік сипаттағы мәтіндерде жазылған бүкіл халықтың игілігі. Әр түрлі жанрлық сипаттағы заманауи қазақ романдарының мысалында негізгі метареферентант даланың тұжырымдамалық (Далалық Білім) және онтологиялық (Құтты білік – Жүсіп Баласағұнның концептісі) метафораларын шығару механизмі қарастырылады.

Түйін сөздер: Дала білімі, түркі өркениеті, дала өркениеті, тұжырымдама, мәдени код, әдебиет, мифология, ауызша және жазбаша дәстүр.

Saule Altybayeva

NarXoz University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: altybayeva@saule@gmail.com

Steppe Gnosis of the Turks in aesthetic reflection

The article deals with the issues of the peculiarities of the formation and development of the Turkic steppe knowledge, reflection of its content, functions, cognitive and communicative nature in modern literature and art of Kazakhstan. This concept is comprehended in a wide civilizational historical and cultural range, with the involvement of data from philosophy, archeology, history, mythology, literature and other areas. Steppe knowledge is a significant episteme of nomadic society, steppe civilization as a whole. The primary definition and scientific substantiation of the term "steppe knowledge" in the general humanitarian interdisciplinary context is given. Steppe knowledge is understood not only as a set of certain specific ethno-marked content elements of a particular narrative, but also in a broader sense as a voluminous mental metacognitive paradigm that includes the basic elements of philosophy, mythology, folklore, literature, ethnopedagogy, ethnopsychology, fine, monumental, musical art and other types of creativity of the Turkic-speaking peoples of the steppe area of Eurasia.

The paradigmatics of the steppe knowledge clearly correlates with the cultural code of the nation, which reflects the specifics of its material, spiritual life space. Such distinctive features of this knowledge as unconditional belonging to the steppe area, gradual formation, long-term permanent development and wide distribution in all strata of society, variability, exceptional metaphorization and objectification in understanding the facts of history, philosophy, culture, current issues of nomadic society are determined and substantiated. Hence – the ontological capacity of the steppe knowledge, the features of its widespread distribution and translation. Steppe knowledge is the property of not the chosen ones, but of the whole people, enshrined in tradition and recorded in the New Age, in texts of various genres and styles. On the example of modern Kazakh novels of different genre nature, the mechanism of producing conceptual (Steppe knowledge) and ontological (Blessed knowledge) metaphors from the basic meta-representative steppe is considered.

Keywords: Steppe knowledge, Turkic civilization, Steppe civilization, concept, cultural code, literature, mythology, oral and written tradition.

Введение

Необходимость реактуализации в широком междисциплинарном и международном исследовательском модусе эпистемы *степное знание* и связанных с ней различных конструктов обосновывается наблюдаемыми в Казахстане и других странах Центральной Азии, Монголии, Сибири и других регионов степного ареала настойчивым стремлением гуманитариев к целостной реконструкции Степи как цивилизационного феномена в истории человечества. Образно говоря, нынешнее время – это время тотальной перестройки сознания (исторического, художественного, философского и др.), ломки стереотипов, предубеждений, предрассудков. В Казахстане в реали-

ях нового времени, времени обретения независимости, интеллектуальной и творческой свободы появляются произведения, нацеленные на разработку ранее табуированных тем, воссоздание правдивой истории народа, осмысление в конечном итоге протогенезиса многих тюркских народов, специфики формирования их бытийности, ментальности, мировоззрения. Нужно сказать, что такая тенденция имеет давнюю традицию. Даже в условиях жесткой цензуры советского времени казахские ученые стремились в максимальной объективизации данных, полученных в ходе различных полевых, источниковых и иных работ. Получили известность и мировое признание известные работы Алькея Маргулана, Мухтара Ауэзова, Кемалы Акишева, Манаша Ко-

зыбаева, Карла Байпакова, Жабайхана Абдильдина, Муханмадияра Орынбекова, Канат Нурлановой и многих других. В этой связи нельзя обойти вниманием книгу «Кочевники. Эстетика: познание мира традиционным казахским искусством» (авторы: Сабит Акатаев, Мурат Ауэзов, Едыге Турсынов, Мирлан Каратаев и другие) (Кочевники. Эстетика, 1993), тираж которой при первом издании был полностью изъят из продажи в связи с «отсутствием классового подхода и идеализацией прошлого» (Кочевники. Эстетика, 1993: 3). Спустя 15 лет, в 1993 году, книга была переиздана и до сих пор является востребованной и полезной для всех, кто интересуется вопросами степной цивилизации. Пользуясь случаем, хотелось бы упомянуть и фундаментальный труд «Древнее право казахов» Салька Зиманова, книги по казахской литературе, языку, фольклору, истории, философии, тюркологии Серика Кирабаева, Абду-Али Кайдара, Шоры Сарыбаева, Рахманкула Бердибая, Зейнуллы Кабдулова, Сеита Каскабасова, Досмухамеда Кшибекова, Рымгали Нургали, Оразака Исмагулова, Кенеса Нурпеиса, Булата Кумекова, Бахыт Азибаевой и других ученых Национальной Академии наук Казахстана. Конечно, не только в пространстве Академии наук, но и в целом в научном, культурном сообществе Казахстана осуществлялись углубленные разыскания, но в формате данной статьи мы ограничимся данным небольшим экскурсом. Мне посчастливилось непосредственно наблюдать за процессом интересных дискуссий, интенсивного интеллектуального поиска, ярких открытий и находок. Закономерным результатом такого междисциплинарного взаимодействия ученых различной специализации стало появление абсолютно уникальных трудов, где четко и ясно артикулировалась выходящая далеко за рамки европоцентристской и советской доктрины идея многотысячелетней истории казахской Степи как развитого миропространства со специфичной цивилизационной архитектурой и культурным многообразием. И *степное знание* предстает в данном контексте базисом всех происходивших и происходящих процессов, концентрированно отраженным в художественной практике, включая фольклор, мифологию, литературу, искусство и другое.

Обзор литературы

Исследовательский корпус межпредметной проблематики *степного знания* включает в себя

источники по истории, этнографии, фольклору, литературоведению, текстологии, концептологии и другим (Кондыбай, 2008; Азибаева, 2014). В фоновом режиме также привлекаются некоторые труды по экспериментальной стилистике, семиотике, цивилизационным кодам, нарратологии (Фуко, 1994; Барт, 1987; Кофман, 1997).

Необходимо также отметить, что на протяжении многих лет нами проводятся определенные разыскания по данной и смежной проблематике, в том числе по теории культурного кода, изданы книги, статьи, доклады (Алтыбаева, 2011, 2018, 2020, 2022). Осуществляется активная международная коллаборация с итальянскими, испанскими, турецкими, литовскими, российскими, кыргызскими и другими учеными.

Материал и методы

Данное исследование посвящено преимущественно рассмотрению семантики самого понятия *степное знание*, его отражения (воссоздания, пересоздания, реконструкции) в современной казахской художественной практике. Для сравнительного анализа отобраны нескольких произведений современной казахской прозы. Это романы «Саки» Булата Жпандарбекова, «Жүсіп Баласағұн» Аскара Егеубая, «Казахский эротический роман» Берика Жылкибаева, «Сны океанных» Аслана Жаксылыкова и другие. Также в сравнительном аспекте привлекаются другие объекты, к примеру, кинонарративы «Серый Лютый» и «Шал» и другие тексты. Доминирующим подходом выступает междисциплинарный модус осмысления и интерпретации текстов, применяются комплексный литературоведческий, нарративный, философский, структурный, семиотический анализ и другие методы.

Результаты и обсуждение

Концепт «Степное знание» является одним из базовых, имплицитно существующих понятий казахской философии, мифологии, фольклора, литературы, этнопедагогике, этнопсихологии, образительного, монументального, музыкального искусства и других гуманитарных дискурсов. Под *степным знанием* нами понимается не просто свод определенных специфических этномаркированных содержательных элементов того или иного нарратива, но и в более широком смысле – объемная ментальная метакогнитивная парадигма, включающая все выше сказанные дискурсы.

В свое время одним из первых, если не первым, это понятие широко применил и обосновал Ауэзхан Кодар. По его мнению, «степное знание – это изустное знание насельников Степи, где номадический гнозис переплетен с культурой оседлых народов и потому часто представлен письменными образцами» (Кодар, 1998).

Степное знание включает в себя массу дискурсивных элементов, культурных кодов материальной и духовной культуры казахского и других кочевых народов степного ареала Евразии. Степное знание основывается на духовной и культурной традиции кочевых народов. При этом традиция понимается как непрерывный преемственный процесс наследования и передачи содержательной, мировоззренческой, историко-культурной и иной информации, важной для понимания национальной картины мира, специфического синкретичного мировосприятия и мировоззрения кочевников Великой степи.

Степное знание связано с понятием *степной цивилизации*, впервые введенное и обоснованное казахским историком Манашем Козыбаевым в прошлом веке, подтвержденное широкомасштабными экспедициями казахстанских и других центрально-азиатских археологов, историков, фольклористов, искусствоведов.

Степная цивилизация кочевников, здесь мы имеем в виду ныне тюркоязычные народы Центральной Азии, а также Монголии, Сибири, является одним из наиболее интересных и обнаруживающих большую релевантность и перспективность в научном и общекультурном смысле междисциплинарных вопросов. Известные мировой науки историко-археологические открытия – знаменитая бегазы-дандыбаевская культура, древние города Туркестан, Тараз, Сыгнак, Фараб – родина великого Абу-Насра аль-Фараби (Казахстан), городище Аркаим (южный Урал, Россия) и многие другие – показывают наличие обширной развитой кочевой и оседлой земледельческой цивилизации на территории Казахстана и сопредельных стран.

Не углубляясь в историко-археологическую сторону исследования, здесь мы рассматриваем эпистему *степное знание* в аспекте ее отражения и воссоздания в современной литературе, искусстве Казахстана. Мы наблюдаем, с одной стороны, наследование и включение в «чистом» виде базовых концептов национальной культуры и философии, а с другой – их художественную, смысловую, часто противоречивую семантическую трансформацию. Среди указанных

базовых концептов тюркские мифы, сказания, легенды, фольклор как наиболее устойчивые условно-метафорические элементы степного знания занимают особое место. Их вневременная содержательная и функциональная долговечность, в то же время метафорическая емкость и эстетическая перспектива позволяют современным писателям активно использовать эти ресурсы образности.

Многовековое Степное знание формировалось и отражалось не только в устной традиции, но и богатой письменной образцовой форме. Его отличительными признаками являлись *безусловная принадлежность степному ареалу, длительное и широкое распространение во всех слоях общества, вариативность, исключительная метафоризация и объективация в осмыслении фактов истории, философии, культуры, текущих вопросов бытия кочевого общества*. Отсюда – его *онтологическая емкость*, специфика его распространения и трансляции. Важно, что *Степное знание – достояние не избранных, но всего народа*, закрепленное в традиции и зафиксированное в Новом времени.

Это знание формировалось постепенно, во многом благодаря развитой устно-поэтической традиции кочевников. Выдающимися представителями казахской поэзии являются Асан қайғы и Қазтұған жырау (XV в.), позже целая плеяда поэтов – сказителей, казахских менестрелей – жырау Ақтамберды Сарыұлы, Шалқиіз, Марғаска, Тәтікара и другие. Особое место занимают в национальной поэзии и истории знаменитые Бұқар жырау Қалқаманұлы, Үмбетей жырау (XVIII в.) и др. В конце XIX – начале XX вв. огромную работу по сохранению Степного знания проделал Машхур Жусуп Копеев, поэт, философ, фольклорист, мистик. Эти имена связаны со становлением и укреплением национальной и государственной идентичности степного евразийского пространства – Казахская степь, Казахское ханство и др.

Степное знание как эпистема номадической цивилизации и в контексте истории казахской культуры и философии также связано с такими именами Нового времени, как Абай, Шакарим, Алихан Букейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мустава Шокай, Халел Досмухамедов и другие. Необходимо также сказать о тюркских просветителях раннего средневековья Жусупе үсіне Баласагуне и Махмуде Кашгари, авторах первых тюркоязычных трактатов по тюркской философии и языку: дастана «Құтадғұ білік» и «Тюркского словаря».

Выдающимся качеством Степного знания является его коммуникативная, когнитивная емкость и гибкость. Его интуитивность и сверхчувствительность, четкая глубинная связь с природой, природными циклами, особое чувственно-образное и прикладное восприятие космических тел, звезд, планет по преимуществу лежат в основе национального образа мира, мироустройства и мировоззрения казахов и других кочевых народов Центральной Азии. В этом плане, можно сказать, что «вторичные моделирующие структуры» (Лотман, 2004), семиозис данного уникального понятия в современной литературе и искусстве могут отчётливо проявлять свою органичность и сопричастность великому прошлому, будущему и настоящему народа.

Естественно, что одними из наиболее частотных метареферентов (Алтыбаева, 2018) в современном казахском художественном дискурсе являются рассматриваемый концепт *степь* (*дала*) и производные от него концептуальная (*Степное знание*) и онтологическая метафоры (*Благодатное знание*). Особенно они проявлены в современных исторических и постмодернистских произведениях. Концепт *степь* реализуется на нескольких смысловых, иерархически расположенных нарративных уровнях. В изначальной семантике *степь* – обширная природная зона, уникальная экосистема, специфическая флора и фауна. Такое формальное понимание акцентирует объективные географические, физические атрибуты понятия. Следующий уровень концептуализации значения: степь как основное миропространство кочевника, в котором концентрируется его уклад, быт, рождение, жизнь и смерть. На этом уровне уже происходит своеобразное ценностное утяжеление понятия, его смысловое растяжение, связанное с усилением абстрактного компонента.

В литературе Казахстана степь сохраняет статус доминирующей ментальной координаты номадического микрокосма. Он становится самоценной величиной – значимой эмблемой кочевничества как уникальной философии и эмпирики, тысячелетнего цивилизационного феномена. В художественном дискурсе, не только казахской литературе, но и в изобразительном искусстве, кино, архитектуре, *степь* порождает множественные концептуальные метафоры с двойным кодированием *степное знание* (А.Кодар), *степная цивилизация* (М.Козыбаев), *степная аристократия*, *степная провинция* (к примеру, первая казахская газета называлась

Дала уалаяты газеті), *Великая степь*, *степной край*, *степное просвещение*, *степная вольница*, *степная риторика*, *степной этикет*, *степная этика* и др. В последнее время наблюдается его концептуализация и в сфере масс-медиа, политической риторики (*Семь граней Великой степи*). Кстати, в одном из своих докладов на конгрессе мифокритиков в Мадриде нами был представлен развернутый сравнительно-семиотический анализ двух интересных визуальных нарративов с ядерным концептом Степь: фильм «Серый лютый» (1973 г.) Толомуша Океева и «Шал» (2012 г.) Ермека Гурсынова, снятого 40 лет спустя.

Волк/волчица – один из наиболее почитаемых животных в традиционной культуре казахов, наделенных мистической аурой. Это связано в первую очередь с архаичными представлениями о генеалогии тюрков. Первоначально в мифологической и позже в религиозно-культурной парадигме именно образ мудрой, сильной, грозной волчицы – прародительницы тюрков – занимает главенствующее место. Она выполняет функцию этнокультурного кода – тотемного животного, становится продуктивным для искусства конструктом, порождающим все новые и новые смыслы.

Такой подход отражает особенности степного, тюркского, по преимуществу номадического, мировосприятия. Для тюрка-номада неотделимость (синкретизм) мира человека и мира животных, в первую очередь, от тотемных животных, природы органична и первоначальна. Эстетико-философская аутентичность образа-символа волка подтверждается его долговечностью и релевантностью для казахского этноса во все времена. Это четко проявляется и в современном кино, театре, анимации, изобразительном искусстве, литературе Казахстана. Встроенные в современный видеоряд сказания о волке представляют собой развернутый в пространстве и времени многомерные нарративы. Несмотря на внешнюю динамичную и даже драматичную (*Кок-серек*, *Шал*) фабулу кинонарратива, прямо или косвенно, в фоновом режиме, этот конструкт присутствует во многих казахских фильмах.

Впервые в казахской и в целом центрально-азиатской литературе звериный код *волк*, сохраняя этнический колорит, был представлен в более широком контексте осмысления базовых оппозиций – добро и зло, свет и тьма, любовь и ненависть. В сравнении с фольклорно-тотемической анималистической традицией, где данный зоокод маркируется положительной семантикой

волк – тотем и хранитель тюрков, *Степи*, писатель разработал преимущественно реалистическими средствами сложный образ, в котором звериное интенциональное качество является доминантой его характера, мышления, отраженной в абсолютной внешней и внутренней инаковости, особенности по отношению не только к миру людей, но и к другим зверям, своей же волчьей стае. Судьба (фатум) Серого лютого четко коннотируется его тотальным одиночеством, за исключением недолгого эпизода единения с белой волчицей, смерть которой от рук охотников ознаменовала еще большее усиление его звериных качеств. Коксерек – волк-одиночка – отмечен здесь экзистенциальной маркировкой *чужого среди чужих и чужого среди своих*. Мухтар Ауэзов, как никто до и после него в казахской литературе, смог воссоздать звериный код волка во всей полноте и рельефности синтеза биологического, психологического, социального, философского начал.

Современный казах, горожанин или житель аула, все также подсознательно идентифицирует себя с кочевником, для которого бескрайняя степь – родной дом, а сакральные животные, в первую очередь, волк, – традиционные символы этноидентичности. Независимость, воля, сила – качества, присущие волку, привлекательны для степняка – номада. Интересное замечание приводит А.Бисенбаев: «В самые древние времена для тюрков, как и других народов, мир животных и мир людей были едиными... Тюрки были кочевниками, они следовали по *бескрайней* степи в поисках Жер-уюк (земли обетованной – С.А.) – счастливой, изобильной земли, где птицы выют гнезда на спинах овец. Но найти эту землю очень трудно. *Никто не знает степь лучше, чем волк*. Он может противостоять опасностям, он может отогнать злых духов, он может найти дорогу. *Волк – пастух диких стад*. Он охраняет свои земли от посягательств чужаков. Он не может жить в неволе. Поэтому тюрки поклонялись волкам, а если обстоятельства заставляли убить волка, то обязательно просили прощения у духов и животного» (Бисенбаев, 2018).

Кроме того, мифологема волк/волчица гармонично встраивается в пространство Великой Степи – изначальной обители тюрка/прототюрка. Мировоззрение номада связано центральным емким кодом – кодом родной земли, преимущественно Степи. Отсюда широкое распространение пространственных культурем и мифологем – Жер-Ана (*Мать-земля – С.А.*), Жер-уйык (*Земля*

обетованная), Ұлы Дала (*Великая степь*), Байтерек (*Древо жизни*), волшебная птица Самрук, Көк Тенгри (*Вечное Синее небо, Небесный Бог*) и другие. Как правило, в художественных нарративах именно эти мифологемы – конструкты являются наиболее частотными и тиражируемыми в современном искусстве традиционными этнокультурными кодами.

Однако именно в романистике Казахстана концепт *степь* приобретает качества аксиологически емкого метареферента, устанавливающего единое диалогическое пространство национальной картины мира. Здесь *степь*, как правило, – позитивно маркированный концепт. Находящийся в когнитивной структуре текста он максимально концептуализирован, информативен, валентен, что во многом связано с природой художественного сознания. Специфика арт-сознания заключается в осознанном стремлении не просто отразить, но создать и воссоздать особое пространство взаимодействующих текстуальных единиц, маркированных на онтологическом, информативном, коммуникативном, нарративном и собственно эстетическом уровнях.

Нужно сказать, что степь может приобретать качества мифического и мистического, экзистенциального пространства. Максимальное олицетворение и метафоризация данного образа приобретает качества одухотворенного живого существа: как мифический грозный исполин, как безграничный океан, степь дышит, чувствует, сопереживает человеку как своему ребенку, а в других контекстах – становится врагом человеку, наказывает его, разрушает его несправедные решения. Так происходит, к примеру, в романе «Сны окаянных» Аслана Жаксылыкова.

С приходом советской власти в начале прошлого века произошла насильственная коллективизация казахского народа. Целинное освоение казахской степи сопровождалось постоянными фактами злоупотреблений, преступлений против человечности, нарушения вековых устоев кочевой цивилизации, вело к повсеместному голоду и смерти миллионов степняков. Это доказанные факты недавней истории часто отражаются в современной казахской прозе через документальную конкретику и одновременно метафорику контрастной трансформации мифического гармоничного пространства Степной цивилизации в дикое разрушенное мифопро пространство. Нужно также сказать, что в это время последовательно уничтожались или скрывались ценные артефакты Степного знания, были

репрессированы многие носители исконного Степного знания – акыны, жырау как носители прошлой «байской буржуазной» культуры. Иезуитская политика царской и позже советской власти в казахской степи отражалась в псевдо-сохранении национального языка и культуры, но при этом закрывались национальные школы или их было ничтожно малое количество.

Советские идеологи прекрасно понимали, что Степное знание – бесценный источник и основа национальной культуры духовности, поэтому ко всему национальному был приклеит ярлык «буржуазный», «националист» и т.д. Репрессивная машина работала безотказно. Хотя надо отдать должное памяти казахской интеллигенции тех времен: несмотря на все препоны они добились проведения археологических, фольклорных, востоковедных экспедиций на территории Казахстана. Но это произойдет много позже, уже в 60-х годах прошлого века.

Такие картины мифического разрушения представлены в постмодернистском романе «Сны окаянных» Аслана Жаксылыкова, историческом романе «Одинокий дом» Смагула Елубая. Противоречивая реконструкция мифа о степной вольнице, *Золотом веке* степи отражается здесь во включении в повествование непривычной образно-символической концептуальной схемы с сильным мифокомпонентом *демоническое* в ядре понятия: *степь* → *хаос* → *ночь* → *звери* → *страх* → *ужас* → *кошмар* → *смерть* (Жаксылыков, 2005: 135). Картины экокатастрофы казахской степи в первых десятилетиях XX века ретроспективны: даны через воспоминания взрослого человека, случайно попавшего в родные края. В то же время концепт *степь* смыкается с мегаконцептами *историческая память, историческая правда*.

Комплексный анализ показывает, что концепт *степь* реализуется в казахской прозе на нескольких взаимосвязанных уровнях восприятия, прочтения и осмысления текста: *пространственно-временном, предметно-вещном, символично-метафорическом, семиотическом, ассоциативно-рефлексивном, собственно ментальном, информативно-коммуникативном* и других. К примеру, в исторической диалогии «Саки» (Жандарбеков, 1993) Булата Жандарбекова степь представляется единым пространством с ее древними жителями – прототюрками, их верованиями, культурой, этнопсихологией.

Здесь мы видим иной художественный подход. Включение лаконичных и емких описаний

бескрайних степных просторов, уникальной хозяйственной, государственной, политико-правовой системы, сочетается с динамичным повествованием о ключевых событиях древней истории прототюрков. Ассоциативное поле романа охватывает на внешнем сюжетно-композиционном уровне систему известных исторических событий, персоналий. На внутреннем латентном уровне воссоздаются и развиваются традиционные бинарные оппозиции: война – мир, свобода – рабство, сила – слабость, доблесть – трусость, благородство – низость, степное военно-кочевое общество – рабовладельческие общества древнего Востока (Персии, Ассирии, Вавилона, Египта и других).

Особое место в исторических произведениях занимает описание степняков, исконных жителей Степи, их жизненного уклада, мирохозяйствования, внутренней и внешней политики, психологии. Саки – протюрки представлены в романе с различных нарративных точек зрения: в мирное время, во время военных действий, во время ритуальных действий (боевой танец у священного огня как знак начала войны, свадебные и похоронные обряды, церемониальный этикет встречи и проводов послов, старейшин родов и другие). Такой подход позволяет создавать в восприятии читателя целостный и объемный, в когнитивном смысле, собирательный, эмотивно насыщенный образ народа великой Степи. *Многочисленный народ-воин*, что само по себе уникальное явление в цивилизационной и культурном аспектах, обладающий богатой сказительской традицией, способный противостоять любому врагу, совершать набеги и при этом свято чтить традиции своих предков, быть гостеприимным и бесстрашным, мудрым и наивным, искренним и беспощадным.

В когнитивной и повествовательной структуре текста *степь* тесно коррелируется с ранее обозначенными концептуальными метафорами *степное знание* (А. Кодар) и *степная цивилизация* (М.К.Козыбаев), что означает другой, более высокий уровень концептуализации объекта: уровень концептуальной метафоры. Степное знание не существовало в онтологическом и культурном вакууме, оно активно взаимодействовало с материальной и духовной культурой соседних оседлых земледельческих народов.

Данное многогранное знание функционировало в виде развитой авторской поэзии жырау, сәл-сері, в мифах, легендах, сказаниях, дастанах, преданиях, пословицах и поговорках, степной

риторики в целом, национальных играх, ритуалах и обычаях. Эти метафорические формы древней духовной коммуникации кочевников, трансформируясь, перейдя в письменную профессиональную литературу, стали своеобразной «вторичной моделирующей семиосферой» (термин Ю.М.Лотмана) номадического мира, с сохранением исходного центрального кода – концепта *степь*.

В современных казахских романах, особенно исторической тематики, концептуальная метафора *степное знание* логично связана с концептом *историческое знание*. Ретроспектива и референции позволяют активизировать ассоциативное поле и память читателя, передать ему ценную историко-культурную информацию. Так, в романе-эссе «Жүсіп Баласағұн» Аскара Егеубая *степное знание* трансформируется в уникальную концептуальную метафору *Құтты білік* (*Құтадғу білік – Благодатное знание*), реализованную в книге через философский анализ одноименного энциклопедического дастана Жусупа Баласағуна.

Здесь представлен целый каскад оригинальных метафорических метареферентов: образы-символы, мифообразы, образы-эмблемы, конструкты древней и раннесредневековой архитектуры, вербальной и невербальной коммуникации, устной поэзии, каллиграфии, степной риторики и другие. Начиная с обозначения синкретичного жанра (романа-эссе), предисловия, последовательно формируется доминирующая историко-философская концептосфера произведения, полностью соответствующая его основной теме и пафосу возрождения национальной духовности. Своеобразие романной структуры отражается также в системе взаимосвязанных притч, сказаний, легенд, иносказательных диалогов, историко-культурных, философско-дидактических, фольклорных, мифологических экскурсов с четкой символической направленностью, подчиненных строгой логике заявленного синтетического жанра, объединяющего панорамное историко-философское эссе и роман.

Развернутые просветительские интенции Жусупа Баласағуна, разработанная им «философия практического разума» (Орынбеков, 1994) вплетены в ткань повествования о судьбе выдающегося философа и просветителя древней Степи. *Степное знание* получает развитие в авторской метафоре *Благодатное знание*, тем самым наполняя его содержание иерархической

смысловой и ценностной доминантой. Ведь, по мысли Дж. Лакофа, одной из важнейших функций метафоры является когнитивная, или функция получения знания. В этом смысле персонажи здесь играют роль своеобразных информантов текущей нарративной ситуации и одновременно носителей идеи просвещенной монархии.

Говоря о противоречивой художественной реконструкции Степного знания, включая собственно миф, фольклор, нельзя обойти вниманием постмодернистский «Казахский эротический роман» Берика Жылкибаева. Вынесенное в заголовок «жанровое расширение» – казахский эротический роман – имеет четко артикулируемый этнокультурный компонент. А с другой стороны он отсылает к общемировой культурной традиции эротической литературы, начиная с «Декамерона» Джованни Боккаччо и, пожалуй, с более ранних источников, к примеру, с мифов о богах и происхождении родов. Можно сказать, что произведение Б. Жылкибаева намеренно разрушает канон жанра эротического романа и в целом эротической литературы (с ее акцентом на семантику определения). Подобное разрушение эстетики, содержания, логики повествования эротического романа в принципе соответствуют общестилевой направленности постмодернистского текста, нацеленного на известный принцип «множественности интерпретации». Вместе с тем исследуемый роман демонстрирует своеобразный философско-эстетический эклектизм.

Сложная структура и стилистика данного романа не всегда последовательно, но все же формируется включением различных метадачных, поэтических интертекстов, мифических прототюрских референций к различным источникам по истории и культуре казахского народа, в целом тюркогенеза. Собственно «эротическая» составляющая «приглушена» действительно интересными пассажами из казахской мифологии и эпоса, экскурсами в культуругенез женского начала, института семьи и рода в номадической традиции. Здесь ритуалистика Степи с жертвоприношениями животных, долгих камланий – магических заклинаний – песнопений баксы, фольклорных эротических мотивов в романе трансформируется в квазиритуалистику советских и постсоветских времен с долгими парадными речами различных карикатурных начальников.

В романе можно отметить также скрытую метаморфозу традиционного женского начала

в прототюркской и национальной картине мира – праматерь Умай, мифообраз Халаш – в современный женский код, в котором почти полностью разрушены мистический и магический элементы мифа-основы. В то же время нужно сказать, что художественная проработка историко-культурных кодов (миф о Синем волке – прародители тюрков, традиционные ритуалы и обряды, фольклорные источники), а также включение пространственных авторских саркастических и иронических экзерсисов (нужно иметь в виду исключительную эрудицию самого автора – профессионального филолога, профессора Берика Магисовича Жылкибаева), которые вместе с сюжетной квазидетективной линией создают текст, тяготеющий к паралитературе. Такой текст, как известно, развивается на стыке литературы и философии, литературы и эстетики, литературы и искусствоведения, литературы и теологии, литературы и истории.

Выводы

Приведенные здесь тексты, конечно, их много больше, привлекательны своей эксперимен-

тальной стороной, помимо других интригующих моментов филологического разыскания. Одним из проблем поэтики текста становятся также и следующие вопросы. К чему ведет намеренное разрушение мифического сознания в современном тексте; происходит ли корневое разрушение романа как магистрального жанра или перед нами разворачивается глобальная ценностная «перезагрузка» философии и эстетики данного жанра.

В завершение отметим, что содержание и направления Степного знания в контексте его художественной реконструкции в современной литературе и искусстве Казахстана является одним из наиболее актуализированных и интересных. Не в последнюю очередь это связано с вопросами сохранения и развития национально-культурной идентичности тюркских народов, обоснования их суверенного равноправного существования на протяжении многих тысячелетий. Само существование Степного знания является подтверждением известного тезиса диалога культур и цивилизаций, культурного разнообразия в глобальном масштабе.

Список литературы

- Алтыбаева С.М. Актуальная мифопоэтика. Учебное пособие. – Алматы. 2020. – 208 с.
- Алтыбаева С.М. Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы. Издание второе доп. и ред. – Алматы: «Ғылым», 2018. – 440 с.
- Алтыбаева С.М. Когнитивный тезаурус культурного кода: коммуникативный и эпистемологический аспекты// Педагогика и Психология. 2020. №2. – С. 234-243
- Алтыбаева С.М. Культурный код и концептуальная метафора: сопряжение контекстов. Альманах «Мәдениет. Culture. Культура». Астана: Институт культуры, 2018. №1-2. – С.52-54.
- Алтыбаева С.М. Метареферентанты в когнитивной структуре художественного текста: декодирование смыслов// Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Серия Филологические науки. – 2022. – №2. – С. 274-291. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.021>
- Алтыбаева С.М. Современная казахская проза (анализ, интерпретация, постижение). Учебное пособие. – Алматы: Изд-во КазНПУ им. Абая. – 2011. – 147 с.
- Алтыбаева С.М., Сагындыков Е.С. Мифо-фольклорные инсталляции в структуре художественного текста// Филологический аспект: международный научно-практический журнал. 2019. №7. – С. 153-164. Режим доступа: <http://scipress.ru/philology/articles/mifo-folklornye-installyatsii-v-strukture-khudozhestvennogo-teksta.html>
- Анималистическая Вселенная казахской культуры в диаграмме эпох. Коллективная монография. – Астана: КазНИИК, 2017. – 560 с.
- Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. Изд. 2-ое. Астана, 2011. – 284 с.
- Әзібаева Б.У. (Азибаева Б.У.) Қазақ эпосының сюжеттері = Сюжеты казахского эпоса. Алматы: ServisePress, 2014. – 576 б.
- Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Тракаты, статьи, эссе. М.: МГУ, 1987. С. 387 – 422
- Бижкенова А.Е., Байкадамова А.Н. Лексическая семантизация концепта «степь» в художественном произведении// Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия Филологическая. №1 (185).2022. – С.71-83. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph8>
- Бисенбаев А.К. Мифы древних тюрков http://www.kyrgyz.ru/articles/library/ak_bisenbaev_mify_drevnih_tyurkov/5/ Дата обращения 15.12.2018
- Володина Н.В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения. М.: Флинта: Наука, 2010. – 256 с.
- Егеубай А. Жүсіп Баласағұн. Роман-эссе. – Алматы: Арда, 2005. – 312 б.

- Жаксылыков А. Сны окаянных. Трилогия. – Алматы: ТОО «Алматинский издательский дом», 2005. – 526 с.
- Жандарбеков Б. Саки. Исторический роман-дилогия. – Алматы: Жазушы, 1993. – 624 с.
- Жылкибаев Б. Казахский эротический роман. – Алматы, 2010. – 440 с.
- Идеосфера культурного кода Казахстана: литература и масс-медиа = Idiosphere of Kazakhstan cultural code: literature and mass media/ Коллективная монография. На русс=англ. яз. Под общей редакцией и авторством С. М. Алтыбаевой – Алматы: Brandbook, 2020. – 224 с.
- Кодар А. Мироззрение кочевников в свете Степного знания// Культурные контексты Казахстана: история и современность. Алматы: Ниса, 1998. – С.56 – 65.
- Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга 4. Алматы: «Сага», 2008. – 472 с.
- Кофман А.Ф. Латиноамериканский художественный образ мира. М.: Наследие, 1997. – 320 с.
- Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Ғылым, 1993. – 264 с.
- Культурный код в интермедиальном пространстве: сб. науч. тр. / Сборник научных трудов. Под редакцией и авторством С. М. Алтыбаевой. – Алматы: Ғылым, 2019. – 380 с.
- Лотман Ю.М. Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство, 2000. Режим доступа: <http://members.fortunecity.com/slavaaa/ya.html>. Дата обращения: 17.05.2017
- Орынбеков М. Предфилософия казахов. Алматы: Өлке, 1994. – 208 с.
- Сулейменов О. Язык письма. Алматы – Рим, 1998. 502 с.
- Тичер С., Мейер М., Водак Р., Веттер Е. Методы анализа текста и дискурса. / Пер. с англ. Харьков: Гуманитарный Центр, 2009. – 356 с.
- Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб.: А-сэд, 1994. – 408 с.
- Altybayeva S.M., Imposti G.E. Philosophy of the modern text: the features of the narrative structure// Bulletin of National Academy Of Sciences of The Republic of Kazakhstan. Volume 5, Number 393 (2021), pp. 265 –270 <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.193>
- Foucault M. Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias// From: Architecture /Mouvement/ Continuité October, 1984; (“Des Espace Autres,” March 1967Translated from the French by Jay Miskowiec). Access mode: <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> The appeal date: 11.02.2020
- Losada Goya J.M. The Subversive Triad: A Theoretical Approach //Myth and Subversion in the Contemporary Novel. Cambridge Scholars Publishing, 2012. 523 p.
- S.M.Altbayeva L.V. Comutstsi. Representative models of military codes in the Kazakh historical novels// Bulletin of National Academy Of Sciences of The Republic of Kazakhstan. Volume 2, Number 378 (2019), p. 79– 87. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.43>

Reference

- Altybayeva S.M. Aktual'naya mifopoetika. Uchebnoye posobiye. – Almaty. 2020. – 208 s. (in Russian)
- Altybayeva S.M. Kazakhskaya proza perioda nezavisimosti: traditsiya, novatorstvo, perspektivy. Izdaniye vtoroye dop. i red. – Almaty: «Gylym», 2018. – 440 s. (in Russian)
- Altybayeva S.M. Kognitivnyy tezaurus kul'turnogo koda: kommunikativnyy i epistemologicheskiy aspekty// Pedagogika i Psikhologiya. 2020. №2. – S. 234-243 (in Russian)
- Altybayeva S.M. Kul'turnyy kod i kontseptual'naya metafora: sopryazheniye kontekstov. Al'manakh «Mädeniyet. Culture. Kul'tura». Astana: Institut kul'tury, 2018. №1-2. – С.52-54. (in Russian)
- Altybayeva S.M. Metarepresentanty v kognitivnoy strukture khudozhestvennogo teksta: dekodirovaniye smyslov// Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylay khana. Seriya Filologicheskkiye nauki. – 2022. – №2. – S. 274-291. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.021> (in Russian)
- Altybayeva S.M. Sovremennaya kazakhskaya proza (analiz, interpretatsiya, postizheniye). Uchebnoye posobiye. – Almaty: Izd-vo KazNPU im. Abaya. – 2011. – 147 s. (in Russian)
- Altybayeva S.M., Comutstsi L.V. Representative models of military codes in the Kazakh historical novels// Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 2, Number 378 (2019), r. 79 – 87. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.43> (in English)
- Altybayeva S.M., Imposti G.E. Philosophy of the modern text: the features of the narrative structure// Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 5, Number 393 (2021), pp. 265 –270 <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.193> (in English)
- Altybayeva S.M., Sagyndykov Ye.S. Mifo-fol'klornyye installyatsii v strukture khudozhestvennogo teksta// Filologicheskii aspekt: mezhdunarodnyy nauchno-prakticheskiy zhurnal. 2019. №7. – S. 153-164. Rezhim dostupa: <http://scipress.ru/philology/articles/mifo-fol'klornyye-installyatsii-v-strukture-khudozhestvennogo-teksta.html> (in Russian)
- Animalisticheskaya Vseleennaya kazakhskoy kul'tury v diagramme epokh. Kollektivnaya monografiya. – Astana: KazNIİK, 2017. – 560 s. (in Russian)
- Ayazbekova S.SH. Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazakhov. Izd. 2-oye. Astana, 2011. – 284 s. (in Russian)
- Bart R. Vvedeniye v strukturnyy analiz povestvovatel'nykh tekstov // Zarubezhnaya estetika i teoriya literatury XIX–XX vv. Traktaty, stat'i, esse. M.: MGU, 1987. S. 387 – 422. (in Russian)

- Bisenbayev A.K. Mify drevnih tyurkov http://www.kyrgyz.ru/articles/library/ak_bisenbaev_mify_drevnih_tyurkov/5/ Data obrashcheniya 15.12.2018 (in Russian)
- Bizhkenova A.Ye., Baykadamova A.N. Leksicheskaya semantizatsiya kontsepta «step» v khudozhestvennom proizvedenii// Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya Filologicheskaya.. №1 (185).2022. – S.71-83. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph8> (in Russian)
- Əzibayeva B.U. (Azibayeva B.U.) Kazak, eposynuň syuzhetleri = Syuzhety kazakhskogo eposa. Almaty: ServisePress, 2014. – 576 b. (in Kazakh = in Russian)
- Foucault M. Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias// From: Architecture /Mouvement/ Continuité October, 1984; (“Des Espace Autres,” March 1967Translated from the French by Jay Miskowiec). Access mode: <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> The appeal date: 11.02.2020 (in English)
- Fuko M. Slova i veshchi. Arkheologiya gumanitarnykh nauk. SPb.: A-cad, 1994. – 408 s. (in Russian)
- Ideosfera kul'turnogo koda Kazakhstana: literatura i mass-media = Idiosphere of Kazakhstani cultural code: literature and mass media/ Kollektivnaya monografiya. Pod obshchey redaktsiyey i avtorstvom S. M. Altybayevoy – Almaty: Brandbook, 2020. – 224 s. (in Russian=in English)
- Kochevniki. Estetika: Poznaniye mira traditsionnym kazakhskim iskusstvom. – Almaty: Gylym, 1993. – 264 s. (in Russian)
- Kodar A. Mirovozzreniye kochevnikov v svete Stepnogo znaniya// Kul'turnyye konteksty Kazakhstana: istoriya i sovremenost'. Almaty: Nisa, 1998. – S.56 – 65. (in Russian)
- Kofman A.F. Latinoamerikanskiy khudozhestvennyy obraz mira. M.: Naslediye, 1997. – 320 s. (in Russian)
- Kondybay S. Mifologiya predkazakhov. Kniga 4. Almaty: «Saga», 2008. – 472 s. (in Russian)
- Kul'turnyy kod v intermedial'nom prostranstve: sb.nauch.tr. / Sbornik nauchnykh trudov. Pod redaktsiyey i avtorstvom S. M. Altybayevoy. – Almaty: Gylym, 2019. – 380 s. (in Russian; in English)
- Losada Goya J.M. The Subversive Triad: A Theoretical Approach //Myth and Subversion in the Contemporary Novel. Cambridge Scholars Publishing, 2012. 523 p. (in English)
- Lotman Yu.M. Semiosfera. Sankt-Peterburg: Iskusstvo, 2000. Rezhim dostupa: <http://members.fortunecity.com/slavaaa/ya.html>. Data obrashcheniya: 17.05.2017 (in Russian)
- Orynbekov M. Predfilosofiya kazakhov. Almaty: Ælke, 1994. – 208 s. (in Russian)
- Suleymenov O. Yazyk pis'ma. Almaty – Rim, 1998. 502 s. (in Russian)
- Ticher S., Meyyer M., Vodak R., Vetter Ye. Metody analiza teksta i diskursa. / Per. s angl. Khar'kov: Gumanitarnyy Tsent, 2009. – 356 s. (in Russian)
- Volodina N.V. Kontsepty, universalii, stereotipy v sfere literaturovedeniya. M.: Flinta: Nauka, 2010. – 256 s. (in Russian)
- Yegeubay A. Zhysip Balasağyn. Roman-esse. – Almaty: Arda, 2005. – 312 b. (in Kazakh)
- Zhaksylykov A. Sny okayannykh. Trilogiya. – Almaty: TOO «Almatinskiy izdatel'skiy dom», 2005. – 526 s. (in Russian)
- Zhandarbekov B. Saki. Istoricheskiy roman-dilogiya. – Almaty: Zhazushy, 1993. – 624 s. (in Russian)
- Zhylkibayev B. Kazakhskiy eroticheskiy roman. – Almaty, 2010. – 440 s. (in Russian)

МРНТИ 17.01.11

С.Дж. Гасимова

Бакинский Славянский университет, Азербайджан, Баку

e-mail: sali13@list.ru

ТРАДИЦИИ ЧЕХОВСКОЙ САТИРЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ)

В статье рассказывается о влиянии знаменитого русского писателя А.П. Чехова на мировую литературу, в частности на азербайджанскую. Говоря о наличии в творчестве Джалила Мамедкулизаде традиций чеховской сатиры, следует говорить не только о внешнем сходстве тематики, но и о том, что под влиянием русского писателя он сумел внести новое слово, тесно приуроченное к реальной азербайджанской действительности. Автор статьи отмечает, что идейная близость А.П. Чехову и другим представителям русской классической литературы XIX века была прежде всего вызвана теми объективными условиями, которые определяли собой историческое развитие Азербайджана, тесно связанного в те времена с русской культурой, политикой и государственностью. Поэтому сравнение и сопоставление с творчеством Чехова выглядит вполне закономерным – оно оправдано ролью и значением работ азербайджанских писателей в развитии национальной литературы на рубеже XIX-XX веков. В статье также рассматривается одна из основных тем в русской литературе – образ «маленького человека» и его присутствие в творчестве Антона Чехова. Автор подчеркивает, что Чехов обращает особое внимание на таких людей, которые обычно остаются незамеченными из-за своего низкого социального статуса. Создание образа "маленького человека" является ключевой установкой Чехова. С одной стороны, появление таких персонажей служит критикой общественного уклада, который создает класс людей, находящихся в нижнем слое общества. С другой стороны, это также служит напоминанием окружающим о значимости милосердия, терпения и сострадания.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, проблема героя, «маленький человек», компаративистика, социальная среда, художественный образ.

S.J. Gasimova

Baku Slavic University, Azerbaijan, Baku

e-mail: sali13@list.ru

Traditions of Chekhov's satire in the works of Azerbaijani writers (based on the work of Jalil Mammadkulizade)

The article deals with the influence of the famous Russian writer A.P. Chekhov on the world literature, particularly on Azerbaijani literature. Speaking about the presence in the works of Jalil Mammadkulizade the tradition of Chekhov's satire, it is necessary to speak not only about the external similarity of themes, but also about the fact that under the influence of the Russian writer he was able to introduce a new word, closely confined to the real Azerbaijani reality. The author of the article points out that the ideological affinity of Chekhov and other representatives of the Russian classical literature of the 19th century was caused by the objective conditions, which determined the historical development of Azerbaijan, which at that time was closely connected with the Russian culture, politics and statehood. Therefore, the comparison and comparison with Chekhov's work looks quite natural – it is justified by the role and importance of the works of Azerbaijani artists in the development of national literature at the turn of XIX-XX centuries. The article also deals with one of the main themes in Russian literature – the image of "little man" and its presence in the works of Anton Chekhov. The author emphasizes that Chekhov pays special attention to such people, who usually remain unnoticed because of their low social status. The creation of the image of the "little man" is a key attitude of Chekhov. On the one hand, the appearance of such characters serves as a critique of the social order that creates the class of people in the lower strata of society. On the other hand, it also serves to remind others of the importance of mercy, patience, and compassion.

Key words: Azerbaijani literature, the hero's problem, "little man", comparative studies, social environment, artistic image.

С.Дж. Гасимова

Баку Славян университети, Әзірбайжан, Баку
e-mail: sali13@list.ru

Әзірбайжан жазушыларының шығармашылығындағы Чехов сатирасының дәстүрлері (Джалил Мамедкулизаданың шығармашылығы негізінде)

Мақалада әйгілі орыс жазушысы А.П. Чеховтың әлемдік әдебиетке, атап айтқанда Әзірбайжанға әсері туралы айтылады. Джалил Мамедкулизаданың жұмысында Чехов сатирасының дәстүрлерінің болуы туралы айта отырып, тақырыптың сыртқы ұқсастығы туралы ғана емес, сонымен бірге орыс жазушысының әсерінен ол нақты Әзірбайжан шындығымен тығыз байланысты жаңа сөз енгізе алды. Мақала авторы А. П. Чеховтың идеялық жақындығы туралы айтады. Чехов және XIX ғасырдағы орыс классикалық әдебиетінің басқа өкілдеріне, ең алдымен, сол кездегі орыс мәдениетімен, саясатымен және мемлекеттілігімен тығыз байланысты Әзірбайжанның тарихи дамуын анықтайтын объективті жағдайлар себеп болды. Сондықтан Чеховтың шығармашылығымен салыстыру және салыстыру табиғи болып көрінеді – бұл әзірбайжан жазушыларының XIX-XX ғасырлар тоғысындағы ұлттық әдебиеттің дамуындағы рөлі мен маңыздылығымен негізделген. Мақалада сонымен қатар орыс әдебиетіндегі негізгі тақырыптардың бірі – "кішкентай адамның" бейнесі және оның Антон Чеховтың шығармашылығындағы қатысуы қарастырылады. Автор Чеховтың әлеуметтік мәртебесінің төмендігіне байланысты әдетте назардан тыс қалатын адамдарға ерекше назар аударатынын атап көрсетеді. "Кішкентай адамның" бейнесін жасау – Чеховтың негізгі көзқарасы. Бір жағынан, мұндай кейіпкерлердің пайда болуы қоғамның төменгі қабатындағы адамдар тобын құратын әлеуметтік құрылымға сын ретінде қызмет етеді. Екінші жағынан, бұл басқаларға мейірімділіктің, шыдамдылық пен жанашырлықтың маңыздылығын еске салады.

Түйін сөздер: Әзірбайжан әдебиеті, батыр мәселесі, "кішкентай адам", компаративистика, Әлеуметтік орта, көркем образ.

Введение.

Демократическую культуру Азербайджана первой трети XX столетия в первую очередь формировали лучшие представители новой интеллигенции. Это было в основном молодое поколение, выросшее во второй половине XIX века. Многие из них получили русское образование: Дж. Мамедкулизаде, А. Ахвердов, Н. Везиров, Н. Нариманов и другие. Общение с передовой русской литературой и культурой только усиливало в них стремление бороться с религиозным мракобесием, средневековыми порядками в семейной жизни, реакционными силами феодально-патриархального быта и неограниченным произволом самодержавно-полицейской власти тех лет. Если борьба с этим негативизмом при современном и независимом от социальных установок взгляде на творчество А.П.Чехова в известном смысле устарела, то для названных представителей азербайджанской интеллигенции она в указанный исторический период была определяющей. В этом плане роль и значение рассказов и повестей А.П.Чехова для прогрессивных писателей Азербайджана трудно переоценить. Наиболее ярко прослеживаются связи между сочинениями Дж. Мамедкулизаде,

А. Ахвердова и др. с А.П.Чеховым. Творчество этих писателей в «малом жанре», журналистике и драматургии соответственно развивалось под двойным влиянием: с одной стороны, они развивали и совершенствовали в национальной литературе направление критического реализма, основоположником которого был М.Ф.Ахундов. С другой стороны, они заимствовали и перерабатывали некоторые идеи русских классиков. В сочинениях Дж. Мамедкулизаде, А. Ахвердова и др., на наш взгляд, общность и различие с мировоззрением А.П. Чехова отразились наиболее ярко.

Тема статьи обусловлена значимым влиянием Антона Чехова на мировую литературу и, в частности, на азербайджанскую литературу. Исследование взаимосвязи между Чеховым и азербайджанским писателем Джалилом Мамедкулизаде в рамках сатирической традиции и образа "маленького человека" направлено на выявление влияния Чехова на развитие азербайджанской литературы и раскрытие его идейной близости с представителями русской классической литературы XIX века.

Целью статьи является анализ влияния А.П. Чехова на азербайджанскую литературу через призму творчества Джалила Мамедкули-

заде и осмысление его значимости в контексте исторического развития Азербайджана и связи с русской культурой, политикой и государственностью.

Задачи статьи включают: 1) исследование традиций чеховской сатиры в творчестве Джагила Мамедкулизаде, анализ внешнего сходства тематики и внесения нового слова, связанного с реальной азербайджанской действительностью под влиянием Чехова; 2) обоснование идейной близости Чехова и других представителей русской классической литературы XIX века, определение объективных условий, связанных с историческим развитием Азербайджана и его связей с русской культурой, политикой и государственностью; 3) сравнение и сопоставление творчества Чехова с работами азербайджанских писателей на рубеже XIX-XX веков, выявление и обоснование их роли и значения в развитии национальной литературы; 4) рассмотрение образа "маленького человека" в творчестве Чехова и его связи с критикой общественного уклада и напоминованием о значимости милосердия, терпения.

Обзор литературы

На первый взгляд может показаться, что приверженность к различным литературным жанрам препятствует сближению азербайджанских писателей по изначальным мировоззренческим и идеологическим установкам. В самом деле, Дж.Мамедкулизаде был журналистом-сатириком; А.Ахвердов – прозаик и драматург. Однако их идейная близость Чехову и другим представителям русской классической литературы XIX века была прежде всего вызвана теми объективными условиями, которые определяли собой историческое развитие Азербайджана, тесно связанного в те времена с русской культурой, политикой и государственностью. Поэтому сравнение и сопоставление с творчеством Чехова выглядит вполне закономерным; оно оправдано ролью и значением работ азербайджанских писателей в развитии национальной литературы на рубеже XIX-XX веков.

Однако к этим сравнениям и сопоставлениям следует подходить с осторожностью, чтобы искусственно не сужать их до мелкого, скрупулёзного выявления незначительных точек соприкосновения при отражении бытовых деталей или стилистических нюансов. Поэтому мы попытались на основе обширной критической литературы по этому вопросу (Микаил Рафили (Ра-

фили, 1939), Яшар Караев (Караев, 1983), Азиз Мирахмедов (Мирахмедов, 1983), Габиб Бабаев (Бабаев, 1960; 1961; 1978), Эльмира Ахундова (Ахундова, 1988), Сабина Агаева (Агаева, 2006) и другие) дать краткий сопоставительный анализ проблематики рассказов и повестей Чехова и Мамедкулизаде.

Отметим, что общность идей, как правило, приводит к различным модификациям тем и художественных образов при едином взгляде русского и азербайджанского писателей на острые и насущные проблемы, имеющие общечеловеческое значение. Вот почему необходимо в первую очередь установить научный метод, на который целесообразнее всего опираться в процессе сравнительно-сопоставительного анализа. Полагаем, что в данном случае больше подходит применение типологического метода исследования, при котором наиболее ясно дают о себе знать всевозможные процессы взаимодействия двух литератур, факторы межнационального общения и т.д. Права Э.Ахундова, заявляя, что «белые пятна» в избранной теме следует ликвидировать именно с помощью сравнительно-сопоставительного метода. Она пишет: «При подобном методе изучения сопоставляемых явлений не только подчёркивается их всеобщность, закономерность, типологическая общность литературного процесса как на русской, так и на азербайджанской... почве; что очень важно, этот метод позволяет яснее представить национальную самобытность, национальное, индивидуальное своеобразие того или иного литературного явления» (Ахундова, 1988: 12).

Материалы и методы

Научная методология, применяемая в данной статье, основывается на следующих принципах:

В статье прослеживается историческое развитие Азербайджана и его связь с русской культурой, политикой и государственностью в XIX веке. Исследование рассматривает объективные условия, определяющие идейную близость А.П. Чехова и других представителей русской классической литературы XIX века.

Анализируются произведения А.П. Чехова и Джагила Мамедкулизаде, особое внимание уделяется традициям чеховской сатиры и присутствию образа "маленького человека" в их творчестве. Анализ проводится с целью выявления сходств в тематике, внешнего сходства и внесения нового слова Джагилом Мамедкулиза-

де, связанного с азербайджанской действительностью.

Статья проводит сравнение и сопоставление творчества Чехова и работ азербайджанских писателей на рубеже XIX-XX веков с целью выявления роли и значения азербайджанских писателей в развитии национальной литературы. Также проводится сравнение образа "маленького человека" в творчестве Чехова с другими произведениями русской литературы, для того чтобы выявить его специфику и значимость.

В статье учитываются социальный, культурный и исторический контексты, в которых создавались произведения Чехова, Мамедкулизаде и азербайджанских писателей. Это позволяет понять влияние внешних факторов на их творчество и взаимосвязь между различными литературными течениями и художественными направлениями.

Результаты и обсуждения

Плоды благотворного воздействия чеховского мастерства на творчество Дж.Мамедкулизаде надо прежде всего видеть в идейной направленности его рассказов и повестей, в социальном значении созданных в них образов и героев, отвечающих реальному положению вещей в Азербайджане. Например, как пишет Мирза Ибрагимов, «тяжёлая доля трудящегося человека, превратности его судьбы, суровые испытания и трагедии...», составляют содержание повести «Пропажа осла» (Ибрагимов, 1966: 37). И такое наблюдается во многих рассказах Мамедкулизаде. Ясное и убедительное объяснение факта, что лучшие представители нашей интеллигенции – Дж.Мамедкулизаде, А.Шаиг, Ф.Кочарли, А.Ахвердов, А.Сиххат в целом высоко оценили наследие А.П.Чехова, содержится, к примеру, в высказывании академика М.А.Дадашзаде (Дадашзаде, 1972). Он писал: «Реалистическая литература в период первой русской революции прониклась откровенным духом борьбы против социального гнёта и несправедливости. Вопреки мещанско-либеральной эстетике, писатели-реалисты, придерживавшиеся позиции революционной демократии во главе с Дж.Мамедкулизаде, вскрывали язвы общества, критикуя его политические устои. Л.Толстой, А.Чехов, М.Горький – вот те корифеи, в творчестве которых писатели народов бывшей царской России, в том числе Азербайджана, старались находить ответы на многочисленные вопросы современности» (Дадашзаде, 1970: 297).

Эту оценку в дальнейшем подхватили и развили современные азербайджанские учёные. Так, Алмаз Гусейнова полностью солидарна с вышеприведёнными словами М.Дадашзаде: «В силу той высокой оценки творчества А.П.Чехова, которая дана была критикой Азербайджана, вполне понятно стремление авторов ряда статей исследовать проблему влияния русского писателя на азербайджанскую литературу, прежде всего таких, как Ю.В.Чемезминли, А.Сиххат, А.Шаиг, Дж.Мамедкулизаде, Мир Джалал, Э.Мамедханлы, С.Рахман и других» (Гусейнова, 1991:35).

Определяя вопрос о значимых проблемных установках, наиболее отвечающих отмеченным азербайджанскими исследователями положениям в творчестве А.П.Чехова и Дж.Мамедкулизаде, хотелось бы в первую очередь отметить, что общей отличительной чертой рассказов русского и азербайджанского писателей является нацеленность на раскрытие живого характера при органичном слиянии мягкого юмора с созданием драматической ситуации. И как от большого дерева во все стороны раскидываются ветви, так от указанной объединяющей черты отпочковываются наиболее важные темы.

Первоочередная из них – это создание образа «маленького человека», одной из центральных тем в русской литературе, в творчестве Чехова, в частности. Для него внимание к человеку, на которого крайне мало обращают внимание по причине очень низкого служебного статуса, есть базовая установка. Само появление такого человека, с одной стороны, по Чехову, – действенный укор общественному строю, порождающему класс людей «на дне». С другой стороны, это своеобразная вакуумная зона для напоминания окружающим о милосердии, терпении и сострадании.

Прежде всего отметим, что «маленький человек» в рассказах А.П.Чехова предстает перед читателем разными гранями своего характера. В зависимости от сюжетной ситуации Чехов показывает его то ничтожным, то смешным. В рассказе «Смерть чиновника» Червяков, как известно, нечаянно чихнул на генерала в театре, отчего впоследствии умер от переживаний. Но к этому герою читатель испытывает отвращение, в лучшем случае смешанное с горькой жалостью к человеку, потерявшему «своё лицо», нивелировавшись как личность. В то же время «маленький человек» у писателя может быть честным, и вместе с тем добрым неудачником. Ярким образ-

цом является Петр Трофимов из комедии «Вишневый сад». В отдельных случаях А.П.Чехов показывает его вполне благополучным с внешней стороны, так как он способен мучиться от какого-либо сильного внутреннего переживания. Например, Гуров из рассказа «Дама с собачкой». Однако любовные треволения Гурова не вызывают презрения, как Червяков. В свою очередь бедному Ваньке из одноименного рассказа уготована печальная и жалкая участь «мальчика на побегушках», который сочиняет письмо дедушке, увы, без конкретного адресата. Наконец, есть такие учёные, которые настоящую тему подводят под категорию «футлярного существования». Это небезызвестный Беликов, который всю свою жизнь сознательно закрывается панцирем герметичности от людей: одевается так, словно себя старается глубже и основательнее спрятать в дом-футляр.

Следовательно, образ «маленьких людей» в творчестве А.П.Чехова варьируется в своих многочисленных оттенках, и потому его нельзя рассматривать однозначно. В каждом рассказе, где эта тема просматривается, о нём следует говорить особо, как о конкретной личности, живом человеке, воплощающем различные черты характера.

Дж.Мамедкулизаде, творчески наследуя некоторые эстетические принципы А.П.Чехова, создаёт ряд замечательных образов, близких образам русского классика. Один из самых характерных – бедный крестьянин Новрузали из рассказа «Почтовый ящик» и Мамед Гасан из «Пропажи осла». Большинство азербайджанских учёных убеждено, что лишь тот писатель, который учился мастерству у Чехова, мог в таких небольших по объёму произведениях создать столь яркие и незабываемые образы. Как и некоторые «маленькие люди» в рассказах русского классика, перед нами тип забитых, неграмотных, но при этом беспредельно добродушных и незлобивых крестьян. Как и у Чехова, они показаны с различных позиций, а именно, вызывают разноречивые чувства. С одной стороны, Новрузали и Мамед Гасан – настоящие семьянины, люди с открытой душой, простосердечные, и писатель не скупится на эпитеты «добрый», «хороший», «порядочный» и т.п. Вместе с тем нельзя отрицать того очевидного факта, что в их душе нет даже глухого авторского намёка на сопротивление властям. И если бы не пропажа осла или случай с письмом – они продолжали бы жить, по-прежнему славя дела Аллаха. Да и кому жаловаться, – за-

даётся Мамедкулизаде естественным вопросом? Бекам и старостам, полновластным правителям в азербайджанских селеньях!?

Не менее важно и другое: Червякова и двух названных героев рассказов азербайджанского писателя роднят трагикомические ситуации, только первый вызывает откровенное отвращение, а второй жалость и в известной степени негодование за инфантильность и социальную пассивность. Но нет здесь такого резкого осуждения, как у А.П.Чехова. В рассказах Дж.Мамедкулизаде раскрыт целый мир социальных отношений, характер и психика подавленного помещичьим гнётом бедных сельчан. Иными словами, все названные герои включены в систему социально-нравственных отношений.

Говоря о наличии в творчестве Дж.Мамедкулизаде традиций чеховской сатиры, следует говорить не только о внешнем сходстве тематики, но и о том, что под влиянием русского писателя он сумел внести новое слово, тесно приуроченное к реальной азербайджанской действительности (Багиров, 2018). Дж.Мамедкулизаде достиг небывалой силы сатирического обобщения, продемонстрировав не только отрицательную сущность отдельных типов и явлений, но и по-чеховски глубоко и метко вскрыл язвы всей порочной системы социальных отношений. На основе того, что уже было отмечено выше, можно сделать вывод: авторское отношение Дж.Мамедкулизаде к «маленьким людям» живо напоминает нам гоголевско-чеховский «смех сквозь слёзы». Писатель одновременно смеётся и плачет над злоключениями своих героев, стремясь в первую очередь пробудить в азербайджанском читателе сочувствие к ним, униженным и оскорблённым, придавленным несправедливостью той системы, которая порожила чиновничество в России, слепое преклонение перед полновластными хозяевами деревень и сёл в Азербайджане.

Идея одного из лучших чеховских творений – «Палаты № 6» послужила основой для комедии Дж.Мамедкулизаде «Сборище сумасшедших». Чехов открыто противопоставляет своих больных героев надменным, тупоумным и бездушным чиновникам. «Кто же действительно болен?» – возникает естественный вопрос: чиновничий медперсонал, который беззастенчиво бросает на произвол судьбы трезво рассуждающего и свободно мыслящего человека или Громы-Рагины, которые требуют гуманного отношения к человеку, уважения к личности?

Точно такой же вопрос ставится в комедии азербайджанского писателя. Во-первых, следует отметить схожесть географического пространства: события происходят в глухих провинциальных городках. Во-вторых, однотипна психология врачей Рагина и психиатра Лалбюза. В-третьих, совпадает тематическая направленность двух произведений, когда люди ведут разговоры о психиатрической клинике среди напуганного населения. Только у А.П.Чехова на передний план выходит психология героев, раскрывающаяся по большей части в диалогах о судьбе России, а Дж.Мамедкулизаде делает главный упор на сборе средств для открытия больницы (Ахунова, 1988). Но в том и другом случаях «правят бал» хозяева города, мещане и обыватели, люди, далёкие от тех, кто давал «Клятву Гиппократата». Причём, Дж.Мамедкулизаде мастерски рисует непримиримый контраст между «нормальными» людьми-хозяевами, авторитетными господами и больными.

Хозяином жизни у Чехова поначалу был доктор Рагин, вынужденный смириться с порядками (точнее сказать, беспорядками) в больнице, а затем им стал грубый и невежественный сторож Никита, который наводит порядок «с помощью кулаков». У Мамедкулизаде хозяевами жизни являются представитель паразитического класса в азербайджанском посёлке, чиновник Хазрат Ашраф, его «правая рука» Гаджи Наиб и помощник, купец Гаджи Мамедали. И те, и другие совершают беззаконие в больнице. Но у Чехова драматизма больше, а пьесу азербайджанского писателя мы называем вслед за автором комедией.

Выводы

Многих героев русского и азербайджанского писателей объединяет ложная философия невмешательства, неумение и нежелание протестовать против тяжёлых жизненных обстоятельств (Султанова, 2015). В рассказе Чехова «В овраге» мать Липы говорит дочери: «Так уж не нами положено». А Мамед Гасан лишь попробовал поехать в город «походить по начальству». Но его робкая попытка не привела ни к каким положительным результатам, и он «слагает оружие». Его славословия Аллаху по существу дела та же самая реплика из названного чеховского рассказа. Бесплодность стихийного протеста в свою очередь – альфа и омега творчества двух писателей. Многие их герои не видят и не знают

путей выхода из социального кризиса, бесправия, нищеты. Отсюда, к примеру, жалобы героев Дж.Мамедкулизаде и сетования Иона Потапова из рассказа Чехова «Тоска».

Таким образом, в произведениях азербайджанских писателей явственно прослеживается отзвук чеховского стиля.

При анализе творчества азербайджанских писателей становится очевидным внешнее сходство тематики с произведениями Чехова. Как и Чехов, азербайджанские писатели поднимают в своих произведениях проблемы мелкого быта, житейской серости и социального неравенства. Они отображают мир обычных людей, показывая их незаметность и неприметность в обществе.

Под влиянием Чехова азербайджанские писатели сумели внести новое слово, тесно приуроченное к реальной азербайджанской действительности. Они не просто повторяли темы и мотивы Чехова, но и вносили свою оригинальность, отражая уникальные черты своего народа и культуры.

Традиции чеховской сатиры в творчестве азербайджанских писателей служат средством критики общественного уклада. Они выявляют социальные противоречия, коррупцию, неравенство и беспомощность людей перед системой. Это позволяет не только пролить свет на проблемы

В творчестве азербайджанских писателей, вдохновленном Чеховым, обращается особое внимание к таким персонажам, которые обычно остаются незамеченными из-за своего низкого социального статуса. Эти "маленькие люди" становятся центральными фигурами в произведениях, их истории и борьба за существование призывают к сочувствию и состраданию. Таким образом, создание образа "маленького человека" становится ключевой установкой азербайджанских писателей, как и для Чехова.

Традиции чеховской сатиры в творчестве азербайджанских писателей напоминают окружающим о значимости милосердия, терпения и сострадания. Чехов и азербайджанские писатели, через своих героев, призывают людей обращать внимание на страдания других, проявлять сострадание и понимание. Это важное напоминание о необходимости гуманизма и социальной справедливости.

Такое влияние является свидетельством универсальности и актуальности творчества А.П. Чехова, а также его значимости для различных литературных традиций и культурных контекстов.

Литература

- Агаева С. (2006) Расширение горизонта. (Мирза Ибрагимов и русская литература). – Баку: ЭЛМ. – С. 155.
- Ахунова Э. (1988) Реализм Джалила Мамедкулизаде и опыт русской литературы XIX – начала XX века (Проблемы сравнительной типологии). – Баку: Язычы. – 149 с.
- Бабаев Г.Б. (1978) Межнациональные связи азербайджанской литературы (1920-1973). – Баку: ЭЛМ. – 639 с.
- Бабаев Г.Б. (1961) Некоторые вопросы взаимосвязей азербайджанской литературы. // Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. Материалы дискуссии 11-15 января 1960 года. – М.: АН СССР. – С. 331-334.
- Бабаев Г.Б. (1960) Сравнительное изучение русско-азербайджанских литературных связей. – Ереван: АН Ар. ССР. – 31 с.
- Багиров А. М. (2018) Азербайджанская литература в московской литературно-культурной среде. Автореф. на соиск. уч. ст. док. филол. наук. – Баку. – С. 32.
- Гусейнова А. (1991) А.П.Чехов и Азербайджан. – Баку: Язычы. – 99 с.
- Дадашзаде М. А. (1972) Моя работа над переводом чеховских произведений // Избр.: в 2 т. – Т. 1. – Баку : Азгосиздат. – 380 с.
- Дадашзаде М.А. (1970) О традициях М.Горького в азербайджанской литературе. // Горький и литература народов Советского Союза. – Баку: Азернешр. – 377 с.
- Ибрагимов М. (1966) Дж. Мамедкулизаде. – М. Знание. – 47 с.
- Караев Я., Касимзаде Ф. (1983) Азербайджанская литература [второй половины XIX в.] // История всемирной литературы (1983). В 9 т. Т. 8 – М.: Наука. – С. 848.
- Мирахмедов А. (1983) Исследования по азербайджанской литературе. – Баку.
- Рафили М. (1039) Мирза Фатали Ахундов. – Баку : «Азернешр». – С. 352.
- Султанова Г. (2015) Джалил Мамедгулузаде и европейская культура // Литературный Азербайджан. – С. 3–10.
- Ширвани Сеид Азим (1961) Обращение к сыну / пер. с азерб. И. Оратовского, А. Плавника. – Баку : Азернешр. – 203 с.

References

- Ahunova Jel'mira. Realizm Dzhailila Mamedkulizade i opyt russkoj literatury XIX – nachala XX veka (Problemy sravnitel'noj tipologii). Baku: Jazychy, 1988, 149 s. (in Russian)
- Babaev G.B. (1960) Sravnitel'noe izuchenie russko-azerbajdzhanskih literaturnyh svyazej. – Erevan: AN Ar. SSR. – 31 s.
- Babaev G.B. (1961) Nekotorye voprosy vzaimosvyazej azerbajdzhanskoj literatury. // Vzaimosvyazi i vzaimodejstvie nacional'nyh literatur. Materialy diskussii 11-15 yanvarya 1960 goda. – M.: AN SSSR. – S. 331-334.
- Babaev G.B. (1978) Mezhnacional'nye svyazi azerbajdzhanskoj literatury (1920-1973). – Baku: ELM. – 639 s.
- Bagirov A. M. (2018) Azerbajdzhanskaya literatura v moskovskoj literaturno-kul'turnoj srede. Avtoref. na soisk. uch. st. dok. filol. nauk. – Baku. – S. 32.
- Dadashzade M. A. (1972) Moya rabota nad perevodom chekhovskih proizvedenij // Izbr.: v 2 t. – T. 1. – Baku : Azgosizdat. – 380 s.
- Dadashzade M.A. O tradicijah M.Gor'kogo v azerbajdzhanskoj literature. V kn.: Gor'kij i literatura narodov Sovetskogo Sojuza. Baku: Azerneshr, 1970, 377 s. (in Russian)
- Gusejnova Almaz. A.P.Chehov i Azerbajdzhan. Baku: Jazychy, 1991, 99 s. (in Russian)
- Ibragimov Mirza. Dzh. Mamedkulizade. I. Znanie, 1966, 47 s. (in Russian)
- Karaev YA., Kasimzade F. (1983) Azerbajdzhanskaya literatura [vtoroj poloviny XIX v.] // Istoriya vsemirnoj literatury (1983). V 9 t. T. 8 – M.: Nauka. – S. 848.
- Mirahmedov A. (1983) Issledovaniya po azerbajdzhanskoj literature. – Baku.
- Rafilil M. (1039) Mirza Fatali Ahundov. – Baku : «Azerneshr». – S. 352.
- SHirvani Seid Azim (1961) Obrashchenie k synu / per. s azerb. I. Oratovskogo, A. Plavnika. – Baku : Azerneshr. – 203 s.
- Sultanova G. (2015) Dzhailil Mamedguluzade i evropejskaya kul'tura // Literaturnyj Azerbajdzhan. – S. 3–10.

МРНТИ 17.71.07

К. Жанабаев **Н.Ж. Шаймерденова*** **А.Ш.Тургенбаева**

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы

*e-mail: shaimerdenova.altair@gmail.com

ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII ВЕКОВ КАК СРЕДСТВО ИЗУЧЕНИЯ ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ

Статья посвящена перспективам изучения тюркской мифологии. У истоков исследования мифов тюркских народов стояли Ч. Ч. Валиханов и Г. Н. Потанин, а на рубеже XX-XXI веков – С. Кондыбай и Е. Д. Турсунов. В XX веке эти ученые открыли новые уголки изучения мифологии, создали ее научные методы. Е.Д. Турсунов использовал комплексно-концентрический, а А.С. Аманжолов и С. Кондыбай – мифо-лингвистический, сравнительно-типологический и структурно-семантический подходы к изучению мифа. В своих идеях С. Кондыбай обратился к первоначальной традиции Р. Генона. Авторами теории устной традиции (Oral Tradition) являются известный фольклорист М. Пэрри и его ученик А. Б. Лорд. Они исследовали природу эпических формул, раскрыли важность формульной стилистики и вывели эпический стиль из техники поэтического стиля, доказав, что эпические формулы имеют мифологическое содержание. Все это авторы статьи доказывают на основе поэзии казахских жырау XV-XVIII веков.

Статья выполнена в рамках научного проекта «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной стилистики» и грамматики поэзии жырау XV–XVIII вв. Частотный словарь» (по Программе грантового финансирования научных и научно-технических проектов на 2021–2023 годы Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан) [ИРН AP09261377]

Ключевые слова: формула, жырау, Oral Tradition, миф.

К. Жанабаев, Н.Ж. Шаймерденова*, А.Ш. Тургенбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

*e-mail: shaimerdenova.altair@gmail.com

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясындағы эпикалық формулар түркі мифологиясын зерттеу құралы ретінде

Мақала түркі мифологиясын зерттеу перспективаларына арналған. Оның бастауында Ш. Ш.Уәлиханов пен Г. Н. Потанин, ал XX-XXI ғасырлар тоғысында С. Қондыбай мен Е. Д. Тұрсынов болды. XX ғасырда бұл ғалымдар мифологияны зерттеудің жаңа бұрыштарын ашты, оның ғылыми әдістерін құрды. Е. Д. Тұрсынов кешенді-концентрлі, ал А.С. Аманжолов және С. Қондыбай мифо-лингвистикалық, салыстырмалы-типологиялық және құрылымдық-семантикалық тәсілдерді қолданды. Өз идеяларында С. Қондыбай Р. Генонның бастапқы дәстүріне бет бұрды. Ауызша дәстүр теориясының (Oral Tradition) авторлары – танымал фольклортанушы М.Парри және оның шәкірті А.Б.Лорд. Олар эпикалық формулалардың табиғатын зерттеді, формулалық стилистиканың маңыздылығын ашты және эпикалық стильді поэтикалық стиль техникасынан шығарды, эпикалық формулалардың мифологиялық мазмұны бар екенін дәлелдеді. Осының бәрін мақала авторлары XV-XVIII ғасырлардағы қазақ жырауларының поэзиясы негізінде дәлелдейді.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің [ИРН AP09261377] «XV-XVIII ғасырлардағы жырау поэзиясының көркемдік-анықтау жүйесін, "формулалық" стилистикасы мен грамматикасын зерттеу. Жиілік сөздік» гранттық жобасы аясында орындалды (2021-2023).

Түйін сөздер: формула, жырау, Oral Tradition, миф.

K. Zhanabaev, N. Shaimerdenova* , A.Turgenbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: shaimerdenova.altair@gmail.com

Epic formulas in the poetry of zhyrau XV-XVIII centuries as a means of studying turkic mythology

The article is devoted to the prospects of studying Turkic mythology. At its origins stood Ch.Ch. Valikh-anov and G.N. Potanin, and at the turn of the XX-XXI centuries there were S. Kondybay and E.D. Tursunov. In XX century, they opened new perspectives in mythology study and laid its scientific methods. Different

approaches such as complex-concentric (E.D. Tursunov), and myth-linguistic, comparative-typological and structural-semantic (S. Kondybay, A.S. Amanzholov) approaches were applied to myth study. In his ideas S. Kondybay went to the Original Tradition of R. Guenon. This Tradition was understood in its own way by famous folklorist, the author of oral theory (Oral Tradition) M. Parry, and developed by A.B. Lord. They studied the nature of epic formulas, revealed the meaning of formal stylistics and derived the epic style from stylistic technique, proving that epic formulas carry mythological content. The authors of the article prove all this by the material of the poetry of Kazakh zhyrau XV -XVIII centuries.

The article was prepared within the framework of the research project "Research of art-defining system, "formulaic stylistics" and grammar of zhyrau poetry of XV-XVIII centuries. Frequency Dictionary" (under the Program of Grant Financing of Scientific and Scientific-technical Projects for 2021-2023 of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan) [IRN AP09261377].

Keywords: formula, zhyrau, Oral Tradition, myth.

Введение

Феномен тюркской мифологии вызывает сегодня живой интерес исследователей. К какой бы научной сфере мифологии они не обращались: к структуре и семантике мифа, взаимодействию мифа и архаической сказки, миф и эпос и т.д., – они неизбежно приходят к двум основным проблемам: а) происхождению, формированию и семантике древней мифологии и ее структур, неизбежно связанных с суггестией и магией, древними ритуальными повторами и заклинаниями и в конечном итоге – с эпической *звуковой* формулой; б) к реконструкции, внушительной по своему объему и сюжетному богатству, построения по своей мировоззренческой природе, мифологии древних и современных тюркоязычных народов. Но и эта реконструкция также неизбежно связана с исследованием структурно-семантической *звуковой* природы эпической формулы, о которой писали М. Пэрри и А.Б. Лорд и на которую обратил свое внимание известный мифолог и эпосовед Е.М. Мелетинский (Мелетинский, 1963:12). Обращение к эпическим формам поэзии важно с позиций поиска методологических основ исследования устного народного творчества казахов, в целом тюркских народов и народов мира. В этой связи показательны предложенные результаты, позволяющие по-новому взглянуть на различные средства изучения тюркской мифологии.

Вопросами реконструкции тюркской мифологической системы занимались такие видные тюркологи XX века, как И.В. Стеблева (Стеблева, 1971, 213-226), Л.Н. Потапов (Потапов, 1992, с. 540), С.Г. Кляшторный (Кляшторный, 1992, с. 537), В.Н. Басилов (Басилов, с.538) и другие, писавшие о необходимости сбора, систематизации и структурно-семантического исследования религиозной и мифологической системы древних и современных тюркоязычных народов.

Органической и самобытной частью тюркоязычной мифологии, огромной по своему составу и культурно-исторической протяженности, богатой по своей сюжетике и семантике представляется казахская народная мифология, первые системные записи которой были сделаны Ч.Ч. Валихановым (Валиханов, 1986: с.226; Валиханов, 1986: с.293) и его современниками, последователями, собирателями мифов, сказок, легенд и преданий – Г.Н. Потаниным и А. Диваевым и А. Миропиевым.

Обзор литературы

Е.Д. Турсунов создал значительные труды в сфере тюрко-монгольского фольклора. Особый резонанс в научной общественности конца 60-х – начала 70-х гг. вызвали две его глубокие компаративистские статьи: «Тюрко-монгольские версии сказания об ослеплении циклопа» и «О грифах, стерегущих золото». Используя историко-генетический принцип, молодой тюрколог проследил органические связи древних культур Великой Степи и Греции, роль прототюркских мифологических сюжетов в формировании известного греческого мифа. И сейчас некоторые исследователи прямо говорят о «тюркских мифологических образах, мотивах, и сюжетах, явившихся протопозитикой древнегреческих поэм» (Жанысбекова, 2022).

Исследования ученого Е.Д. Турсунова были ориентированы главным образом на происхождение, на историко-генетический метод фольклорных и мифологических явлений тюркоязычных народов. Полным отражением такой методологии стала его монография «Коркыт. Истоки тюркского мифа», где он впервые изложил свою научную концепцию эволюции древнетюркской мифологической системы и представил свои ценные и актуальные идеи, которые были прежде заложены в таких фунда-

ментальных трудах, как «Генезис казахской бытовой сказки» и «Древнетюркский фольклор».

Е.Т. Турсунов прямо не писал о связи поэтической техники с мифом, о сущности, функции и структурно-семантической организации эпических формул, но все же, анализируя большой класс самых разных певцов тюрко-монгольского ареала, изучая их функции и их тексты, он непроизвольно касался и эту области эпосоведения и фольклористики, органически воспринимая поэтическую технику как средство устной традиции, безусловно, имеющее мифологическое происхождение.

Значительно отличается как от всей предыдущей традиции, так и от методологии своих современников видный тюрколог А.С. Аманжолов. Два направления наиболее ярко раскрывают поиски ученого Аманжолова в области мифологии: а) исследование им «тюркско-«шумерских» изобразительных логограмм» и б) интерпретация им наскальных изображений Казахстана, а также – прототюркских символов и знаков.

Ценнейшим для понимания основ реконструкции древнетюркской мифологической системы считаем следующие научные сообщения ученого: 1. «Шумеро»-тюркские соответствия и изобразительные логограммы» (Аманжолов, 2015, с.282); 2. «Солнечный символ тюркской цивилизации» (Аманжолов, 2009, с.520); и 3. «Слово о тюркских рунах» (Аманжолов, 2004, 209), в которых тюрколог одним из первых в Казахстане приступил к осмыслению языковых проблем, описал историческое развитие и взаимодействие древнейших языков, раскрыл особенность языковой ситуации того времени (Шумерская эпоха, 3 500 тыс. лет до н.э.). Изучая контактно-типологические связи шумеров и племен, шедших из глубин Центральной Азии, он делает важный вывод о том, что в IV тысячелетии до н.э. такие контакты были неоднократными.

Но какое отношение это мнение имеет к древнетюркской (прототюркской) мифологии?

Описывая миграции племен в Южное Междуречье в 4-3 тыс. до н.э., ученый, безусловно, касается различных проблем языка шумер. Хотя сам шумерский язык, дошедший до нашего времени, в основном, сообщает нам о духовно-религиозной, хозяйственной и юридической стороне жизни этого народа, все же автор не может не коснуться древнейших воззрений шумерского народа, отраженных в их языке.

Комментарии протошумерских изобразительных логограмм, сделанные профессором А.

С. Аманжоловым, – бесспорное свидетельство влияния не только одного языка на другой, но и влияния вместе с ним сакральных культов и религиозно-мифологических идей на становление и формирование будущей, собственно шумерской, мифологической традиции. Так, например, ученый интерпретирует такой древний персонаж астральной мифологии шумер, как **Ан – Небо** (Дингир, солнечное божество). Но мифология поясняет, что дочерью этого бога была Баба – богиня плодородия, помогающая людям и животным при рождении, исцеляющая от болезней, дающая силы (Мелетинский, 1990: 672).

К мифологическим основаниям можно также добавить и имеющийся у нас в наличии пример соответствий имен богов у шумерских и «прототюркских» народов (Жанабаев, 2009:112), (Турсунов Е.Д. Шумерское эхо в тюркской культуре. Журнал "Шахар-культура" №3 (15) 2007). Например, в «Эпосе о Гильгамеше» имя бога солнца – Шамаш (ср. с вавилонским богом Солнца, в шумерской традиции Уту) можно по созвучию и семантике соотнести со словом *шам – свеча, лампа*). Шумерского же Уту – с современным казахским словом *от – огонь*). Все эти казахские слова сохранили основной признак прототипа – свет (Махмудов и Мусабаев, 1988: 382).

Бог солнца Шамаш в сказании имеет также и свою астральную пару, небесную спутницу, Айю – богиню луны в шумерском эпосе. И эти, и некоторые другие мифологические соответствия выводят нас на предположения, что язык шумеров был все же и языком наших предков, а языковой материал существенно дополняет возможную картину развития древнетюркской мифологии. И здесь нужны более глубокие исследования.

Материал и методы

Тюркский миф в силу своего долгого социально-исторического развития имеет много напластований, поэтому в настоящее время его разные аспекты исследуют такие науки, как история культуры, филология, философия и эстетика, фольклористика, этнография, а в связи с генезисом устной традиции и – структурная поэтика («формульная грамматика»).

Поэтому в современных новых исторических реалиях казахская мифология находится в поиске своих методологических оснований. И этот процесс «не может быть ограничен степенью изученности, – пишет современный культу-

ролог, – динамика научной парадигмы влечет за собой изменения и трансформацию своей методологической составляющей, открывающей все новые аспекты предмета осмысления. Этот процесс работает на актуализацию вопросов и проблем, непосредственно вытекающих из мировоззренческих установок своего времени и общественного интереса» (Наурызбаева 2017, с. 279).

В настоящей работе используются структурно-типологический и семантический анализ, метод интерпретаций поэзии жырау, реконструкция текста с использованием «формульной грамматики», а также мифологическая проекция.

Прежде чем говорить о методологии С. Кондыбая и новейших методах изучения тюркской мифологии, необходимо все же провести краткий экскурс методологических парадигм, суще-

ствовавших прежде. Это весьма значимые работы известного тюрколога А.С. Аманжолова и фольклориста Е.Д. Турсунова.

Результаты и обсуждения

Одним из ценных результатов научных поисков тюрколога А.С. Аманжолова стала научная интерпретация им бронзового солярного знака, обнаруженная экспедицией С.С. Черникова в Восточном Казахстане. Замечательную трактовку о том, что этот солярный знак, вылитый из бронзы, был женским нагрудным украшением, ученый представил в статье «Солнечный символ тюркской цивилизации» и выдвинул его в качестве символа на одной из тюркологических конференций:

Солярный знак. Дивгир, Ал – (бог Неба).

Рисунок 1 – Символ тюркской цивилизации по А.С. Аманжолову (II тыс. до нашей эры).

Второе важное направление – комментирование ученых петроглифов, наскальных сюжетов: образы диких и домашних животных, приручение людьми животных, сцены охоты и т.д. Безусловно, там есть и мифо-ритуальные сюжеты, и все это также требует глубокого изучения.

Среди различных научных подходов и методов наибольшее значение имеет мифо-лингвистический подход Серикбола Кондыбая. Он как изнутри видит структурные коды сказки, мифа и различных персонажей.

Время, когда творил Серикбол, характеризовалось с одной стороны, возросшим масштабом задач, стоящих перед гуманитарной наукой, а с другой – значительным упадком научного потенциала, выразившемся в приспособлении отдельных ученых к непростым рыночным условиям, в то время как наука требовала быстрых и эффективных решений, выживания, самоотверженных энтузиастов, каким и был этот ученый. Именно в это время появляются его яркие работы: «Введение в казахскую мифологию» (1999), «Казахская степь и германские боги» (2000 г.), «Есен-казах» (2002), «Гиперборея: история ка-

захских сновидений» (2003), «Книга воинского духа» (2006), «Казахская мифология. Краткий словарь» (2005), ныне широко известные, составившие славу казахской мифологии.

Бесценное значение имеют его труды, касающиеся семантики тюркских символов; оригинальна, хотя и не бесспорна, их маркировка, проливающая свет на историко-генетическую природу тюркского сознания, поведения, отношения к миру, на ту изначальность, благодаря которой возникли неповторимые по своей эстетической красоте памятники казахской художественной словесности. Многие положения, которые уже тогда выдвигал ученый, противостояли европоцентристским теориям.

Его труды, в особенности «Мифологический словарь», говорят, что С. Кондыбай разработал национальную теорию символов, способную сыграть решающую роль в дальнейшем развитии сравнительной мифологии, семиотики, этнопсихологии, лингвистике, тюркологии, истории, этимологии, сравнительной фольклористики и медиевистики. В других трудах им в значительной мере освоена область тюркской семиосфе-

ры, воссоздающей национальную историю мифов, их происхождение, историко-генетические и контактно-типологические связи, их мифо-семантику. В оригинальной трактовке, обогащенной мифо-символическими открытиями ученого, предстают прежние идеи, понятия, термины. Мифологический словарь С. Кондыбая обращает наше внимание на семантическую глубину таких знаков и символов, встречающихся в тюркской (казахской) сказочно-мифологической традиции, как *Айбокен, айдахар, албасты, уббе, золотой волос, байтерек, Едиль-Жайык, мыстан-кемпир, жалмауыз, жезтырнак, Жиренше, Зенги-баба, Камбар-ата, Ойсыл-Кара, Тазша, Шалкуйрык, Каныкей и Тыныкей* и другие. Раскрывая семантику этих древнейших мифологических персонажей и сказочных героев, исследователь идет «вглубь и вширь», то есть вскрывает первоначальное имя героя или символа, обнаруживает его генеалогические и этимологические корни или прямые контактно-типологические связи. Используя мифо-лингвистический метод, Серикбол Кондыбай значительно обогатил содержание тюркской национальной семиосферы, раздвинул границы ее функционирования в мировом сказочно-мифологическом и эпическом пространствах.

Если мы осветим весь спектр изысканий мифолога, то это тюрко-монгольские, древнегерманские, древнескандинавские, древнеиндийские, другие международные параллели и взаимосвязи, то найдем много параллелей и сюжетов. Необходимо проведение скрупулезных, хотя и не бесспорных, исследований древних связей в диахроническом, синхроническом и сопоставительном планах. Выступления на конференциях в части сравнения «Старшей Эдды» и «Саги о Нибелунгах», цикла преданий о короле Артуре и других памятников германо-скандинавской культуры с казахским фольклором, позволяют выявить феномен духовно-культурного наследия казахов, представленного в творчестве С. Кондыбая прозвучало в докладе К. Кушербаева на республиканской научно-практической конференции.

Касаясь вопросов новой трактовки национального духовного наследия в исследованиях Серикбола Кондыбая, ученые указывают, что «автор выдвигает ряд смелых гипотез, ломающих устоявшиеся стереотипы в научной мифологии, намечает перспективные исследовательские направления, способные дать новую жизнь

богатейшему духовному наследию современной казахской культуры» (Кушербаев, 2015).

Такая масштабность научного подхода в тюркской этнокультуре и науке, свидетельствует о нем, как об основоположнике и родоначальнике новой методологии в исследовании мифологии – мифо-лингвистической.

В анализе этносимволов, мифологических образов С. Кондыбая задействован большой корпус современных научных теорий как зарубежных, так и оригинальных, авторских, а методы, используемые им в процессе исследования, охватывают широкий спектр современных интерпретаций и способов анализа литературно-этнографических явлений: сравнительно-исторический, сопоставительный, комплексный метод, объективно-аналитический, типологический.

Другим важнейшим способом исследования тюркской мифологии становится устная теория (Oral Tradition) Пэрри-Лорда, на которую обратил свое внимание Е.М. Мелетинский, писавший, что А.Б. Лорд «выводит весь эпический стиль из поэтической техники и не сомневается в «мифологическом происхождении» эпических формул (Мелетинский, 1963:12). Вот пример эпической формулы. Ее в мифологическом ключе рассматривал С. Кондыбай:

Асқар, асқар, асқар тау...

Шалкиз жырау XVI ғ.

Асқар, асқар, асқар тау...

Махамбет XIX ғ.

1. Эта формула эпическая, поскольку повторяется у разных жырау: у Шалкиза, автора XVI века и у Махамбета, автора XIX века. Эпической она зовется также в силу регулярного повтора в устах других певцов, служит для запоминания, исполнения и передачи эпической информации. А формулой она зовется потому, что это «группа слов, регулярно употребляемая в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной *основной идеи*» (Parry, 1930: 80; Абылкасимов, 1984: 71).

2. Что здесь служит *основной, существенной*, («essential idea»)?

Идея заключена не в воспевании «высокой горы» *асқар тау*, но в характере человека.

3. Серикбол Кондыбай когда-то увидел в этой формуле апелляцию к *асам* – древним героям германо-скандинавской мифологии, богам верхнего мира, небесного града. Надо заметить, что в казахской мифологии им соответствуют *туткеки* – духи верхнего мира, живущие высоко в горах.

Глубокая идея ученого проливает свет на открытые временем древние связи мигрировавших народов, о которых писал А.С. Аманжолов и пишет сейчас М. Байлы в книге «Илиада» глазами тюрколога (Байлы, 2015: 384).

4. С точки зрения звуковой организации эта формула включает в свой состав аллитерацию, ассонанс, анафору. Они подтверждают мифологическое происхождение всех этих звуковых поворотов, их древнюю природу.

1. Аскар, аскар, аскар тау	1. Ассонанс: А-а-а-а-а-ау
2. Аскар, аскар, аскар тау	2. Аллитерация: Ас-ас-ас; кар-кар-кар-т
3. Аскар, аскар, аскар	3. Анафора строчная: <i>Асқар, асқар, асқар</i>
Асқар , аскар, аскар тау, Асқардан биік тау болмас,	4. Анафора блоковая, лексическая, полная

Мифологическую природу устной поэзии также формируют формулы, в состав которых включены слова, несущие мифологическое содержание. Таковой, например, является эпическая формула *қара албасты басқырсын*, хорошо известная и у других последующих акынов и жырау. Нам даже не известно, у какого жырау или акына она была прежде, или у кого она вновь возникнет в будущем, но сейчас нам важен сам факт наличия в составе формулы мифологического персонажа *албасты*:

Хан емесің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың,
Алтын тақта жатсаң да
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы Ер Есім
Есігінде келіп тұр...

В представленном тексте певца XVII указанное нами демонологическое существо выступает в качестве *опорного* слова и наделено эпитетом *қара албасты* – характеристикой предельно негативной. Эта характеристика еще более усиливает негативное качество образа духа-оборотня и максимально воздействует на природу жанра, формируя его как *қарғыс*-заклинание и на слушателя-адресата, кому эта уничтожающая формула предпослана.

Таким образом, мы видим, как эпическая формула формирует стиль, жанр, всю художественно-определяющую систему устного произведения, а также исполняет конкретную функцию, направленную на морально-психологическое подавление слушателя.

Важную роль в «уничтожении» антигероя тут играет и звуковая распределительная техника, *ассонанс*, созвучие на основе гласного звука:

1. Хан <i>емесің</i> , қасқырсың,	1. Мягкий звук <i>e</i> формирует основную <i>цель</i> текста
2. Қара албасты басқырсың,	2. Все звуки твердые
3. Алтын тақта жатсаң да	3. Все звуки твердые
4. Ажалы жеткен пақырсың!	4. Мягкий звук с основой на <i>e</i> . Предваряет казнь.
5. Еңсегей бойлы Ер Есім	5. Имя героя-исполнителя возмездия с основой на <i>e</i>
6. Есігінде келіп тұр...	6. Болжау, «предсказание» певца, с основой на <i>e</i>

Тут в состав заклинания включена еще одна эпическая формула, полностью основанная на анафоре – *Еңсегей бойлы Ер Есім*. Это народное имя героя, прозвище, данное хану Есиму за большой рост. Таким образом, древние эпические формулы в поэзии жырау XV-XVIII веков становятся не только наиболее эффективным «техническим» средством и ценнейшим материалом в изучении тюркской мифологии.

Когда вопрос касается эпической формулы, мы редко обращаемся к другим формально-стилевым компонентам жыра, эпического сказания, а вместе с тем, М. Пэрри говорил, что формула – это «всё», что весь эпический текст пронизывает *формульность*, что весь текст выходит из *формулы* и из поэтической техники.

Например М. Магауин пишет о том, что некогда существовала даже историческая песня, жыр под названием «Еңсегей бойлы Ер Есім». Автором ее, он предполагает, был певец Маргаска. Поэтому формульные имена тюркских (казахских) героев, особенно в архаических и раннелитературных памятниках, безусловно – формула, обозначающая эпос, также выступает и мега-формулой (именем предка, героя, аруаха) для кочевого слушателя и исполнителя. Таковы: «Қобыланды батыр» (батыр, со свойствами леопарда), Алпамыс-батыр (меднорожденный батыр-великан), Ер Едіге (герой, мифологический сирота по легенде, мировой мотив), Ер Қабанбай (имя героя, данное по мощи и ярости зверя), Ер-Төстік (имя героя, связь с тотемом, төс – грудина коня), Ер Қосай (имя героя, связанного с циклом луны, с «двойной» луной, лунное время рождения героя), Ер Тарғын (герой, имеющий особенности тигра, или по масти (происхождение) и по силе равный тигру).

Формульность имеет большое значение для понимания и реконструкции мифа, когда мы говорим о формально-стилевых элементах тюркского жыра, о его стиховой организации, о поэтической технике, собственно, о звуковых повторах, рифмах, рифмоидах, моноримах, редифах и т.д., составляющих особый класс устно-стилевой техники. Все эти звуковые повторы создают особую экспрессию, завораживающе воздействуют на слушателя своей ритмикой и тональностью. Вот пример, как работает глагольная монорифма в составе эпической формулы, как она вместе с эпической тематической анафорой формирует жанрово-стилевую организацию текста:

Жағалбай деген ел *болар*,
Жағалтай деген көл *болар*,
Жағалтайдың жағасы
Жасыл да байтақ ну *болар*.
 Атадан алтау туғанның
Жүрегiнiң бастары
 Алтынменен бу *болар*...

Анафорический тематический зачин совместно в глагольной однородной рифмой – монорим – придает устному произведению строгость, четкость, эпическую размеренность. Такой стиль обеспечивается в первом случае наличием трехсложного звукового повтора: *Жағалбай // Жағалтай // Жағалтайдың // Жасыл да...*, а во втором – наличие регулярного повтора рифмы *болар* (используется четыре раза). В таком сочетании на звуковом уровне формируется не только стиль, но и жанр устного произведения. Такие повторы близки к древним магическим, суггестивным повторам и ритмическим заклинаниям, вводящим нас к *начальным основаниям* традиционного текста: архаическому мифу, обряду и ритуалу.

Выводы

Обращение к перспективам изучения тюркской мифологии позволило определить, что у истоков этого направления стояли Ч.Ч. Валиханов и Г.Н. Потанин, а на рубеже XX-XXI веков – С. Кондыбай и Е.Д. Турсунов. Свое продолжение исследования тюркской мифологии на-

шло в XX веке, когда названные ученые открыли новые ракурсы и смогли заложить научные методы, предложить свой исследовательский инструментарий. Например, Е.Д. Турсунов применил комплексно-концентрический, а С. Кондыбай – мифо-лингвистический, сравнительно-типологический и структурно-семантический подходы в изучении мифа. Важной исследовательской составляющей стали труды Р. Генона, М. Пэрри, А.Б. Лорда, которые обратили внимание на природу эпических формул, раскрыли значение формульной стилистики и вывели эпический стиль из стилиевой техники. Они доказали тезис о том, что эпические формулы несут мифологическое содержание, что позволило, опираясь на классические труды ученых рубежа XX–XXI веков применить их инструментарий в анализе поэзии казахских жырау XV–XVIII веков. Эпические формулы в поэзии жырау к XXI веку становятся важнейшим средством изучения и реконструкции тюркской мифологии, порой и собственно материалом для понимания древнего поэтического мышления тюркских певцов. Результаты исследования показали, что методология Пэрри-Лорда, выводящая весь эпический стиль из поэтической техники и усмотревшая в эпических формулах их «мифологическое происхождение» могут служить надёжной теоретико-методологической базой в исследовании устного народного творчества различных народов.

Благодарности

Авторы статьи выражают признательность всем участникам грантового проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан «AP09261377 «Исследование художественно-определяющей системы, «формульной» стилистики и грамматики поэзии жырау XV–XVIII веков. Частотный словарь» (2021–2023 гг.) за возможность привлечения и апробации дополнительного материала, а также выражают надежду на развитие и комплексное изучение предложенных в статье результатов, поскольку поиск и анализ эпических текстов, пронизанных, по мнению М. Пэрри, *формульностью*, заслуживают специального исследования в условиях языкового многообразия мира в особенности.

Список литературы

- Абылкасимов Б.Ш. Жанр толгау в казахской устной поэзии. А.: Наука, 1984. – 120 с.
- Аманжолов А.С. «Шумеро»-тюркские соответствия и изобразительные логограммы». В кн.: История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп, 2015. – 282 с.; Его же: Солнечный символ тюркской цивилизации. // Материалы Международной научно-теоретической конференции «Роль историко-культурного наследия в диалоге цивилизаций», 9-10 июня 2009 г. – Алматы, 2009. – 520 с.; Его же. Слово о тюркских рунах. *Shahar-Культура*, №3 (3), 2004 г. - 209 с.
- Асемкулов Т. Единая тюркская мифологическая система. В журн.: «Рух-Мирас», №2, 2004. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
- Байлы М. Илиада глазами тюрколога. А.: 2015. – 384 с.
- Басилов В.Н. Мифология тюркоязычных народов Поволжья. В кн.: Мифы народов мира в 2-х тт. Т. 2. М. Советская энциклопедия. 1992. – 719 с.
- Валиханов Ч.Ч. Тенгри (Бог). В кн.: Ч.Ч. Валиханов. Избранные произведения. М.: Наука, 1986. – 414 с.; Его же. О мусульманстве в Степи. В кн.: Ч.Ч. Валиханов. Избранные произведения. М.: Наука, 1986. – 414 с. с.226 293]
- Жанабаев К. Тюркский миф и шумерский вопрос. Материалы Международного научного симпозиума «Роль тюркского мира в диалоге цивилизаций» (18-19 апреля, 2009. Алматы. – 112 с..
- Жансыбекова Э.Т. Казахстанские исследования в области мифа и фольклора. – Алматы, 2022. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://emirsaba.org/janisbekova-elemira-tulegenovna.html?page=24> (дата обращения: 12.12.2022)
- Кляшторный С.Г. Древних орхонских тюрков мифология. В кн.: Мифы народов мира в 2-х тт. Т. 2. , М.: Советская Энциклопедия, 1992. – 719 с.
- Кушербаев К. Феномен Серикбола Кондыбая, 12 июня 2015 г Электронный источник: <https://mangystaumedial.kz/gu/obshtestvo/kulytura/92991>
- Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. Издательство: Алма-Ата: Өнер: 1995 г. – 448 с.
- Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М.: Издательство восточной литературы, 1963.–464 с.
- Мифологический словарь// М.: «Сов. Энциклопедия», 1990.– 672 с. Гл.ред. Е.М. Мелетинский 1990: 672. Словарная статья: *Баба*.
- Наурызбаева А.Б. Жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества: дискурс-анализ. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. – 325 с.
- Потанин Г.Н. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. Вступительная статья Н.С. Смирновой. А.: Наука, 1967.
- Потапов. Мифология саяно-алтайских тюркоязычных народов. В кн. Мифы народов мира в 2-х тт. Т.2. М.: Советская Энциклопедия, 1992. – 719 с.
- Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. М.: Наука, ГРВЛ, 1971. С. 213—226.
- Турсунов Е.Д. Шумерское эхо в тюркской культуре. Журнал «Shahar-Культура», №3 (15), 2007.

МРНТИ 16.21.33

А.Т. Каиржанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: kairzhanova16@gmail.com

СПОСОБЫ ВЕРБАЛЬНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «КОЧЕВНИК» В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КАРТИНЕ МИРА Б. КАИРБЕКОВА

В статье представлены способы вербальной репрезентации концепта «кочевник» в художественной картине мира казахстанского поэта Бахыта Каирбекова.

Исследование художественной картины мира Бахыта Каирбекова позволяет выделить в его художественных произведениях наиболее характерные для тюркской концептосферы феномены, которые отражают и заключают в себе национально-специфические элементы и явления, свойственные казахскому этносу. Национальные образы, при помощи которых конструируется картина мира в поэзии Бахыта Каирбекова, постоянны и устойчивы. Поэзия Б. Каирбекова имеет глубокие этнические корни и традиции, она отражает национальную картину мира, духовный, нравственный, эстетический опыт народа-кочевника. В ходе проведенного анализа было установлено, что к таким доминантным концептам относится феномен «кочевник», который характеризуется ярко выраженной национально обусловленной спецификой. Анализ концепта позволяет выделить внутри иерархически сложную когнитивно-вербальную структуру, неотъемлемыми составляющими которой являются разнообразные этнокультурные реалии, эмоциогенные состояния, метафорические образы и оценочные характеристики.

Ключевые слова: репрезентация, вербальная репрезентация, картина мира, художественная картина мира, концепт.

А.Т. Қаиржанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: kairzhanova16@gmail.com

Б. Қайырбековтің көркем дүниетанымындағы «көшпенді» концептінің сөзбен бейнелену тәсілдері

Мақалада қазақстандық ақын Бақыт Қайырбековтың «көшпенді» концептіні әлемнің көркем бейнесінде вербалды бейнелеу тәсілдері ұсынылған.

Бақыт Қайырбеков көркем дүниетанымын зерттеу оның көркем шығармаларында қазақ этносына тән ұлттық-спецификалық элементтер мен құбылыстарды бейнелейтін және қамтитын қазақ концептосферасына тән құбылыстарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Б. Қайырбековтың поэзиясындағы көркем дүниетаным салынған ұлттық бейнелер тұрақты. Б. Қайырбеков поэзиясының терең этникалық тамыры мен дәстүрі бар, ол әлемнің ұлттық бейнесін, көшпелі халықтың рухани, адамгершілік, эстетикалық тәжірибесін бейнелейді. Талдау барысында мұндай доминантты концепт қатарына ұлттық ерекшелігімен сипатталатын «көшпенді» феномені кіретіні анықталды. Концептіні талдау әртүрлі этномәдени шындықтар, эмоционалдық күйлер, метафоралық бейнелер және бағалау сипаттамалары болып табылатын иерархиялық күрделі когнитивті-вербалды құрылымды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: бейнелеу, вербалды бейнелеу, әлем картинасы, әдеби әлем картинасы, концепт.

A. Kairzhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kairzhanova16@gmail.com

Methods of verbal representation of the concept "nomad" in the artistic picture of the world by B.Kairbekov

The article presents the ways of verbal representation of the concept "nomad" in the artistic picture of the world of the Kazakh poet Bakhyt Kairbekov.

The study of the artistic worldview of Bakhyt Kairbekov makes it possible to identify in his works of art the most characteristic phenomena of the Turkic conceptual sphere, which reflect and contain

national-specific elements and phenomena peculiar to the Kazakh ethnic group. National images, with the help of which the picture of the world is constructed in the poetry of Bakhyt Kairbekov, are constant and stable. B. Kairbekov's poetry has deep ethnic roots and traditions, it reflects the national picture of the world, the spiritual, moral, aesthetic experience of the nomad people. In the course of the analysis, it was found that such dominant concepts include the phenomenon of "nomad", which is characterized by a pronounced nationally determined specificity. The analysis of the concept makes it possible to distinguish within a hierarchically complex cognitive-verbal structure, the integral components of which are a variety of ethno-cultural realities, emotionogenic states, metaphorical images and evaluative characteristics.

Keywords: representation, verbal representation, picture of the world, artistic picture of the world, concept.

Введение

Проблема репрезентации культурных концептов в языке, их национальной специфики, генезиса и структуры обретает все большую актуальность в рамках современных когнитивных исследований. Концепт репрезентируется в языке разнообразными языковыми средствами, упорядоченными в структуре концепта по полевому принципу, которые объективируют отдельные совокупности когнитивных признаков. Концепт является многомерным смысловым центром, включающим в себя и определяющим собой феномен культур, который непосредственно связан с языком.

Актуальность работы обусловлена тем, что проблема изучения языка писателя в связи с его мировоззрением, проблема смысла и значения концепта как хранилища ментальной информации и его реализации в слове являются весьма значительными в настоящее время и привлекают все большее число исследователей, как зарубежных, так и отечественных. Несмотря на то, что значительное число работ посвящено исследованию способов языковой репрезентации эмоций, источником материала для авторов чаще становятся словарные данные, фразеологизмы, паремии, данные различных опросов и экспериментов, а из художественных текстов чаще выбираются прозаические. Таким образом, методика анализа поэтических текстов недостаточно разработана, и это направление нашего исследования можно считать актуальным.

Концепт обладает способностью вербализовываться с помощью различных знаковых форм с расширением или сокращением количества слов, обозначающих понятие, связь с конкретными языковыми единицами может измениться. Концепт содержит термин, но не ограничивается им, глубоко охватывая содержание слов. Зарубежные лингвисты Р. Хадсон и Р. Джеккендофф

считают, что в разных языках понятия и представления о культурах обычно различаются, поскольку они по-разному отражают объективную реальность. К. Харди, проанализировав множество работ и интерпретаций концепта, не соотносит его с конкретным термином. Она считает, что концепты – это семантические явления со сложной организованной структурой, словесное определение не способно раскрыть всю полноту и богатство этого лингвокультурного феномена, поскольку индивид со своим собственным мышлением понимает определенное понятие по-разному (С. Харди, 1998).

Материалы и методы

Концепты вербализуются в языке и могут быть исследованы различными лингвистическими методами. В лингвокультурологическом подходе концепт определяется как «совокупность признаков, представляющих в языковых знаках фрагмент мира или часть такого фрагмента» (З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.И.Карасик, 2004: 161).

Специфика исследования предполагает использование различных методов анализа материала. Основными методами данного исследования является метод лингвистического описания; комплексный анализ текста, который применялся при непосредственном наблюдении над текстами, где нашли свое отражение ключевые концепты лирики Б.Каирбекова, а также при отборе, анализе, систематизации фактического материала в аспекте поставленных задач. В данном исследовании мы опираемся на ряд конкретных приемов анализа языкового и речевого материала, среди которых прием словарного метода, прием обобщения, приемы прагмастилистического анализа художественного текста.

Одним из доминантных концептов художественной картины мира Бахыта Каирбекова

является концепт «кочевник», который несет в себе разнообразный смысл, культурный код народа и его историю; поэтому в рамках нашего исследования представляется важным раскрыть сущность способов вербализации данного концепта.

Обзор литературы

Теоретическую базу нашего исследования составили работы отечественных и зарубежных ученых по проблеме взаимосвязи языковой личности с окружающим миром, которая занимает особое место благодаря антропоцентрическому подходу, закрепившемуся в когнитивной лингвистике.

Лингвокультурный концепт может рассматриваться по разным основаниям. Лингвокультурологи классифицируют понятия как национальные, цивилизационные, индивидуальные, микрогрупповые, макрогрупповые. Исследователи выделяют концепты, которые функционируют в той или иной форме дискурса: педагогическом, политическом, медицинском. Культурологическое направление разделяет изучение концептов в зависимости от предмета концепта: эмоциональная, образовательная, текстовая концептосфера. Ученые В.И. Карасик и Г.Г. Слышкин подчеркивают, что фрейм, сценарий, скрипт имеют более четкую структуру, чем концепт, и могут быть использованы в исследованиях для моделирования концепции (В. И. Карасик, Г.Г. Слышкин, 2001: 75-80).

Представители лингвокогнитивного подхода выделяют следующие типы понятий: репрезентация выражается в виде обобщенных чувственно-визуальных образов явлений; схема содержит понятия, которые представляют собой некоторую обобщенную пространственно-графическую схему; концепт – понятие, состоящее из общих, существенных признаков объекта и явления, результат их рационального размышления и понимания. Концепты вербализуются терминологической и производственной лексикой, а также лексемами рациональной семантики, такими как резидент, клиент; фрейм — многокомпонентное понятие, трехмерное представление, определенный набор стандартных знаний о предмете или явлении; сценарий (script) выражает последовательность из нескольких эпизодов во времени; гештальт – сложная, целостная функциональная ментальная структура, упорядочивающая многообразие отдельных явлений

в сознании (В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин, 2001: 75-80).

Результаты и обсуждения

Творчество Б. Каирбекова – вместилища национальных образов мира, культурных архетипов, устойчивых этноспецифических мотивов, ретранслируемых в поэтическом слове. Поэтическое творчество не ограничивается ретрансляцией культурных кодов; как справедливо подчеркивает У. М. Бахтикиева, автор, избирающий русскоязычие одной из форм своего онтоязыкового бытия, генерирует новое знание о мире, производит новые смыслы, способствует трансформации воспринимающей его аудитории (У.М. Бахтикиева, Б.Е. Шагимгереева, 2020: 88).

При анализе особенностей вербализации концепта «кочевник» в художественной картине мира Бахыта Каирбекова были использованы методологические основы работы с языковым материалом, предложенным В.И. Карасиком, отмечаящим, что «методика изучения культурных доминант в языке представляет собой систему исследовательских процедур, направленных на освещение различных сторон концептов, а именно смыслового потенциала соответствующих концептов в данной культуре. Собственно лингвистическое исследование культурных доминант осуществляется в виде наблюдения и эксперимента. Лингвистическое изучение культурных концептов неизбежно должно быть дополнено данными других дисциплин – культурологии, истории, психологии, этнографии» (В. И. Карасик, 2002: 169-170).

При рассмотрении поэтического языка Б. Каирбекова можно заметить, что для него характерны свои стилистические приемы, символика, образы, необычный порядок элементов, непривычная сочетаемость с другими словами, экспрессивные словообразовательные и морфологические структуры и многие другие формы, приемы и способы воплощения художественного мировидения.

Анализ текстов Б. Каирбекова свидетельствует о том, что лексика, в которой отражается национальная специфика, способствует раскрытию концептов как ментальных единиц тюркской культуры. Не нарушая информационный код русской языковой системы, не влияя на категоризацию и образ мира, зафиксированного в ней, она является доказательством продуктивно-

сти межъязыкового взаимодействия, при котором расширяются рамки мировидения читателя, осуществляется его приобщение к иной культуре, повышается популярность обеих языковых культур.

Исследование художественной картины мира Бахыта Каирбекова позволяет выделить в его художественных произведениях наиболее характерные для казахской концептосферы феномены, которые отражают и заключают в себе национально-специфические элементы и явления, свойственные казахскому этносу. В ходе проведенного анализа нами было установлено, что к таким доминантным концептам относятся феномен «Кочевник», который характеризуется ярко выраженной национально обусловленной спецификой:

*«Так буду я и плотник и поэт,
Кочевник – у дороги возведу
Свой дом, чтоб караванный след
Не миновал его в двухтысячном году!»*
(«Мой дом», 2014)
*«Так выходит кочевник в дорогу
Мир познать, о котором забыл,
Поднабраться душевного прока,
Раззадорить пригасший свой пыл!*
(«Молозиво наурыза», 2013)

Анализ концепта позволяет выделить внутри особую структуру, компонентами которой являются субъекты, объекты действительности, действия, явления и т.д., что дает право назвать данные концепты фреймовыми. Под фреймом, вслед за З. Д. Поповой и И. А. Стерниним, нами понимается «мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность стандартных знаний о предмете или явлении» (З. Д. Попова, И. А. Стернин: 177).

Фреймовый концепт «Кочевник» представляет многоплановый конструкт, *словами-манифестаторами* которого являются лексические единицы, объективирующие следующие слоты «Путь» (как объективный способ существования кочевника), «Небосвод», «Солнце», «Юрта» (жилище кочевника), «Конь» (помощник), «Артефакты кочевника» (седло, стрелы, копьё и др.; огонь и вода; мазар), «Локус [место перекочевки]», Всего выделенных лексических единиц (ЛЕ) – 913. Центральное место в объективации «Кочевья» в художественных текстах Б. Каирбекова занимает слот «Путь» (не случайно один из

циклов поэта назван «Путь воды»).

Слот «юрта» изображает дом кочевника, который передается через образы юрты и шанырака.

Образ юрты поэтом подробно описывается в документальном фильме «Казахская юрта», где автор передает всю историю и суть этой «модели Вселенной в миниатюре». Также образ юрты мы можем увидеть и в стихотворениях поэта.

Дом кочевника – юрта – была показателем состоятельности хозяина, определяла его принадлежность к конкретному социально-культурному слою населения. Так, если человек был богатым, то он владел самой большой юртой – «орда», и далее шло по убыванию: «алтын орда», «алтын үзік», «ақ шаңқан», «ақ орда» ... А у самых бедных и несостоятельных чаще всего это были «кара құрым үй». В одном из своих произведений Б. Каирбеков говорит о «безымянной бедной юрте:

*Пушка без станины.
Безродный Ермак.
Безымянная бедная юрта.*

(«Омск. Фрагменты» из цикла «Навстречу солнцу»)

Если степь часто описывали как дом кочевника, то Солнце по праву носило название шанырака. Данное понятие даже стало неразделимым:

*Атлантом подниму тяжелый купол Неба, –
Так зачинался мир из Хаоса, из тьмы, –
И Солнце-шанырак земную небель
Перерождало в царство буйное Весны!
(*** из цикла «Навстречу солнцу»)
Пусть сгорели стропила, упал шанырак,
Но глядят в небо синее гордые камни...
Кем бы ни был он – скиф или сак,
Он впервые пронзил наконечником Память.*

(«У скальных мавзолеев Бегазы» из цикла «Навстречу солнцу»)

Шанырак – вершина дома кочевника – переносного дома-юрты. Юрта является символом уюта, связи с землей и вселенной, напоминанием о кочевом прошлом. Шанырак символизирует дом, родину. Здесь заложен глубокий смысл – дом, общий для всего народа. В данном отрывке устойчивое сочетание «упал шанырак» символизирует конец рода. В стихотворении упоминается и наконечник стрелы, который предназна-

чается для поражения цели. В данном контексте употреблен словосочетанием «пронзил наконецником Память», то есть, можно предположить, что автор хотел таким образом передать всю силу происходящего.

В своих произведениях автор также говорит о родном кочевьем уюте – о степи, юрте, поднятном пологе:

*Степь. Цикады. За речкою юрта.
Полог поднят.
Кизяк задымил...
Мир кочевья – родного уюта –
Где я не жил...
И вроде бы жил.*

Этимологический анализ лексемы ‘кочевник’ указывает на то, что данная лексическая единица происходит от глагола ‘кочевать’ из тюркского ‘кош’ – ‘путешествие, переселение’ (Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. [Электронный ресурс]). В семантическом аспекте феномен «Кочевник» представляется как 1) *Человек*, который ведёт кочевой образ жизни, 2) *представитель народа, племени*, ведущего кочевой образ жизни.

Слот «Путь» как базовый уровень концепта «Кочевник» коррелирует с *антропоморфной* сферой, манифестирующей парадигмами «путник», «номад», а также с *зооморфной* сферой, в основу которой входят лексемы, вербализующие главное животное кочевника – лошадь.

Характерным признаком лексем, конституирующих ЛСГ «кочевник» является *субординативность*: кочевник – не одинокий путник, у него есть те, кто всегда рядом: у Б. Каирбекова это реализовано через образы-представления, такие как *брат* («Он в снег не горюет, Он с ветром не спорит, Погоде, природе он – преданный брат»); есть также в гость («Солнце – первый гость Кочевника»).

Обитатель степи изображается различными концептами, но смысл один: человек, который странствует по степи, придерживается кочевого образа жизни.

По словам поэта, даже в двухтысячном году кочевник остается кочевником:

*Так буду я и плотник и поэт,
Кочевник – у дороги возведу
Свой дом, чтоб караванный след
Не миновал его в двухтысячном году!
(«Мой дом» из цикла «Путь воды»)*

Образ кочевника автор также сопоставляет с образами перелетной птицы и кентавра:

*Перелетная птица, кочевник, кентавр,
В ладу лишь с копытами,
с крыльями,
с пылью дорог! (из цикла «Путь воды»)*

Как уже отмечалось, зооморфная сфера кочевья представлена лексическими единицами, манифестирующими номинации коня, который эксплицируется как главный помощник кочевника:

*Караван притомился – привал.
Люди спешились – вспыхнул огонь.
Горло жертвы рассек кинжал,
Дрогнул гривой усталый конь.*

Как и в тюркских мифах, конь у Б. Каирбекова – это верный друг, который понимает:

*Я доверюсь ему одному –
Верный конь – словно кожа моя,
Слов не зная, он душу мою
Понимает и любит меня.*

Необходимо отметить, что конь в художественной прозе Б. Каирбекова конь представлен по-разному. Так, можно встретить образ «*лихого животного*», *предназначенного для сражения*: «*Как в степь уходят на конях лихих...*» или образ «*высокомерного, но с крылатой душой*»:

*Высокомерен вид его, но нежен взгляд,
Как будто грузен, но летит стрелой
На зов хозяина, он ласке как ребенок рад,
Он, как скала, мой друг и летом и зимой.
Ему такая верность по плечу,
Тело наше – всего оболочка
Искры божьей – крылатой души,
Может, самая малая точка,
Но пучок ее – лазер в ночи.
Терпение тая в своих горбах,
Он учит дружбе нас...
А я его учу
В байге невиданной лететь на парусах!
(«Несколько слов о моем скакуне»)*

Лексико-семантическая группа «*артефакты*» эксплицируется лексическими единицами, номинациями упряжи (*седло, стремя*) или оружия (*копье, стрела*), которыми пользуется кочевник. Например:

- *Кочевник обрел Седло – свое рабочее место;*
- *Вонзивший ногу в стремя, – помни: Стрела врага легла на тетиву!;*
- *Несешь свой крест – копье мое кривое. Всё реже нам встречаются враги...*

Базовый слот «*Артефакты*» в художественной картине мира Б. Каирбекова представлен также культурно-специфическими реалиями, являющимися неотъемлемыми элементами кочевой культуры: камча – «*Не схватился никто за камчу*»; домбра – «*Но всем я обязан двужильной домбре – Судьбой и дорогой, что выбрал себе*»; кобыз – «*Бубен звонкий не нужен мне, Сабля кривая мне не нужна. Я настрою кобыз, Чтоб на грубой и хриплой струне Пела песню страдающая душа...*»; балбал (памятник) – «*Подымет мой балбал за брэнность января*».

Основными вербальными репрезентантами одного из базовых элементов концепта «Кочевник» – «*Локуса [места действия, перекочевки, пути]*» являются лексемы, объективирующие такие локусы, как: аул *И вновь кочующих аулов На спину мне навьючен груз*; мазар – *В желтой зыби степи мазар одинокий Вдруг напомнит о мире ином*.

Примечательно, что в ранней лирике Б. Каирбекова лексическое поле «локус» расширяется топонимическими наименованиями – названиями мест в разных частях Казахстана:

- «*Домбауыл – степная пирамида, Повторяющая неба круглый свод*»;
- «*Бегазы. Дандыбай. Грани прошлой эпохи. Ребра плит, обращенные к небесам*»;
- «*Над Улытау открытый небосвод. Открытою ладонью – степь без края*»;
- «*Возвращаюсь в речное приволье Из степей необъятной Арки, И встречает меня синегорье, Уже издали радуя видом своим*»;
- «*Драконом кажется Чарын с обрыва, Зеленой чешуей он выдает себя...*».

Кроме базовых элементов, структурирующих ядро концепта «Кочевник», к его важным когнитивным составляющим следует отнести *эмоциональную составляющую*.

Исследование *эмотивного* аспекта концепта «Кочевник» показало, что доминантной эмоцией во время кочевья, пути является эмоция «радости»:

*Какая радость дождь!
Полей обветренные губы,
Припавши к небесам, благодарят судьбу*

*За этот дождь, что льнет к земле весной,
так скупо,
Как если б поцелуй коснулся жадных губ!
Для нас в пути под ливнем риск немалый,
А для полей, обнявших горизонт,
Дождь не потоп – как пот на лбу усталом,
Пусть благостный, но все ж короткий сон.*

Эмоция радости в поэзии Каирбекова детализируется, представляясь как «неожиданная радость»:

*И первый теплый дождь похож на слезы
Нежданной радости, омывшей вдруг глаза!
Или «юной радости»:
Этой вечности – радости юной!
Жил, мгновениями сладкой любви
Измеряя свой век беспощадно-безумный.*

Наряду с дифференцированными эмоциями радости обнаруживаются языковые репрезентации чувства «любви», «страсти», «страха», «гнева», «жалости», «гордости» и т.д. у кочевника, в частности, по отношению к красотам степи:

*Все та же степь – как будто бы спокойна –
Но вслушайтесь! –
О чем поет живая старина...
Или:
Сейчас живу, как этот вот восток,
Сейчас себя и мир люблю!
Сейчас я – жеребенок, что, не чуя ног,
Вдруг впрыгнул в лето – как в мечту свою.*

Интерес представляет вербальное выражение эмоции *гнева*, контекстуально выраженное словосочетанием «*невный жар*»:

*Казалось мне, он становился зол
На этот мир сомнений и страданий,
И гневный жар копил, ссыхаясь от обиды,
И углублялся за водой в песок...*

Этнокультурный мотив обнаруживается и при концептуализации эмоции *гордости*. Так, в контекстуальных употреблениях «*гордые камни*», «*гордость уроженцев Семья*» слово *гордость* приобретает ситуативную *положительную эмоциональную окраску*, основанную на индивидуальном восприятии автора:

*Пусть сгорели стропила, упал шанырак,
Но глядят в небо синее гордые камни...*

*Кем бы ни был он – скиф или сак,
Он впервые пронзил наконечником Память.*

В поэзии Б. Каирбекова существует группа номинаций песен (толгау, кюй) и музыкальных инструментов (домбра, кобыз), характеризующихся в целом меланхоличной, печальной маркированностью.

*Он выбрал музыки понятный всем язык,
И кюй в нем зародился изначально.
Кобыз он вырезал из цельного ствола,
И застонала степь, и лебедь вскрикнул гордо,*

Важная роль при концептуализации в художественной картине мира Б. Каирбекова концепта «Кочевник» концептуальным метафорам.

Выделяются гетерогенные типы концептуальных метафор: *милитарная* ([лирический герой – воин]), *мифологическая* ([лирический герой – дервиш]), *профессионально-оценочная* ([лирический герой – зодчий]), *эмоционально-оценочная* ([лирический герой – варвар]), *зооморфная* ([лирический герой – парящая птица]).

Релевантными для вербальной репрезентации концепта «Кочевник» в художественной картине мира Б. Каирбекова являются *антропоморфная, натуроморфная и теоморфная* метафоры. Важно пояснить, что метафорические репрезентации Божества у Б. Каирбекова связаны с мифологическим представлением Тенгри. Так, можно встретить прямое упоминание мифологического представления тюрков:

*«Божества населяют пространства:
В лоне неба – Тенгри,
В лоне матки – Умай!».*

А также имплицитное: обращение к боже-ству Неба, которое понимается автором как Тенгри:

*Почему мы Небу доверялись,
Потому что, кто еще бы смог
Оком все объять степные дали,
Все маршруты кочевых дорог?*

Значительную часть репрезентаций, вербализующих элемент «Локус», составляют *метафорические сравнения*, которые главным образом, отмечаются на фоне вербального выражения «Цветы».

Центральными метафорами цветов являются, с одной стороны, метафоры «люди-цветы»: *женщина – цветок (посвящение Нурсулу Шаймерденовой: Цветок долины солнечного юга, Казалось, жить тебе всю жизнь в тепле), жасмин и «цветы-люди»: фиалки кокетничают, и с другой, цветы-артефакты»: хлопок-цветы (В увядшей зелени белеет хлопок).*

В результате анализа метафорических репрезентаций, соотносящихся с феноменом «Цветы», выявляется эстетический признак [цветок как символ чистого, светлого, юного, прекрасного, т.е. того, чем можно любоваться], геронтологический признак (цветок Тараза – женщина), *димENSIONАЛЬНЫЙ ПРИЗНАК* (крупная камелия – полнота женщины) *флористической метафоры*.

Также одним из центральных образов, категоризирующих флоронимы, является образ «полынь». Полынь в испанской художественной картине мира Б. Каирбекова занимает значительное место и является инструментом для *символических проекций*. Так, полынь определяется в художественных произведениях Каирбекова как:

- «символ свободы»: *Пусть в горле бьется Полюнный ветер, – Сердце рвется В простор разбуженной степи!»;*
- «символ поражения»: *Он не был добрым или злым, Усталым, да, – опустошенным, Он пал на горькую полынь;*
- «символ прошлого»: «Горький пучочек полыни Пальцы стирают в труху... Что там в мелеющей сини Вспомнилось вдруг старику?»
- «символ красоты родного края»: «Полюнный рай полупустыни».

Заключение

В творчестве Бахыта Каирбекова с наибольшей частотностью используются как национальные концепты тюркской культуры (степь, трава, кочевник, шанырак, юрта и др.), так и концепты славянской культуры (лик, пилигрим, странник). Поэзии Б.Каирбекова присущи и общекультурные концепты. Данное обстоятельство позволяет сделать вывод, что творчество билингвальных личностей намного обширнее, интереснее и богаче, чем поэтов, владеющих лишь одним языком.

Лингвокогнитивный подход к исследованию этнокультурной специфики феномена «Кочевник», объективированного в художественной

картине мира Б. Каирбекова, показал, что данный концепт представляет собой иерархически сложную когнитивно-вербальную структуру, неотъемлемыми составляющими которой являются разнообразные этнокультурные реалии, эмоциогенные состояния, метафорические образы и оценочные характеристики и т.п., на уровне *вербализаций* которых отражается общественное самосознание народа, идеология, национальный характер, культура Казахстана, детерминируемые, прежде всего, особенностями национальной концептосферы казахского этноса.

Исследование художественной картины мира Бахыта Каирбекова позволяет выделить в его художественных произведениях наиболее характерные для казахской концептосферы феномены, которые отражают и заключают в себе национально-специфические элементы и явления, свойственные казахскому этносу. В ходе проведенного анализа нами было установлено, что к таким доминантным концептам относятся феномен «Кочевник», который характеризуется ярко выраженной национально обусловленной спецификой.

Литература

- Амалбекова М.Б. Феномен билингвальной личности в этноязыковом ландшафте Казахстана: Научное издание. – Астана, 2009. – 122 с.
- Бахтикиева У.М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения): Научное издание. – Астана: Издательство «ЦБО и МИ», 2009. – 259 с.
- Бахтикиева У.М., Шагимгереева Б.Е. Языковое бытие творческой личности: Бахыт Каирбеков // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2020. Т. XVII. Вып. 1. – С. 83–89.
- Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 421 с.
- Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1980.
- Каирбеков Б. Путь воды. – М.: Тезаурус, 2010. – 416 с.
- Каирбеков Б.Г. Навстречу солнцу. Дневник путешествий: Стихи, эссе. – Алматы, ЖК «Нурақынов», 2014. – 420 с.
- Каирбеков Б.Г. Путь воды. Избранное. Стихи и проза. – Москва, 2018. – 416 с.
- Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75-80.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии. – Воронеж, 2002. – 152 с.
- Попова З. Д., Стернин И. А., Карасик В. И., Кретов А. А., Борискина О. О., Пименов Е. А., Пименова М. В. Введение в когнитивную лингвистику. Кемерово: Графика, 2004. 207 с. (4,61)
- Туманова А.Б. Контаминированная языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: монография. – Алматы: КБТУ, 2010. – 260 с.
- Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (дата обращения: 22.03.2022).
- Hardy C., Networks of meaning: A bridge between mind and matter, London, 1998.

References

- Amalbekova M.B. (2009) Fenomen bilingval'noj lichnosti v jetnojazykovom landshafte Kazahstana: Nauchnoe izdanie. – Astana, 2009. – 122 s. (in Russian)
- Bahtikireeva U.M. (2009) Tvorcheskaja bilingval'naja lichnost' (osobennosti russkogo teksta avtora tjurksskogo proishozhdenija): Nauchnoe izdanie. – Astana: Izdatel'stvo «CBO i MI» – 259 s. (in Russian)
- Bahtikireeva U.M., Shagimgereeva B.E. (2020) Jazykovoe bytie tvorcheskoj lichnosti: Bahyt Kairbekov // Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke. – T. XVII. Vyp. 1. – S. 83–89. (in Russian)
- Bahtin M.M. (1979) Jestetika slovesnogo tvorcestva. – M.: Iskusstvo. – 421s. (in Russian)
- Gachev G.D. (1980) Nacional'nye obrazy mira. – M.: Sovetskij pisatel'. (in Russian)
- Kairbekov B. (2010) Put' vody. – M.: Tezaurus. – 416 s. (in Russian)
- Kairbekov B.G. (2014) Navstrechu solncu. Dnevnik puteshestvij: Stihy, jesse. – Almaty, ZhK «Nurakynov». – 420 s. (in Russian)
- Kairbekov B.G. (2018) Put' vody. Izbrannoe. Stihy i proza. – Moskva. – 416 s. (in Russian)
- Karasik V.I., Slyshkin G.G. (2001) Lingvokul'turnyj koncept kak edinica issledovanija. Metodologicheskie problemy kognitivnoj lingvistiki. Voronezh: VGU. – S. 75-80. (in Russian)
- Karasik V.I. (2002) Jazykovoju krug: lichnost', koncepty, diskurs. – Volgograd: Peremena. – 477 s. (in Russian)
- Popova Z.D., Sternin I.A. (2002) Jazyk i nacional'noe soznanie. Voprosy teorii i metodologii. – Voronezh. – 152 s. (in Russian)

Popova Z. D., Sternin I. A., Karasik V. I., Kretov E. A., Boriskina O. O., Pimenov E. A., Pimenova M. V. Introduction to cognitive linguistics. Kemerovo: Grafika, 2004, 207. (in Russian)

Tumanova A.B. (2010) Kontaminirovannaja jazykovaja kartina mira v hudozhestvennom diskurse pisatelja-bilingva: monografija. – Almaty: KBTU. – 260 s. (in Russian)

Jetimologičeskij onlajn-slovar' russkogo jazyka Maksa Fasmera. [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> (data obrashhenija: 22.03.2022). (in Russian)

Hardy C., Networks of meaning: A bridge between mind and matter, London, 1998. (in English)

МРНТИ 16.21.21

А.Қ. Қожахметова

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
e-mail: akony_8484@mail.ru

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІН ТІЛІНДЕГІ СӨЗ СИНЕРГИЯСЫН ТАҢУ

Мақалада заманауи лингвистикадағы жаңа бағыт ретіндегі лингвосинергетиканың базалық түсінігі ашылып, «синергия» ұғымын зерттеген ғалымдардың тұжырым-пікірлеріне сипаттама беріледі.

Мақалада өлең тілінің табиғатын жаңа пәнаралық бағыт – лингвистикалық синергетика бағытында қарастырылған ашық, динамикалық, сызықтық емес, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйенің тәртіп өлшемдерімен басқарылатын элементтер ретінде сипатталады. Соған орай синергетикалық ғылыми бағыттың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өлеңсөзді жаңа қырынан тану көзделеді. Бұл әрқашан даму үстіндегі күрделі жүйе ретінде бағаланатын поэтикалық мәтіндерді лингвосинергетикалық тұрғыда зерттеу мақсатын белгілейді. Осыған орай қолданылған лингвосинергетикалық тәсіл арқылы поэтиканың дискурстық кеңістікте сызықтық емес үдерістегі мағыналық бейнелерінің энергиялық күші мен дискурстық кеңістіктегі қозғалысы анықталып, дискурс күрделі ашық сызықтық емес жүйелер аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: синергия, синергетикалық мәтін, маркер.

А.К. Кожухметова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: akony_8484@mail.ru

Исследование синергии слов в языке поэтического текста

В статье раскрывается базовое понятие лингвосинергетики как нового направления в современном языкознании и характеризуются взгляды ученых, исследовавших понятие «синергия».

Природа стихотворной речи рассматривается в статье в аспекте нового междисциплинарного направления – лингвистической синергетики, характеризуется как открытая, динамичная, нелинейная, самоорганизующаяся система элементов, управляемых критериями порядка. В этой связи предполагается исследование стихотворной речи под новым углом зрения, с использованием возможностей синергетического подхода. Это устанавливает цель исследования поэтических текстов, которые трактуются как сложная, находящаяся в постоянном развитии система, с лингвосинергетической точки зрения.

Ключевые слова: синергия, синергетический текст, маркер.

A.K. Kozhakhmetova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: akony_8484@mail.ru

Recognition of word synergy in the language of poetic text

The article reveals the basic concept of linguosynergetics as a new direction in modern linguistics and characterizes the views of scientists who have studied the concept of “synergy”.

The nature of poetic speech is considered in the article in the aspect of a new interdisciplinary direction – linguistic synergetics, characterized as an open, dynamic, nonlinear, self-organizing system of elements controlled by criteria of order. In this regard, it is proposed to study poetic speech from a new angle, using the possibilities of a synergetic approach. This establishes the purpose of the study of poetic texts, which are interpreted as a complex system in constant development, from a linguosynergetic point of view. Through the application of the linguosynergetic approach, the energy force and movement of semantic images in a nonlinear process in the discursive space of poetics are determined, the discourse is considered within the framework of a complex open nonlinear system.

Keywords: synergy, synergetic text, marker.

Кіріспе

Қазіргі заманғы тіл ғылымы қатынас құралы қызметімен қатар кумулятивтік, танымдық қызметтеріне де айрықша назар аударылып отыр. Тілді зерттеудің антропоэлекттік бағытына сәйкес тіл ғылымын психология, мәдениеттану, тарих, әлеуметтану, этнография сияқты салалармен байланысты зерттеу нәтижелері қазақ тіл білімі үшін де маңызды. Осы тұрғыдан қазақ тіл білімінде соңғы жылдары психоллингвистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика сияқты басқа ғылым салаларымен тоғысатын тіл білімінің жаңа бағыттары бойынша көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Осының негізінде көптеген жаңа бағыттар пайда болып, тілдік бірліктерді әртүрлі қырынан зерттеп келеді. Сондай бағыттардың бірі лингвосинергетика ғылымы.

Жаратылыстану ілімдері саласынан ауысқан синергетика термині компоненттер мен кіші жүйелердің құрылымындағы бір-бірімен күрделі түрде әрекеттесуі нәтижесінде іштей ұйымдасуға әкелетін ортақ жүйені анықтайтын пәнаралық бағытқа қатысты қолданылады.

Бұл терминнің авторы Штутгарт университетінің профессоры Герман Хакен. Ғалымның түсінігінде бұл оның бөліктерінің өзара әрекеттесуі кезінде бүкіл жүйеде жаңа қасиеттердің пайда болу теориясы.

Әдебиеттерге шолу

Д.С. Чернавский синергетиканы әртүрлі табиғат жүйелеріндегі тұрақсыздықтың жалпы теориясы ретінде анықтайды (Чернавский, 2014), ал С.П. Курдюмов пен Е.Н. Князева «синергетика» терминін әлемнің күрделі жүйелерінің эволюциясы мен өзін-өзі ұйымдастыру теориясы ретінде түсіндіреді (Князева, 1998). Сонымен синергия тілдік бірліктердің әркелкілігін семантикалық тұрғыдан көпмағыналылық пен мағынаның шексіз ұлғаюын қалыптастыратын үдеріс болып табылады.

Синергетика тақырыбы бойынша зерттеулер көп емес, дегенмен оған қызығушылық танытып, зерттеу еңбек жазған ғалымдар жоқ емес. Олар Г.Хакен, И.А.Герман, В.А.Пищальниковой, Г.Г.Москальчук, Н.Ф.Алефиренко, Д. С. Чернавский, А.К.Каиржанов, Ж.А.Манкеева, М.С. Байкадамова т.б.

Синергетика жаңа пәнаралық парадигма ретінде басқа бағыттардан айырмашылығы

өзіндік спецификасы бар бағыт. З.Т.Фокинаның пікірінше: «Егер жүйелердің жалпы теориясы, кибернетика жүйелердің жеткілікті түрдегі жоғары ұйымдастырушылық деңгейін қарастырса: биологиялық, әлеуметтік, техникалық және жансыз табиғаттың жүйелі ұйымдасуын қарастырмайды, ал синергетика қарапайымнан ең күрделі жүйелерді қарастырады (Фокина, 2011).

Көптеген ғалымдардың беделді пікірлерінен кейін «синергетика» термині күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы саласындағы пәнаралық зерттеулердің жалпы атауын білдіреді. Демек, синергетиканың қағидасына сай кез келген жүйе тұрақсыз, тепе-теңсіз, ашық, динамикалық, бейсызықтық өзін-өзі ұйымдастырушы сипатта дамиды.

Синергетиканың объектілері динамикалық, ашық, диссипативті жүйелер болып табылады. Көптеген зерттеушілер тіл осы қасиеттердің бәрін иеленетіндіктен синергетика объектісі бола алады деп тұжырымдайды.

Тіл де – іштей дамып, өзі ұйымдаса алатын динамикалық күрделі жүйе. Лингвосинергетика – тілді адами, әлеуметтік, биопсихикалық, когнитивтік және әлеуметтік құбылыстар ретінде танытын жаңа парадигма. Сондықтан да адам болмысы мен әрекетіне сәйкес күрделі жүйе құрылымының менталды лексиконы синергетика әдіснамасы арқылы іштей ұйымдасқан психоллингвистикалық үрдістің динамикасын бейнелейтін адами жүйе ретінде танылады. Лингвосинергетика негізінен тілдің өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде сыртқы ортамен (коммуниканттардың санасы мен тілдің жалпы жүйесімен) тығыз байланысты (Манкеева, 2021). Демек, қазіргі таңда тіл осы синергетикалық бағытта өзін-өзі реттеуші сызықтық емес (нелинейный) динамикалық жүйе ретінде қарастырылуда.

Нәтижелер мен талқылау

Тіл – мәдениеттің қайнар көзі, мәдениеттің құрастырушы бөлігі, сонымен қатар тіл мәдениетті танытудағы негізгі құрал, себебі біз сол арқылы мәдениетті меңгереміз. Тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады. Негізгі ақпаратты сақтайды, жинақтайды, таратады. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта этностың мәдени ерекшелігін танытатын фактор ретінде, мәдениеттің тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз етеді. Осылайша, ұлтты бір тұтастырып, бүтіндігін сақтайды. Мәдениет

арқылы тілімізде этномәдени ақпараттар қалыптасады. Олар рухани мәдениет және материалдық мәдениет формасында таралады. Қандай да болмасын заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сонымен бірге оны танытады. Ал тану белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асатын болғандықтан, ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әртүрлі болады. Ат қоюда өмір шындығы мен тұрмыс-тіршілігі, тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, әртүрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді. Осының негізінде ол затты танып, біліп, оны басқалардан ажыратып танығаннан кейін барып ат қояды. Мұндай ажырату белгілері ұжымдық ортада әртүрлі болуы мүмкін (Есенбай, 2008).

Осыған байланысты профессор А.Салқынбай: «Әлем бейнесінің бүкіл көрінісі мен қоғамдық сана қалыптастырған ұғымдарын бейнелейтін тіл – адамзат танымының феномені. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамзат дүниетанымы мен сананы қалыптастырып, дамытуға қызмет ететін күрделі құрылым. Тіл ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып қана қоймайды, бүкіл мәдениет пен танымның негізі саналады. Мәдениет тіл арқылы жүйеленіп, қалыптасып дамиды. Тілдің қоғамдағы рөлі қарым-қатынас жасау сипатымен ғана шектелмейді, адам ойының, санасының жетілуі мен дамуына да ықпал етеді» (Салқынбай, 1999), – дейді. Демек, қандай да болмасын, заттың атауы оны тек атап қана қоймай, сонымен бірге оны танытады.

Синергетиканың объектілері динамикалық, ашық, диссипативті жүйелер болып табылады. Көптеген зерттеушілер тіл осы қасиеттердің бәрін иеленетіндіктен синергетика объектісі бола алады деп тұжырымдайды. Синергетика объектілері мен үрдістері жалпы ғылыми феномен бола отырып, көптеген жеке ғылымдардың нысандарын зерттеуде қолданыс тауып отыр. Сондай-ақ тілтанымдық зерттеулерге де біртіндеп еніп келеді.

М.Мақатаев өлеңдеріне жасалған талдау негізінде лингвосинергетика мәселесі жан-жақты сипаттауды постклассикалық емес деп аталатын жаңа ғылыми парадигма аясында қарастыруға болады. Егер классикалық ғылым жабық жүйелердегі үдерістерді зерттеумен айналысса, қазіргі ғылымның басты бағыты – оны ғылыми үдеріс барысындағы ғана емес, сонымен қатар даму үстіндегі ашық, өздігінен іштей дамитын жүйелер әлемінде тану.

Ғалым Е.Ю.Муратованың анықтауынша: «Синергетикалық мәтін – бұл бірден байқалмайтын мағыналарды және мәтіншілік сызықтық

емес (нелинейный) қатынастар мен үдерістердің жиынтығын білдіретін көп кодталған мәтін». Сондай-ақ Е.Муратова мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін мынадай формула енгізген: $СК = A/N$, мұндағы A – маркер саны, N – шумақ саны. A/N қатынасы жоғары болса, соғұрлым мәтіннің синергетикалық күші жоғары болады. Осындай мыңдаған поэтикалық мәтіндерді зерттей отырып, мынадай тұжырымға келген: $СК = 0,25$ (яғни 4 шумақтағы бір маркер: $1/4 = 0,25$). Осылайша, синергетикалық мәтін – бұл мәтіннің $0,25$ кем емес синергетикалық коэффициенті бар мәтін. Бұл коэффициент жоғары болған сайын мәтіннің синергетикалық сипаты күшті болады (Муратова, 2012).

Мысалы, М.Мақатаевтың «Бұлт» өлеңін алар болсақ:

*Көнбеске көнген көк аспан,
Меңіреу, тілсіз жатты сұлқ,
Керуендей адасқан,
Келеді жылжып бір топ бұлт.*

*Дауылдың құлы – қошқыл бұлт,
Көмескі торға байланып.
Бойында күші... етпей былқ,
Барады алыс айдалып.*

*Бұлтты кенет буды ашу,
Бірақ дауыл сапырды.
Көк бетін кернеп у мен шу,
Найзағай оғы атылды.*

*Өксіді бұлт еңіреп,
Бұлтты айдаушы тынды жел.
Қайғылы жасын төгіп ед,
Қарық болды қара жер.*

*Кенет дауыл сап етті,
Қайта түсіп қалпына.
Бұлтты алыс әкетті,
Қаратпай қайта артына.*

Жоғарыда берілген өлең 20 жолдан тұрады, 13 маркер қолданылады. Олар: *көнбеске көнген көк аспан, меңіреу, тілсіз жатты сұлқ, керуендей адасқан, дауылдың құлы – қошқыл бұлт, көмескі торға байланып, барады алыс айдалып, бұлтты кенет буды ашу, дауыл сапырды, көк бетін кернеп у мен шу, найзағай оғы атылды, өксіді бұлт еңіреп, ұлтты айдаушы тынды жел, дауыл сап етті*. Жол саны – 20. Мәтіннің синергетикалық коэффициенті – $0,65$.

Поэтикалық мәтіндерге зерттеу жүргізген Е.Ю.Муратованың пікірінше, синергетикалық тәсіл поэтикалық мәтіндегі терең құбылыстардың механизмдеріне жанаша қарауға жол ашады. Лингвопоэтикада әркез зерттеушілердің бірқатар мәтінді қабылдау және түсіндіру үшін оның «күрделілігі, жеңілділігі, қиындығы» маңызды мәселелердің бірі болған. Синергетикалық талдау арқылы осындай мәселелерді шешуге мүмкіндік бере алады.

Қайталау тілдегі көркемдеуіш құралдардың бірі. Қайталаманы қазақ ғалымдары ішінде алғаш таныған А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде мынадай тұжырымдама келтіреді: «Бір сөзді яки лебізді қайта-қайта айту қайталақтау деп аталады. Ондай қайта-қайта айту – нәрсенің яки ғамалына көбірек назар салғызу үшін істеледі» (Байтұрсынов, 1989).

Айтылар ойдың әсерін күшейту үшін қолданылады. Бұл турасында О.Бүркітов зерттеу еңбегінде былай: «Адам өзінің ойын екінші адамға жеткізуде тілді тек қатынас құралы ретінде де пайдаланады. Осы процесті жүзеге асыру үшін тілде түрлі-түрлі әдіс-тәсілдер пайда болып қалыптасады. Қайталау процесі – сол тәсілдердің бірі. Оның тілде атқаратын қызметі сан алуан. Ол тілде бірде сөз мағынасын түрлендірсе, енді бірде әсер ету құралы ретінде қолданылады» – деп жазған (Бүркіт, 2001).

Поэтикалық мәтіндер де қайталамалар әуенділік қасиетін күшейтіп, оның синергиялық сипатын айшықтай түседі. М.Мақатаевтың «Сен неге?...» өлеңінен көруге болады:

*Жаным сүйген жарым-ай!
Жабығасың сен неге?!
Жас жүректің жалыны-ай!
Зарығасың сен неге?
Жаңа туған жарық ай!
Қараясың сен неге?
Жүдеп кеттің, жаным-ай!
Сарғаясың сен неге?
Құлазыған қу дала!
Құлтырмайсың сен неге?
Тіршілікке, қубала!
Ұмтылмайсың сен неге?
Бұлттан шығып, күміс күн!
Нұр шашпайсың сен неге?
Меңіреу, мылқау қара түн!
Сыр ашпайсың сен неге?
Қасиетті қара тау!
Таңданасың сен неге?
Ашуланишақ анам-ау!*

Шамданасың сен неге?

Мұндағы «неге?» сұрағының қайталамасы шумақ соңында қойылып, оқырманға мәтінді жеңіл, әрі тез ұғынықты қабылдануына септігін тигізіп тұр. Ақын өлеңсөздерінде қайталамаларды тиімді қолданып, көркемдік аясын, стильдік қызметін кеңейте түскен. Поэтикалық мәтіндегі бұл қайталамалар ырғаққа, әуенге қызмет етіп, сөздің қуатын, синергиясын айшықтап тұр.

М.Мақатаевтың төмендегі өлеңінде «жасыл» сөзін қайталай отырып, өлеңге ерекше реңк беріп отыр.

Бәрі жасыл:

Жер-жасыл, аспан-жасыл,

Жасыл бұлт, жағалай кеп асқарға асыл.

Жабырқап жартастардан қаиқанда сұр,

Жасыл маң, ағыта гөр тастарға сыр.

Бәрі жасыл:

Жасыл қыр, жасыл белес,

Жабырқау жартас қана жасыл емес.

Әжім-әжім тастардың беттерінде

Тұрақтамай кезіп жүр жасыл елес.

Жасыл емес тас қана дара тұрған,

Сұрынан суықтықтың зәрі атылған!

Тас қаншама мәңгілік болғанымен,

Өнуге емес, өлуге жаратылған.

Күн көзінен күмістей шашылған нұр,

Жасыл орман, жасыл көл, жасылдан қыр,

Жасыл кілем жаба сал, жасыл көктем,

Жабырқаулы жартасты жасылдандыр.

Ақын бұл өлеңінде «жасыл» сөзі 16-рет қайталанып отыр. Қайталамалар өлеңсөздің синергетикалық сипатын күшейте түседі. Сондай-ақ ақын қолданысындағы «жасыл тау», «жасыл жаннат бақ», «жасыл бұр», «жасыл бел», «жасыл мекен», «жасыл алқап», «жасыл майса», «жасыл тал» тіркестері түспен қоса, олардың жас, жаңадан көктеп келе жатқанын білдіріп, ерекше авторлық бейнелік мәнге ие болып тұр.

Қорытынды

Синергетикалық ғылыми бағыттың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өлеңсөзді жана қырынан тану көзделеді. Бұл әрқашан даму үстіндегі күрделі жүйе ретінде бағаланатын поэтикалық мәтіндерді лингвосинергетикалық тұрғыда зерттеу

мақсатын белгілейді. Осыған орай қолданылған лингвосинергетикалық тәсіл арқылы поэтиканың дискурстық кеңістікте сызықтық емес үдерістегі мағыналық бейнелерінің энергиялық күші мен дискурстық кеңістіктегі қозғалысы анықталып, дискурс күрделі ашық сызықтық емес жүйелер аясында қарастырылады. Соның нәтижесінде синергетикалық тәсіл арқылы талданған Мұқағали Мақатаевтың поэтикалық мәтіндерінің көркемдік

ерекшеліктерін айқындайтын көркем сөз қуатының қозғаушы күштері жаңаша көрсетіледі. Мұқағалидың рухани және тілдік әлемін, көркем сөз әлеуетін жаңа лингвосинергетикалық бағыттағы зерттеулер үрдісінде жаңаша зерделеу, ақынның тілдік тұлғасын ашуға, тіл байлығын танытып, жетілдіретін сөздің құдіретін айшықтап көрсететін негізгі арналардың бірін, поэзия тілін тануды бұл жаңа бағыт дамытуында аса маңызды.

Әдебиеттер

- Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 318 б.
Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 2001.
Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Синергетика и принципы коэволюции сложных систем // Проблемы общественного развития. – 1998. – № 3-4. – С. 3-6.
Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. Құраст. Оразақын Асқар. 3-басылым – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. I-том: Өлеңдері мен дастандары. – 320 б.
Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы, Қазақ ұлттық университеті, 2021. 272-бет.
Муратова Е.Ю. Синергетический анализ поэтического текста // Вестник РУДН. Серия Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2012, №2.
Фокина З.Т. Парадигмальное значение синергетики: теоретические и практические аспекты // Вестник МГСУ. №4/2011 423-427.
Чернавский Д. С. Синергетика и информация. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 288 с.
Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
Есенбай А.З. Сыр өңірі жазушыларының тіліндегі жергілікті қолданыстар: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2008, – 24 б.

Reference

- Bajtyrsynov A. Shyғarmalary. – Almaty: ZHazyshy, 1989. – 318 b. (in Kazakh)
Bürkıt O. Qajtalamalardıń lingvostilistikalyq zhyjesi. – Almaty: «Fylym» baspasy, 2001. (in Kazakh)
Knyazeva E. N., Kurdyumov S. P. Sinergetika i principy koevolucii slozhnyh sistem // Problemy obshchestvennogo razvitiya. – 1998. – № 3-4. – S. 3-6. (in Russian)
Maqataev M. Shyғarmalarynıń tolyq zhinaғы: Kөp tomduq. Qұrast. Orazaqyn Askar. 3-basylym – Almaty: «ZHalyn baspasy» ZHSHS, 2013. I-tom: Өleңderi men dastandary. – 320 b. (in Kazakh)
Mankeeva Zh. Qazaq sözińin sinergiyası. – Almaty, Qazaq ыlttyq universiteti, 2021. 272-bet. (in Kazakh)
Muratova E. Sinergeticheskiy analiz poeticheskogo teksta // Vestnik RUDN. Seriya Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. – 2012, №2. (in Russian)
Fokina Z.T. Paradigmal'noe znachenie sinergetiki: teoreticheskie i prakticheskie aspekty // Vestnik MGSU. №4/2011 423-427. (in Russian)
Chernavskij D. S. Sinergetika i informaciya. – M.: Editorial URSS, 2004. – 288 s. (in Russian)
Salkynbay A. Tarixi sözhacam. – Almaty: Qazaq yniwersiteti, 1999. – 309 b. (in Kazakh)
Esenbay A.Z. Syr öñiri zhazyshylapynın tilindegi zhepgilikti koldanyctap: filol. ғыl. kand. ... avtopef. – Almaty, 2008, – 24 b. (in Kazakh)

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING
LANGUAGE AND LITERATURE**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

МРНТИ 02.61.11

УДК 394.268

А.Ш. Алимжанова , М.Д. Шаймерденова*

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Казахстан, Алматы

*e-mail: mena_MS@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В КАЗАХСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

Казахская культура представляет собой сложное духовное образование, являющееся следствием сочетания различных типов ценностей. Духовная культура – основной общественный механизм жизни и ее просветления, основное смысловое содержание которой определяется синтезом в ее пространстве художественно-образных идей и ценностей. В статье внимание сосредоточено на выявлении усвоения эстетических ценностей, выработанных предшествующими поколениями и дошедших до нас в фольклоре казахского народа посредством современной литературы. Поэтому основной акцент исследования направлен на восприятие национально-художественных традиций казахскими писателями, а также объектом исследования являются духовные ценности казахского народа, отраженные в устной и письменной литературе, где явно прослеживается связь между традициями и инновациями в художественной культуре казахов, национальное рассматривается как одно из важнейших прав человека, как момент неразрывности культуры, духовной эволюции человека, национальное художественное слово как мера самоопределения и выражения национального и общечеловеческого духовного развития. Этнос строит свою культуру, сообразуясь с потребностью обрести духовную гармонию себя и окружающих его, принадлежащих ему предметов. Иначе говоря, национальная культура в ее художественном и эстетическом измерении – это образная модель мироздания, космос, принятый и освоенный человеком, мир очеловеченный и его историческая среда существования.

Ключевые слова. Этнос, традиции, инновации, художественная культура, эстетическая культура, духовные ценности, казахская культура, казахская литература.

А.Ш. Алимжанова, М.Д. Шаймерденова*

Темирбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы

*e-mail: mena_MS@mail.ru

Қазақ көркем мәдениетіндегі ұлттық-рухани құндылықтар

Қазақ мәдениеті түрлі құндылықтардың үйлесімінің тұтастығы болып табылатын күрделі рухани құрылым. Рухани мәдениет – бұл өмірдің негізгі әлеуметтік механизмі және оны ағарту құралы, оның негізгі семантикалық мазмұны оның кеңістігіндегі көркем және бейнелі идеялар мен құндылықтардың синтезімен анықталады. Мақалада қазіргі заманғы қазақ әдебиеті арқылы қазақ халқының фольклорында өткен ұрпақ қалыптастырған және бізге жеткен эстетикалық құндылықтарды игеруді анықтауға назар аударылады. Сондықтан зерттеудің негізгі бағыты қазақ жазушыларының ұлттық-көркемдік дәстүрлерді қабылдауын зерттеуге бағытталған, сондай-ақ зерттеу объектісі қазақ халқының ауызша және жазбаша әдебиетінде көрініс тапқан рухани құндылықтар болып табылады, мақалада қазақ халқының көркем мәдениетіндегі дәстүрлер мен инновациялар арасындағы байланыс айқындалады, ұлттық адам құқықтарының ең маңыздыларының бірі, мәдениеттің тұтастығы, адамның рухани эволюциясы, ұлттық көркем сөз өзін өзі тану мен ұлттық және жалпы адамзаттық рухани дамудың көрінісі ретінде қарастырылады. Этнос өзінің және оның айналасындағы, өзіне тиесілі заттардың рухани үйлесімін табу қажеттілігіне сәйкес өз мәдениетін қалыптастырады. Басқаша айтқанда, ұлттық мәдениет өзінің көркемдік және эстетикалық өлшемінде ғаламның бейнелі моделі, адам қабылдаған және игерген ғарыш, ізгілендірілген әлем және оның тарихи тіршілік ету ортасы идеясы негізделеді.

Түйін сөздер. Этнос, дәстүрлер, инновациялар, көркем мәдениет, эстетикалық мәдениет, рухани құндылықтар, қазақ мәдениеті, қазақ әдебиеті.

A.Sh. Alimzhanova, M.Dzh. Shaimerdenova*

Temirbek Zhurgenov Kazakh national academy of Arts, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: mena_MS@mail.ru

National and spiritual values in Kazakh art culture

Kazakh culture is a complex spiritual formation, resulting of a combination of various types of cultural and spiritual values. Spiritual culture is the main social mechanism of life and its enlightenment, the main semantic content of which is determined by the synthesis of artistic and figurative ideas and values in its space. In present article, attention is focused on identifying the assimilation of aesthetic values developed by preceding generations and that have come down to us in the folklore through modern literature of the Kazakh people. Therefore, the main focus of the study is aimed at the perception of National artistic traditions by Kazakh writers, and the object of the study is the spiritual values of the Kazakh people, reflected in oral and written literature, where there is a clear connection between traditions and innovations in the artistic culture of Kazakhs and national heritage is considered as one of the most important human rights, as a moment of the inseparability of culture, the spiritual evolution of man, the national artistic word as a measure of self-determination and expression of national and universal spiritual development. An ethnos builds its culture in accordance with the need to find spiritual harmony between itself and the objects around it. In other words, national culture in its artistic and aesthetic dimension is a figurative model of the universe, the cosmos accepted and mastered by man, the humanized world and its historical environment of existence.

Keywords: Ethnos, traditions, innovations, artistic culture, aesthetic culture, spiritual values, Kazakh culture, Kazakh literature.

Введение

Казахский этнос, в процессе формирования и консолидации которого принимали участие множество племен и народностей, занимает важное место в истории евразийской степи и является одним из древнейших народов в Евразии, что дает основание рассматривать его преемником культурного наследия, выработанного этническими общностями древнего и средневекового Казахстана в процессе их социально-исторического развития. «Каждый этноисторический субъект вносит свою лепту в процесс эволюции, развивая, сохраняя традиции и идеи, выработанные не только ближайшими, но и отдаленными предшественниками» (Акатаев, 1993: 6-7).

Казахи – один из немногих народов, сохранивших до начала 20 века кочевой образ жизни. Память об этом многовековом специфическом ритме жизни сохранилась в языке и художественном творчестве народа, рожденных особенностями кочевого образа жизни, быта, нравов, обрядов, обычаев и традиций, а также под влиянием той политической, экономической, социальной и культурной среды, в окружении которой протекала вся жизнь казахов. Вплоть до середины 19 века духовный мир казахского народа как целостного социально-культурного образования, отражался в основном в устно-поэтическом творчестве. Казахский народ сумел сохранить и пронести через века свою само-

бытную культуру. Она способна воссоздать мир собственными художественными средствами в соответствии со своим миропониманием и обогащаться в процессе взаимодействия с культурами других народов, сообщая им при этом свое эстетическое качество.

Необходимость изучения традиционной художественной культуры представляет собою не только теоретический интерес. Она вытекает также из насущной проблемы идентификации самого казахского народа, определения его места в мировом цивилизационном потоке. В конце концов, это вопрос о самоуважении всего народа.

Обзор литературы

Кочевники, населявшие самый центр Евразии, выработали свой специфический способ мышления и общественной организации, которая является в то же время синтезом познавательных форм Запада и Востока. Национальная ментальность и мировосприятие казахского народа характеризуются целостным мироощущением, полным единением и слиянием с окружающей средой и одновременно рациональным отношением к ней.

Олжас Сулейменов пишет: «Прошлое и будущее зеркально взаимосвязаны. Дерево без корней – сухой столб без кроны и плодов, на который можно громкоговоритель повесить

или лампион. А можно и на дрова срубить. Без сожаления. Убеди любой народ, что у него нет прошлого, и можно – на дрова. Сколько мы видим обескоренных стволов в нашем редящем лесу!» (Сулейменов, 1998: 205).

Казахская культура представляет собой сложное духовное образование, являющееся следствием сочетания различных типов ценностей. Духовная культура – основной общественный механизм жизни и ее просветления, основное смысловое содержание которой определяется синтезом в ее пространстве художественно-образных идей и ценностей.

Ауэзов М.М., говоря об исходном представлении понятия «национально-художественные традиции», предлагает из числа свойств национального выделить две основных, в сменяющемся соотношении которых отражается двойственная природа национального:

- Стремление к связям с внешним миром.
- Стремление к кристаллизации унаследованных начал (Ауэзов, 1972).

Являясь внутренним содержанием национального на всех его стадиях (племен, народности, нации) эти два стремления «постепенно поляризуются, достигают степени самостоятельного, оформляются в логические понятия мировой цивилизации и национальной культуры (Ауэзов, 1972: 59).

Необходимо восстановить национальную историю, культуру, самосознание. Предстоит осмыслить национальное как одно из важнейших прав человека, как момент неразрывности культуры, духовной эволюции человека, национальное художественное слово как меру самоопределения и выражения общечеловеческого духовного развития. Национальный путь не изолирован. Он всегда связан с комплексами, интеграциями, общностями. Как правило, эти объединения – преходящи, а национальный поток прокладывает русло во времени и пространстве. Сохранение и трансформация национальных традиций взаимобмена являются одним из условий предотвращения стагнации, в то же время как смелое подчинение национальным или внешненачальным критериям – верная дорога к литературно-художественным деформациям.

«Традиция выражена испытанными, привычными народному мышлению, соответствующими народным эстетическим вкусам изобретательными приемами и всем богатством национального языка» (Ауэзов, 1997: 171). Конечно, сам по себе язык не является самодовлеющим

фактором при определении национальной самобытности. Во многом литературную специфику определяет устойчивое своеобразие национальной формы. Ведь и по переводам мы достаточно ясно видим, кто писатель: узбек или латыш, - по тому, что говорит он как представитель своего народа. «Мы утверждаем возможность перевести, переводимость с любого языка на любой другой. Переводимость адекватна возможности общения народов между собой. На этом держится вся мировая культура. Это одна из предпосылок ее развития... Если бы было по-другому, римляне не воспользовались бы наследием Эллады, точно так же, как германо-франкские племена не воспользовались бы наследием Рима. Этот непрерывный процесс мы наблюдаем на всех этапах человеческой истории» (Антакольский, 1995: 11). Хотя, конечно, есть такие языковые нюансы, особенно в поэзии, которые в переводе на другие языки достаточно трудно адекватно передать в рифмованной форме. Передается лишь смысл.

Материал и методы

Особенность данного исследования заключается в том, что в нем особое внимание уделяется преемственности духовно-культурных процессов в искусстве, казахская эстетика уделяет особое внимание аксиологическому анализу отношений человека с миром, обществом и другими с точки зрения роли и значения устойчивого значения. В настоящее время в искусстве используются следующие методы: сравнительно-функциональный метод, семиотический системно-структурный метод, методы полевой этнографии, метод интервьюирования. Еще один метод, ставший популярным в последнее время, — это метод анализа фреймов. Этот метод помогает выявить наиболее очевидные черты изучения искусства. Дискурсивный анализ, развивающийся на горизонте науки, представляет собой междисциплинарный метод, который связан с такими науками, как лингвистическая эстетика текста, стилистика, семиотика, философия.

Для предотвращения подобных культурных процессов в Казахстане необходимо реализовать ряд мер, направленных на снижение негативного воздействия массовой культуры. В НИИ культурологии и искусствознания принята в связи с этим особая концепция культурного развития. Вот некоторые из принципов:

Контролировать поток произведений искусства и музыки, имеющих низкую классическую ценность и оказывающих негативное влияние на национальную идентичность и психику, мобилизовать аппарат для ее реализации. Особенно:

- усиление контроля исполнительного органа и учреждений культуры города и страны областного значения.

- совершенствование отдела экспертизы и сбора информации.

- мобилизация административных единиц для предупреждения негативных факторов национальной психологии и сознания и т.д.

Единственной возможностью духовного и физиологического развития нации является одна из основных сфер культурной жизни, в которой отражается судьба народа. Основная причина:

- Зарубежный или западный кинематограф: откровенная порнография, музыкальные клипы с нецензурной бранью и нецензурной бранью, эротические фильмы, кинематографическое насилие и другой графический контент, негативно влияющий на сознание и поведение.

- Слабость работ казахстанских театральных и кинематографических учреждений, привлекающих внимание публики.

- Неограниченное распространение видеороликов, продвигающих различные зарубежные культурные тенденции на рынке торговли.

- Кинокультурные центры – реклама и массовый показ иностранных фильмов в кинотеатрах (Мырзалы, 1998).

Сохранение и развитие экспозиций и национального исторического наследия в музейных комплексах не вышло за рамки краеведческого направления, созданного в рамках советской идеологии. В соответствии с этими факторами к остающимся проблемам в библиотечно-музейной работе можно отнести:

- Кризис национального литературно-культурного творчества;

- Недостаточное количество литературы по общественным наукам на казахском языке;

- неразвитость информационных и интернет-каталогов в библиотеке;

- увеличение запаса книг низкого научного качества;

- Отсутствие национальных книжных коллекций в библиотеках и отсутствие финансовой поддержки и т.д.;

- нехватка квалифицированных научных специалистов в музейных учреждениях;

- Отсюда отсутствие научно-методических центров музейного дела и музееведения;

- Отсутствие средств на сбор музейных экспонатов, произведений искусства и т.п.

Важным вопросом противодействия западной духовной экспансии является усвоение национального духа «русскоязычными казахами». Это группа казахов, выросших в городе, оторванных от своего национального происхождения, не знающих казахского языка или владеющих им плохо. Эти люди не понимают не только казахского языка, но и характера казахов и их национального самосознания. Вообще казахскую стихию не любят. А то, чего ты не понимаешь, всегда выглядит страшно и чудовищно.

Результаты и обсуждения

Национальное самосознание – это, по существу, осознание народом своей собственной социально-этнической сущности, того, какую реальную роль он играл или в потенции может играть в истории человечества, каков его вклад в общечеловеческую цивилизацию. Это осознание своего естественно-исторического права на свободное, независимое существование. Этнос строит свою культуру, сообразуясь с потребностью обрести духовную гармонию себя и окружающих его, принадлежащих ему предметов. Иначе говоря, национальная культура в ее художественном и эстетическом измерении – это образная модель мироздания, космос, принятый и освоенный человеком, мир очеловеченный и его историческая среда существования.

У каждого народа, живущего в определенных социоприродных условиях и ведущего определенный образ жизни (например, в прошлом кочевой или оседлый), вырабатывается соответствующее мировосприятие, ощущение этого мира и соответствующий динамический стереотип особенного, своеобычного художественного видения действительности. Какие скажем на ассоциации с солнцем у разных народов? Или, например, у горных жителей Восточного Казахстана, о чем пишет известный казахский прозаик О. Бокеев: «Солнышко, явившееся по утрам с улыбкой и уходящее вечером со смущенным красным ликом, теперь щедро лило свой ароматный, как вешний воздух, яркий свет на все доброе и все злое без разбора. Такова была щедрость его души. И хлопотливая суета в маленьком ауле шла с самого его восхода до заката» (Бокеев, 1978: 239). Безграничная

и всеобъемлющая доброта солнца, с восходом которого пробуждается жизнь, создает здесь радужное настроение. А несчастная героиня М. Жумабаева – Шолпан уходит из жизни вместе с закатом солнца: «Күнмен таласа Шолпан да өмірімен қоштасты» (Амамбаев, 1979: 308) (с закатом солнца и Шолпан распрощалась с жизнью). Солнце завершило свой путь, освещая и согревая землю, и вместе с ним уходит жизнь. В сознании казаха-кочевника, понятие «солнце» отождествлялось с культом коня, с его главным достоинством – со «скоростью» – «Солнце – личность, а притом незаурядная. Оно обладает жаром и быстро движется. Самые лучшие скакуны нашего мира не успевают поднять ноги, ... как солнце в этот миг делает расстояние одного месяца пути», - пишет М. Ауэзов (Ауэзов, 1972: 46).

В то же время у славян «солнце (ярило) вызывает» «праздничное ликование», поклонение его культу, оно желанно во все времена года, имеет ласково-уменьшительную форму «солнышко», «которого в словаре у тюркоязычных народов просто быть не может» (Пулатов, 1089).

У народов Севера «солнце» – особенный культ, так как связан с долгим ожиданием его и коротким теплом, и отсюда идет святое поклонение светилу, словно матери (например, - в названии произведения Ю. Шесталова «Когда качало меня Солнце»).

Таким образом, «солнце» в представлении различных этносов осмысливается через национальные традиции, сложившиеся под воздействием региональных, климатических особенностей, а в некоторых случаях, под воздействием мифологических мотивов, рожденных в свою очередь от взаимодействия человека с окружающим миром и объяснения его.

У казахского народа есть легенда, где рассказывается, что в далекие времена песня, пролетая над землей, над казахской степью опустилась ниже, чем над другими землями. И поэтому, говорится в легенде, казахи являются лучшими певцами в мире. Это легенда наглядно показывает, насколько большую роль играла песня в жизни казахского народа, ведь она всегда сопровождает его: от рождения до смерти; и в радости, и в печали.

В советский период культура была идеологизирована, что породило негативное отношение. Казахский народ, в своем подавляющем большинстве, считался, чуть ли не синонимом нищеты и обездоленности. Но сегодня, возвращаясь к

своим истокам, мы должны признать, что казахский народ является одним из богатейших народов в мире, ведь заложенные в нашей культуре содержание и глубина переживаний, красота и изысканность форм есть свидетельство большой интеллектуальной одаренности. Каждая эпоха человеческой истории оставляет свои потомкам памятники искусства: в архитектуре, скульптуре, живописи и музыке. М. Ауэзов назвал их «жемчужинами искусства», и самым драгоценным из них выделил – художественное слово, в котором выражены и дух, и разум человечества: «Эпос, бессмертный и мудрый рассказчик о прошлом доносит до нас дыхание веков, и человек оживает перед нами со всеми своими мыслями и чувствами, со всей своей неистребимой мечтой, о счастье и вековой борьбе за него» (Ауэзов, 1997: 171).

Однажды поняв силу слова, человек из века в век совершенствовал способы художественного отражения окружающего мира, накапливал изобразительные средства, давал свою оценку обществу и природе. И этот опыт, переходя из поколения к поколению, дополняется новыми средствами, постоянно обогащается.

В связи с происходящими в процессе исторического развития изменениями в политической, экономической, социальной и культурной жизни народа, некоторые национальные традиции отмирают, появляются новые традиции, происходит обновление искусства. Как пишет Сегизбаев О.А.: «Искусство оживляет мир, чтобы зафиксировать в нем неповторимое, данное, конкретное, стремясь к одной цели, выяснению его сущности, его роли и значения для жизни человека, да и сущности самого человека, его места в мире, смысле его рождения, смерти» (Сегизбаев, 1996: 30).

Казахская словесно-художественная культура, представленная различными художественными формами и богатая именами, определяющими лики эпох, имеет длительную историю развития. Культура каждой исторической эпохи вбирает в себя культурное наследие предыдущих поколений и обогащая, творит ее. Если говорить конкретнее о проблеме культурного наследия, то она состоит из категорий традиций и новаторства как средств познания и действий. Нурланова К.Ш. пишет: «Познание (потребление) не ведет к «аннигиляции» соответствующих духовных ценностей, к их исчезновению. Напротив, оно закономерно способствует тому, что одни и те же духовные ценности могут слу-

жить человечеству на протяжении веков и, более того, обрести способность обрастать новыми, ими самими порожденными образованиями, находить новые сферы приложения (применения) и, как следствие этого, прогрессировать в своем значении» (Нурланова, 1987: 151).

В литературе традицию определяют:

- как систему действий, передающихся из поколения в поколение и формирующих мысли и чувства людей, вызываемые у них определенными общественными отношениями;

- как исторически сложившиеся формы поведения людей решительно во всех областях общественной жизни.

И все исследователи в определении традиции подчеркивают ее специфический признак как преемственность. Все выше изложенное приводит к выводу, что традиция – это форма процесса исторического развития, которая непрерывно обогащается по мере эстетико-практического освоения мира человеком, этносом, нацией и которая, питаясь от корней прошлого, в то же время обращена в будущее.

Философское определение должно вбирать в себя типы традиций, в том числе и идейные. «Но идейные традиции – это сложившаяся, повторяющаяся, последовательная, устойчивая связь идей не только во времени (исторически), но и в пространстве (взаимосвязь одновременно существующих систем)» (Нурланова, 1987: 152). И как логический вывод: целесообразно изучение художественных традиций в культуре в контексте «прошлое – настоящее – будущее и среда – потребности – взаимосвязи».

В обществе всегда сосуществуют традиции, в которых собран опыт прошлых поколений и новаторство, т.е. рождение новых традиций, содержащих в себе опыт сегодняшнего дня, который, в свою очередь, будет источником знания для будущих поколений.

Исчезновение устаревших традиций и рождение новых – это сложный и противоречивый процесс. Нурланова К.Ш. пишет о том, что преодоление старых традиций предполагает две фазы:

- когда происходит исчезновение социально-экономической основы, стимулирующей жизнедеятельность данной традиции.

- когда изменению подвергаются не только содержание, но и формы (Нурланова, 1987: 151).

Это ярко отражено в истории казахской литературы. С рождением письменной литерату-

ры в ней появились новые литературные рода – проза, драматургия, литературная критика, поэзия, достигшие новых высот. Совершенно изменились в ней видение мира, мироощущение, взгляд поэта прозаика, на жизнь, и соответственно обогатились и обновились жанровые формы. Здесь можно отметить поэмы С.Сейфуллина, И.Джансугурова, М.Жумабаева, А.Тажимаева, Т.Жарокова, Х.Ергалиева, Х.Бекхожина и, конечно же, О.Сулейменова и М.Шаханова, которые представляют собой наибольшую художественную ценность для нашей литературы и вообще культуры. Крупные формы прозы разработаны в произведениях С.Муканова, Г.Мусрепова, Г.Мустафина, А.Алимжанова и многих других талантливых писателей, чьи имена определяют лики эпохи.

Национальные традиции казахской литературы, сформировавшиеся в досоветский период, культивировали преимущественно развитые поэтические жанры, унаследованные от фольклора. Эпические жанры (роман, повесть, рассказ) находились в стадии зарождения. Доминировал романтизм как стиль и метод художественно-образного мышления национальной казахской литературы. Характерная особенность – изображение должного, идеальной перспективы. Художественным средствам этого метода были присущи гиперболизм, фольклорные преувеличения, опосредованность описания реальных событий через легенду и миф.

Реалистическое направление в казахской литературе берет свое начало из дидактической традиции, обусловившей во многом переход от фольклорно-синкретической (соответствующей устной народной традиции), и от символической формы литературного произведения, характерной для восточной литературы, к современному качеству литературного творчества в его реалистическом измерении. Переход к реализму был тесно связан с национальной самоидентификацией казахского этноса, осознающего себя как этносоциальный организм, несущий в себе заряд жизненной энергии и силы, способный к органическому развитию как локальной целостности. Движение казахской литературы от лирики к эпосу, прозе и драматургии определило специфику национальной самоидентификации казахов средствами литературного творчества. Социальные задачи, вставшие перед казахской литературой в советский и постсоветский период, не могли не наложить своего отпечатка на художественные произведения. В них при-

сутствует и социальный схематизм, и шаблонность как результат влияния эпической традиции. Трудно преодолеть влияние эпоса в крупномасштабных изображениях героических дел и характеров, в сосредоточенности литературы на целом в ущерб психологическому миру человека. Но трансляция и ретрансляция эпических установок средствами литературы способствовала сохранению и воспитанию целостности менталитета казахского народа даже в условиях господства средств массовой коммуникации как культурно-коммуникативных систем. Казахская литература подготовила восприимчивую к национальной мотивации поведения и действия аудиторию. Этим и объясняются содержательные особенности литературного канала как одного из социокультурных циклов эволюции национального культурного опыта казахского эпоса.

Символика мира в казахской литературе ориентирует на ценности традиционного мировосприятия, прежде всего на созерцание как способ отношения к миру и с миром. Созерцание как исконная культурная традиция казахского этноса предполагает многоуровневые содержательности. Это и способ освоения природы, и восприятие красоты вселенной, ее бесконечности, и осознание движения. Идеалом представляется неотъединенность культуры от жизненного мира человека. Всеобъемлющей идеей национального самосознания традиционного толка является идея общения, воспринимаемого как творческое начало. И самое главное: деяния человека должны вдохновлять его, в стремлении к этому заложено неодолимое влечение человека, этноса из хаоса к гармонии, из тени к свету. Своеобразие эстетической сферы кочевнического этноса стало архетипом современного художественного мышления казахского этноса. Новеллы Б.Майлина, которые явились художественной летописью жизни казахского аула, характерны яркой законченной формой. В романе С.Муканова «Ботагоз» оригинально сочетаются лиризм, драматизм, красочность в изображении событий большого историко-социального значения – жизни и движения народных масс накануне и вскоре после революции. Своеобразной манерой являются меткость сатирических приемов, тщательность работы над словом», - такую оценку казахской прозе дает М.Ауэзов (Ауэзов, 1967).

Процесс становления новых традиций также проходит ряд фаз, так как новое содержание традиции не сразу находит соответствующую фор-

му. Это еще одно доказательство того, что исчезновение старых традиций приводит к рождению новых и наоборот. Эти два процесса взаимообусловлены и взаимосвязаны. Иногда традиции, возникшие в далеком прошлом, не исчезают, а в соответствии с новыми реалиями продолжают жить, изменившись как по содержанию, так и по форме.

История казахской поэзии наглядное свидетельство того, как традиционные понятия этноса отражают жизнь, поступки, чувства индивидов традиционными формами. В ней преобладают размышление, назидательные сентенции, вопросы нравственности (добро и зло), семья, быт, дети, отношение к женщине и т. д. К социальной проблематике казахская поэзия обращалась значительно реже, лишь в особые исторические периоды, например, в период крестьянского восстания под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова и, конечно, в эпоху Абая. В такие периоды обостряются социальные интересы поэтов (Бухара, Шортанбая, Мурата, Шернияза, Махамбета, Суюнбая и др.). Но тематическое богатство поэзия приобретает лишь со времени Абая и Алтынсарина (Базарбаев, 1976: 308). Житейская философичность, дидактизм в ней предопределил ее функцию транслятора традиционных взглядов на человечность, благо, зло, насилие и т.п.

Сложившаяся еще в устной народной поэзии в силу своеобразия жизни, восприятия и объяснения окружающего мира, у каждого народа на протяжении всего его сознательного бытия в неисчерпаемых модификациях существует своя особая шкала сравнений явлений природы, состояния и внешности человека, жизненных иллюзий. Это символика цвета, звука, растений, животных и их определенных свойств, то есть весь «поэтический» мир, характерный только для данного народа и выработанный именно данным этносом еще в период его «детства», творчески трансформируясь на протяжении всей его жизни. Например, выражение «Нар жігіт» казах, даже будучи горожанином, поймет, что речь идет о мужественном, надежном человеке, на которого можно положиться во всех обстоятельствах. «Нар жігіт» - это определение не только, а порой не столько физической силы, сколько силы духа. В представлении казахов «ботакөз» (глаза верблюжонка) - олицетворение красоты, чистоты помыслов, нежности. Человек другой национальности (в частности, русский) не всегда поймет суть этой метафоры, он может

представить себе лишь большие, круглые, черные глаза, но отнюдь не «красивые». И если у русского читателя выражение «қасқыр жігіт» – «волк-мужчина» (дословный перевод) вызывает негативную оценку, связанную с кровожадностью, коварством, злобой, то у казаха – это образ отчаянности, смелости, мужественности.

Метафоричность, присущая казахским писателям = билингам, произрастает из быта и истории народа. Удивительно точно выписано сравнение возраста старика Елена в повести С.Санбаева «Когда жаждут мира»: «поющей стрелой унеслась молодость», или другое сравнение: «...стрельчатое, с бронзовым решетчатым узором окно...». Эти примеры свидетельствуют о кочевом прошлом казахского народа, где лук и стрелы (как и у многих других народов) были основным видом оружия.

Своеобразные метафоры, сравнения, символы являются способами выражения национального мира предков, что характерно не только для творчества С.Санбаева. Эстетическое освоение через национальные образы событий древней истории и культуры, элементов традиции и быта своего народа творческим кредо казахских писателей=билингов. Их творчество является сугубо национальным, ибо в сознании писателя – казаха, пишущего на русском языке, объективная действительность, преломляясь сквозь призму национального видения, обретает специфическую форму выражения. Изображая «космос» кочевника – горы, степь, небо, луну, ночь – в сочетании с жизненными перипетиями героев, художник = билингв погружает читателя в мир национальной стихии и чувств, выраженный средствами русского языка. Следовательно, русский язык здесь выступает в роли «знака мысли» (А.Потебня), в то время как художественное мировосприятие и образная система остаются выразителями национального мира.

Специфика иноязычного творчества казахских писателей заключается в том, что во всех произведениях национальная художественная традиция преломляется сквозь призму эстетического материала, усвоенных ценностей мировой культуры, предстает в форме, сочетающей изображение объективной действительности с национальным мироощущением, с актуализацией национально-эстетических ценностей.

«Кружись, айналайын, Земля моя!

Как никто,

Я сегодня тебя понимаю

Все болезни твои

на себя принимаю.

Я кочую, кружусь по дорогам» (Сулейменов, 1990: 144).

О. Сулейменову принадлежит возрождение слова «айналайын» в новом контексте, буквально «кружусь вокруг тебя», смысловые переводы «принимаю на себя все твои болезни», «любовь моя». Слово это, как мы помним, имелось еще в лексиконе древнего баксы, который, совершая обряд лечения, изгоняя «нечисти» из больного, приговаривал магическое «айналайын». Считалось, что этим он вылечивал человека от всех невзгод, вбирая при этом в себя все его беды и болезни.

М.Ауэзов поставил вопрос о том, являются ли русскоязычные писатели национальными казахскими писателями? Если главным компонентом национального можно считать национальное восприятие, национальные краски, то творчество русскоязычных писателей Казахстана – национально (А.Алимжанов, Б.Момыш-улы, О.Сулейменов, С.Санбаев, М.Кабанбаев). У них духовный мир казахов выражается в устойчивых, привычных для традиционного сознания и фольклорной традиции эпитетах, оборотах: белый луч, светлое пожелание, сердечное благословение, лунолика, белый купол и т.д. Или: бий с черными намерениями, черная земля, черная ночь, черный камень – слова, создающие эмоциональную окраску и восприятие, сравнения, связанные с явлениями, наиболее близкими к быту казахов, природой, домашним скотом, вообще животным миром.

Сложившиеся обычаи в языке приобретают статус непреложных нормативов. Если слово, язык, речь выражают содержание традиционных понятий народа, этноса, то последнее, являясь средством образного мышления, предстает как форма. Следовательно, функция традиции формальна, когда она выступает как одно из выразительных средств художественного творчества. Ведь когда мы говорим о единстве формы и содержания, мы имеем в виду нормативные требования и условия художественности, но не характеристики любого произведения искусства. Казахская литература тяготеет к целостно-духовной реконструкции действительности в художественных образах, являя в лучших своих образцах «художественную философию» мира и человека. Взаимодействие фольклорных, эпических, мифологических моментов художественного освоения мира и романа можно рассматривать и в диахроническом ряду: как проблему

трансплантации художественных образов и произведений прошлого в новую культурную среду, где они рационально и эстетически перерабатываются. Вписанное в совершенно иную социокультурную среду художественное явление подчас существенно изменяет свои свойства. В этом случае образ становится менее многоплановым, превращается в своего рода художественную абстракцию, символ. Он свободно передвигается в культурно-историческом пространстве. Так, казахские писатели охотно использовали предания и легенды в своем литературном творчестве. С.Муканову они служили средством ознакомления с историей и этнографией. М.Ауэзов расширил при помощи легенд исторические горизонты романа-эпопеи. А.Нурпеисов превращает мифического Синего волка в символ зла. А.Кекильбаев впервые использовал предание о манкуртах, описывая жестокость захватнических войн. Ч.Айтматов реконструировал это предание как философскую притчу, предостерегающую от забвения прошлого, от стагнации исторической памяти. К легенде и мифу они подчас обращаются в дидактических целях. Метафоричность, аллегоричность, условность неизменно присутствуют при их художественной обработке. «Мифологизирующее» направление стремится постичь законы мироздания, окунается во мглу веков, перебирая тысячелетия, обожествляет природу. Духи, аруахи, демоны, богини живут в разных объектах – камнях, деревьях, горах, птицах, рыбах, неся в себе идею перевоплощения, перехода из одного состояния в другое. В констатации незыблемости законов мироздания заключается непреходящий, трагический смысл. Переход от жизни к смерти, от физики к метафизике неуловим, иррационален, неподвластен логике с точки зрения человеческого бытия. Изменчивый и многоликий мир вместе с тем остается вечным.

Художественные творения талантливых людей, живших в разные эпохи и в разных странах, таят в себе дух создателей – их мысли, биение их сердец, их радости и трагедии. Читатель как бы сливается с произведением, и его охватывает чувство сопричастности к мировой истории, чувство возвышенное и благородное. Многие люди, создавшие их, давно уже ушли, кажется, ушло все, связанное с ними, кроме солнца, неба, земли. Но, присмотревшись, мы обнаруживаем, что не все умерло, что-то еще живет и с нами, и в нас, волнует нас, роднит с далекими нашими предками.

Главная ценность традиционной художественной культуры казахов – это красота слова. Красота приносит человеку радость, она духовно обогащает его, возвышает, затрагивает в нем неведомые ему струны. Они молчат обычно, но стоит человеку прикоснуться к красоте, как они начинают звучать и рождать в нем странное, невыразимое, но удивительно приятное волнение.

Литература художественная – это страна, где правят законы красоты. Силу их каждый человек ощущает на себе. Они подобны гравитационным волнам: так же невидимы, неосозаемы и недостижимы и так же властно владеют нами, как гравитационные волны владеют всеми мирами. В мир красоты поэты всех времен вносят события своих дней и чувства своих поколений. Литература – страна живых картин. Она переносит нас в самые разные исторические эпохи и в самые отдаленные уголки нашей планеты и делает это при помощи поэтически окрашенного слова. Вместе с тем она являет собой собрание вечных эстетических ценностей человечества.

Специально исследовавший традиции и обычаи казахского народа философ Н.Сарсенбаев справедливо пишет: «Психический склад и национальный характер проявляются в национальном искусстве и литературе в виде специфических черт, признаков и особенностей национальной культуры, которые часто облекаются в формы национальных обычаев и традиций. Эпос «Кыз-Жибек» или «Козы-Корпеш и Баян-Слу» отражают всю историю, быт, культуру и нравы казахского народа; их можно было бы назвать энциклопедией тогдашней казахской жизни. Эти произведения дают казахам огромное наслаждение и удовлетворение эпического, эстетического и познавательного порядка» (Сарсенбаев, 1965: 113).

Поэт О.Сулейменов восхищается тем, какой замечательный литературный язык сохранили надписи, высеченные на гигантских стелах, сооруженных в 8 веке на берегах Орхона и Енисея. Он называет этот язык гибким и могущественным, способным в совершенстве выражать все человеческие чувства и самые тонкие нюансы поэтической мысли. «Письменный литературный язык является первой отличительной чертой государственности. Многочисленные оседлые народы Европы и Азии тогда еще не обладали подобным богатством. Государства кочевников разрушались и затем снова создавались, поколения следовали одно за другим, но «язык древних кочевников дошел до наших дней во всем блеске

своей грамматической структуры и своего лексического богатства, воплощаясь в живые тюркские языки, доказывая таким образом, что нет в культуре феномена, более прочного, чем литературный язык» (Сулейменов, 1990: 144).

Кочевники не оставили после себя великолепных городов с величественными храмами, не изобрели пороха, но кто скажет, что поэтическая мысль, высеченная на века в камне или же в народной памяти – в фольклоре, является менее значительным элементом культуры?

В формировании новой художественной концепции человека важен этап кочевничества, раскрывающийся наиболее полно в искусстве. Внутреннюю целостность кочевой культуры отмечал Ч.Валиханов на примере поэтического творчества казахского народа: «Изумительно, с какой свежестью сохранили киргизы (казахи. – авторы) свои древние предания и поверия, и еще изумительнее, что во всех отдаленнейших концах степи, особенно стихотворные саги, передаются одинаково и при сличении были буквально тождественны, как списки одной рукописи. Как ни странна кажется подобная невероятная точность изученных источников кочевой, безграмотной орды, тем не менее, это действительный факт, не подлежащий сомнению» (Валиханов, 1961: 391). Казахская поэзия в течение веков, задолго до появления письменности, служила средством самовыражения, заменяла народу почти все виды искусства. «Мне чудится, что поет вся казахская степь», – говорил известный путешественник и ученый Г.И. Потанин, пораженный исключительной распространенностью поэзии в народе и его огромным поэтическим даром (Потанин, 1972: 162).

В поэме «Кыз Жибек» мы видим быт и нравы кочевого времени, знакомится с образом жизни древних казахов, с их представлением о добре и зле, о прекрасном и безобразном, о возвышенном и неизменном, об идеале женской красоты. Но вместе с тем обнаруживаем, что все это выражено особым, присущим устной поэзии образом. Видим, что портреты людей создаются с помощью сравнений, метафор, выражающих явления природы и быта, – с луной, солнцем, звездой, тулпаром, верблюжонком, белым снегом, красной кровью. Особенности образа жизни, истории, взаимоотношения людей между собой и своеобразие художественного мышления, понятий данного народа лежат в основе художественного творчества. Ведь само собой разумеется, что такие эпитеты, как «кең дала», «сары

дала» (суть: широкая степь) возможны лишь в произведениях тех народов, которые обитают на земле необъятной и просторной. Достаточно взять любой образ казахской поэзии, чтобы убедиться, что все в ней носит отпечаток простора, дальних далей, летнего степного зноя, и зимней стужи, все что характеризует родную землю. Отсюда частое при описании внешности человека или раскрытия его внутреннего мира использование слов, взятых из растительного и животного мира, метафор, сравнений, выражающих явления природы и быта. Связь языка с землей в сфере художественного творчества выступает через образы и картины. Если русская «белая береза» символизирует – чистоту, нежность, то в представлении казахов нежность ассоциируется – с ивовой веткой («тал шыбыктай»).

Выводы

Слова хранят тот первоначальный отпечаток, который придало им народное мышление. Поколения сменяются, и каждое из них получает от предыдущей устной традиции выражений, мыслей и образов, которые, в свою очередь, передают следующим поколениям. Следы национального образа мышления, сугубо казахских понятий и представлений заметны в оборотах речи, сравнениях, метафорах казахской поэзии о любви к Родине, к женщине, об окружающей природе, добродетелях и пороках человеческих.

Традиционные ценности языкового описания природы нашли свое продолжение и в современной художественной культуре Казахстана. Продукты художественной деятельности с самого начала создаются как духовные ценности, соразмерные качественным критериям, выработанным определенной культурной средой. Эти критерии внутренне связаны с человеческим самосознанием, самочувствием в мире культуры и, разумеется, не могут быть исчерпаны какими-либо внешними количественными мерами.

Размышляя о традициях Нурланова К.Ш. пишет, что культурное наследие, оставшееся от предыдущих поколений, необходимо рассматривать с позиции возможностей его преемственного развития, когдa все, что не соответствует новым идеям и критериям художественности, будет отброшено, а то, что не утратило своей общественной и эмоциональной значимости будет использовано и творчески развито, так как подлинное новаторство – это продолжение и обогащение национальных традиций на новом

этапе культурного развития (Нурланова, 1973: 172).

Человек и Природа жили в постоянной и не-расторжимой близости. Природа стала первой поставщицей его эстетического вкуса. Он заметил красоту оперения птиц и, заимствуя у природы, стал переносить эту красоту на себя. Яркое оперение птиц – излюбленное украшение дика-

ря. Люди ощутили эстетическую прелесть звучащей природы и стали воспроизводить ее сначала в своем языке, а потом в поэзию. В самой глубокой древности они оценили силу ее эстетического воздействия. Почувствовав магическую впечатляемость слова, они придали ей священный смысл, как и всякой другой еще непонятной, но осязаемой силе.

Список литературы

- Акатаев С.О специфике культуры кочевья // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Гылым, 1993. – 364 с.
- Амабаев М. Сочинения. Алматы, 1979. – 308 с.
- Антакольский П., Ауезов М., Рыльский М. Художественные переводы народов СССР // Вопросы художественного перевода. – М.: Сов. писатель, 1955. – 309 с.
- Ауэзов М. Времен связующая нить. – Алма-Ата: Жазушы, 1972.
- Ауэзов М. Избранное. – Алма-Ата: Жазушы, 1967. – 436 с.
- Ауэзов М. Эпос и фольклор казахского народа //Тандамалы. – Алматы: Казак энциклопедиясы, 1997. – 512 с.
- Ауэзов М.О. О традиционном и новаторском. // Тандамалы. – Избранное. – Алматы: Казак энциклопедиясы, 1997. – 512 с.
- Ахметов З. Современное развитие и традиции. – Алма-Ата, 1978.
- Базарбаев М. Эстетическое богатство нашей литературы. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – 308 с.
- Бердибаев Р. От легенды к роману. – Алма-Ата: Жазушы, 1976. – 223 с.
- Бокеев О. След молнии. – М.: Молодая гвардия, 1978. – 320 с.
- Валиханов Ч. Собр. соч. в 5 т. Т.1. – Алма-Ата: Изд-во Академии наук КазССР, 1961. – 777 с.
- Мырзалы С. Модернизация общества: взаимосвязь политики и морали. – Костанай: КГУ, 1998. – 268 с.
- Нурланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1987. – 174 с.
- Нурланова К.Ш. Эстетическая культура казахского народа. – Алма-Ата, Казахстан, 1973. – 330 с.
- Потанин Г.И. Архив: Материалы и публикации. – Алма-Ата, 1972.
- Пулатов Т. Служанка ли нам история? // Литературная газета. – М., 1989. – 14 сентября.
- Сарсенбаев Н. Обычаи и традиции в развитии. – Алма-Ата, 1965. – 127 с.
- Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Гылым, 1996. – 472 с.
- Сулейменов О. Публицистика. Стихи, поэмы. АЗ и Я. – Алматы: Жалын, 1990. – 592 с.
- Сулейменов О. Язык письма. – Алматы-Рим: San Paolo, 1998. – 497с.

Reference

- Akataev S. (1993) O specifike kul'tury kochev'ya. Kochevniki. Estetika: Poznanie mira tradicionnym kazahskim iskusstvom [On the specifics of nomadic culture. Nomads. Aesthetics: Knowledge of the world of dating by Kazakh art]. Almaty: Gylym. 364p. pp. 6-7. (In Russian).
- Amabaev M. (1979) Sochineniya [Compositions]. Almaty. p.308 (In Kazakh).
- Antakol'skij P., Auevov M., Ryl'skij M. (1955) Hudozhestvennyye perevody narodov SSSR. Voprosy hudozhestvennogo perevoda [Literary translations of the peoples of the USSR. Questions of literary translation.]. M.: Sov. pisatel'. 309p. p. 11. (In Russian).
- Auevov M. (1967) Izbrannoe [Favorites]. Alma-Ata: Zhazushy. 436p. (In Russian).
- Auevov M. (1972) Vremen svyazuyushchaya nit' [Times connecting thread]. Alma-Ata: Zhazushy. p.59. (In Russian).
- Auevov M. (1997) Epos i fol'klor kazahskogo naroda [Epos and folklore of the Kazakh people] //Tandamaly. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 512p. p. 171. (In Russian).
- Auevov M.O. (1997) O tradicionnom i novatorskom [About traditional and innovative]. Tandamaly. Izbrannoe. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 512p. (In Russian).
- Ahmetov Z. (1978) Sovremennoe razvitie i tradicii [Modern development and traditions]. Alma-Ata. (In Russian).
- Bazarbaev M. (1976) Esteticheskoe bogatstvo nashey literatury [Aesthetic richness of our literature]. Alma-Ata: Zhazushy. 308 p.
- Berdibaev R. (1976) Ot legendy k romanu [From legend to novel]. Alma-Ata: Zhazushy. 223 p.
- Bokeev O. (1978) Sled molnii [Lightning trail]. M.: Molodaya gvardiya. 320p. p. 239. (In Russian).
- Valihanov CH. (1961) Sobr. soch. v 5 t. [Collected works in 5 volumes] T.1. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk KazSSR. 777p. p. 391. (In Russian).
- Myrzaly S. (1998) Modernizaciya obshchestva: vzaimosvyaz' politiki i morali. [Modernization of society: interrelation of policies and morals]. Kstanay: KSU. p. 268 (In Russian).

Nurlanova K.Sh. (1987) Estetika hudozhestvennoj kul'tury kazahskogo naroda [Aesthetics of the artistic culture of the Kazakh people]. Alma-Ata: Nauka KazSSR. 174p. p. 151. (In Russian).

Nurlanova K.Sh. (1973) Esteticheskaya kul'tura kazahskogo naroda [Aesthetic culture of the Kazakh people]. Alma-Ata, Kazakhstan, 330p. p. 172. (In Russian).

Potanin G.I. (1972) Arhiv: Materialy i publikacii [Archive: Materials and publications.]. Alma-Ata. F.86. P.162. (In Russian).

Pulatov T. (1989) Sluzhanka li nam istoriya? [Is history a maid to us?]. Literaturnaya gazeta. M. 14 sentyabrya. (In Russian).

Sarsenbaev N. (1965) Obychai i tradicii v razvitii [Customs and traditions in development]. Alma-Ata. 127p. p. 113. (In Russian).

Segizbaev O.A. (1996) Kazahskaya filosofiya XV – nachala HKH veka [Kazakh philosophy of the XV - early XX century]. Almaty: Fylym. 472p. p. 30. (In Russian).

Sulejmenov O. (1990) Publicistika. Stihi, poemu. AZ i YA [Publicism. poetry, poems. AZ and Me.]. Almaty: ZHalyn. 592p. p. 144. (In Russian).

Sulejmenov O. (1998) Yazyk pis'ma [The language of writing]. Almaty-Rim: 501p. p. 205. (In Russian).

МРНТИ 3.19.911

М.О. АмироваҚР Ұлттық музейі, Қазақстан, Астана
e-mail: Mikka-o@mail.ru

ТҮРКІ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ҒҰРПЫНДАҒЫ ЫДЫСТЫҢ ТҮРЛЕРІ

Бұл мақалада ежелгі түркі халықтарының соның ішінде сонау сақ дәуірінен бастау алған жерлеу ғұрпындағы ерекшеліктер туралы жазылған. Жерлегенде түркілер мен қатар сақтардың да дәстүрлі жерлеу ғұрпында ыдыс-аяқтар мен қоса алтын-күмісті қоса жерлеген. Күмістің адам ағзасына тигізетін пайдасы мен емдік қасиеті туралы баяндалған. Сондай-ақ, мақалада Орхон өзені бойынан табылған ескерткіштер туралы да баяндалады. Сақ өнерінің қайталанбас хайуанаттық нақыш өнері адамзат өркениетінің баға жетпес жетістіктеріне жатады. Хайуанаттық нақыш дәстүрімен берілген қолдану тәсілдері көбіне металдан жасалған қазан, құрбандық ыдыстар, қылыштар мен қанжарлар, айбалталар мен қорамсақтар, ат әбзелдері мен айналар, сондай-ақ, сақтар арқар, марал, бұлан, бүркіт, сайғақ, қабан, қасқыр секілді жануарлардың өздеріне таныс тұлғаларын айрықша шеберлікпен бейнелеген.

Түйін сөздер: сақ, қорым, алтын адам, түркі, күміс, құмыра, қыш ыдыстар.

М.О. Амирова

Национальный музей РК, Казакстан, Астана
e-mail: Mikka-o@mail.ru

Типы сосудов в погребальных обрядах тюркского периода

В данной статье описаны особенности погребальной обрядности древних тюркских народов, в том числе восходящих к сакскому периоду. Особое внимание уделяется серебру и его целебным свойствам для организма человека. Рассматривается положительное влияние серебра на здоровье, включая его антибактериальные и противовоспалительные свойства. В статье также представлены данные о памятниках, обнаруженных вдоль реки Орхон, связанных с этими погребальными обрядами. Исследование расширяет наше понимание культурных аспектов традиций тюрков и саков, а также подчеркивает значение серебра в истории человека. Неповторимое звериное искусство сакского искусства относится к бесценным достижениям человеческой цивилизации. Способы применения, переданные в традициях звериного стиля, часто представляют собой металлические казаны, алтари, мечи и кинжалы, упряжи и зеркала, а также саки с особым мастерством изображали таких животных, как архар, марал, лось, сайгак, кабан, волк и др.

Ключевые слова: саки, кладбище, золотой человек, тюрки, серебро, керамический сосуд.

M. O. Amirova

National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Astana
e-mail: Mikka-o@mail.ru

Types of vessels in the funeral rites of the Turkic period

This article is about the features of the burial ritual of the ancient Turkic peoples, which dates back to the distant Saka Era. During the burial, both the Turks and Saks were buried in the traditional funeral ritual, including dishes and gold and silver. The benefits and healing properties of silver for the human body are described. The article also tells about the monuments found along the Orkhon River. The unique animal art of the Sak art belongs to the priceless achievements of human civilization. The methods of application transmitted in the traditions of the animal style are often metal cauldrons, altars, swords and daggers, harnesses and mirrors, as well as saks with special skill depicted such animals as argali, maral, elk, saiga, wild boar, wolf, etc.

Keywords: necropolis, Golden Man, Turkic, silver, pottery, ceramic vessel.

Кіріспе

Ежелден Қазақстан территориясын мекендеген алғашқы тайпалар олар сақтар болды. Археологиялық қазба жұмыстарынан Сақ мәдениеті туралы (б.з.б. 7-3 ғғ.) анағұрлым толығырақ мәлімет береді. XX ғасырдың басы мен орта тұсында зерттеулер кеңінен өріс алды. Шығыс Қазақстан, Жетісу, Сырдың төменгі ағысы, Орталық Қазақстанда Сақ қорымдары ашылды. Оның ішінде көптеген ғұрыптық қорымдар қазылып, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде Орталық және Солтүстік Қазақстандағы Тасмола мәдениетінің қорымдары, Жетісудағы Есік (Алтын адам) Бесшатыр қорымдары және т.б. көмбе, обалар көне сақтардың тамаша ескерткіштері ашылды.

Олардың жерлеу ғұрыптары, мүліктік мәдениеттегі жергілікті ерекшеліктері мен өзара жақындығы да анықтала бастады. Қазба жұмысынан табылған көптеген дәнүккіштер мен тас кетпендер Орталық Қазақстанды мекендеген сақтар қыстақта егіншілікпен айналысқан деген пікір бар.

Берел қорымынан табылған жасанды тоң қабатында сақталған жылқы денелері, шірімей жеткен ағаш бұйымдар, бальзамдалған адам мәйіттерін зерттеу маңызды мәліметтер береді.

Сақ өнерінің қайталанбас хайуанаттық нақыш өнері адамзат өркениетінің баға жетпес жетістіктеріне жатады. Хайуанаттық нақыш дәстүрімен берілген қолдану тәсілдері көбіне металдан жасалған қазан, құрбандық ыдыстар, қылыштар мен қанжарлар, айбалталар мен қорамсақтар, ат әбзелдері мен айналар, сондай-ақ, сақтар арқар, марал, бұлан, бүркіт, сайғак, қабан, қасқыр секілді жануарлардың өздеріне таныс тұлғаларын айрықша шеберлікпен бейнелеген.

Әдебиетке шолу

Тағы бір жазудың нұсқасын Әзірбайжанның ғалымы З.Г. Гасанов ұсынды:

Төрт бұрыштан (әлемнің тараптары) Сынғлы тайпасы сарнайды

Үш жүз жоқтаушы ант ішеді (ант береді). З.Г. Гасановтың пікірінше Сынғлы-Алтын адамның дәрежесі. Атақты венгер филологы, профессор Янош Харматта лингвистикалық ғылымда кхароштхи деп аталатын персия-арамей алфавитінен ағылшын тіліне аударылса, бұл аударманың нұсқасын К.Ақышев ұсынды: «Бұл

құмырада жүзім шарабы. Табыстыға азық-түлік қоры қаншалықты қажет болса, соншалықты сақталған. Кейін «таза май» дайындалған (Ұлттық музей, 2016).

Табыстыға азық-түлік қоры қаншалықты қажет болса, соншалықты қыштан және ағаштан 28 ыдысқа қажетті мөлшерде тағам сақталған, үлкен пиалаға май құйылған. Көптеген елдерде «май» қасиетті тағам ретінде санаған. Сондықтан, Есік мәтініне «таза май» эпитеті сәйкес келеді. Жанына күміс қасықтың қойылуы тегін емес. Ал тостағанда әсерлендіретін өздері қасиетті санаған хаома сусыны араласқан жүзім шарабы болуы мүмкін. К.Ақышевтің айтуынша, әліпбилік жазудың болуы – сол кезеңдегі мемлекеттің мәдени деңгейін, әлеуметтік-экономикалық даму сатысын дәлелдейді. «Жазуы бар тостаған» Қазақстан аумағында өмір сүрген көшпелі тайпалардың тарихынан, өркениеті мен мәдениетінен хабар беретін, қазіргі таңда әлемдік мәдени құндылықтардың қатарына енген бірегей туынды.

Кіші тостаған. Күміс, құйма. Биіктігі 2,2 см, диаметрі 7,7 см. Инв.номер ҚРҰМтк1-1844 А3-198. Дөңес пошымға айналатын тік ернеулі жартылай сфералық пішін. Сыртқы бетінде үшкір құралмен ойылып жазылған жиырма алты танбадан тұратын екі жолды жазу бар (Ұлы дала, 2019: 267 б). Жалпы, адамзатқа тән кез-келген этностың рухани тәжірибесі ұлттық мәдениет пен өркениетті, рухани кеңістікті сақтау үшін аса маңызды. Әр халықтың дүниетанымы, мәдени дәстүрлі өнері болады. Соның бірі металл өңдеу. Алтын және күміс тостағандарды жасауда қолданған негізгі материалдар алтын мен күміс болған. Өйткені бұл материалдар табиғи иілгіш және төменгі температурада балқуы өңдеудің әр алуан техникалық тәсілдерін: соғу, шекімеу, қалыптау, құю, дәнекерлеу, қарайту және т.б. Тіпті, күмісті тандаудың өзі кездейсоқтық емес – көне нанымдарға сәйкес ол емдік және қорғаушы қасиеттерге ие (Ұлттық музей, 2016: 15 б.).

Материалдар мен әдістер

Кейінгі кезеңдегі патша қорымдарының ескерткіштері туралы мәліметті б.з. дейінгі I мың жылдықтың орта кезеңіне жататын Бесшатыр қорымы мен Есік обасы береді. Бұл Есік обасы б.з.бұрынғы V-IV ғасырларда өмір сүрген сақ тайпаларының тарихы мен мәдениетінен хабар беретін аса көрнекті ескерткіштердің бірі. К.А.Ақышев бастаған археологтар

тобының қазба жұмыстары нәтижесінде Алматы қаласынан 50 шақырым жердегі Есік обасынан 1969-1970 жылдары табылған. Оның төрт мыңнан астам әшекей бұйымдары соғу, қалыптау, нақыштау, дәнекерлеу, алтын жалатпа, тегістеу тәрізді металл өңдеу техникасымен аң стилінде жасалған. Осылардың ішінен табылған ең құнды дүниелердің бірі 26 таңба жазуы бар тостаған ыдыс және екіншісі-Алтын адам. Жерлеу қабіріндегі қылыш ата-бабалар тірілерді зұлым әруақтардан қорғайды деген мағынамен қойылған.

Жанына салынған заттарға саз, ағаш және металдан жасалған көптеген ыдыстар жатады. Барлығы 31 ыдыс. Олар камераның оңтүстік және батыс қабырғасын бойлай орналасқан. Саз және ағаш ыдыстарға құмыралар, тегенелер, табақтар т.б. жатады. Металл ыдыс күміс пен қоладан тостаған түрінде жасалған (Ұлы дала, 2020: 26 б).

Бұл тостаған сақ кезеңінен сақталған, жазба ескерткіш болып танылады. Тостағандағы жазу арғы ата-бабаларымыздың өркениетінің ерте қалыптасқанын әлем жұртшылығына паш етті. Жазу 2 қатарда, 26 таңбадан тұрады. Бұл жазудың қазір бірнеше оқылу нұсқасы бар. Оларды зерттеген бірнеше танымал ғалымдар: Заур Гасанов және Алтай Аманжолов. Түркітанушы-ғалым Алтай Аманжоловтың оқылу нұсқасы:

Аға, саған (бұл) ошақ,
Жат адам тізеңді бүк,
Ұрпағымызда ас-су мол болғай!

Бұл жазудың құндылығы: Қазақстан территориясын мекен еткен сақтардың тілі-түркі тілі екендігін айғақтайды. Сондай-ақ, Қазақстан жерінде жеріндегі ежелгі көшпелілерде жазу-сызу болмады-мыс деген дәстүрлі пікірдің ешбір негізсіз екенін айқындап, бұдан 2500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың алфавиттік жазуды білгендігін және оның кең түрде қолданылғанын куәландырады (Салғараұлы, 2007: 59 б).

Талдау және нәтижелер

Адамның ағзасына күмістің медициналық жағынан емдік қасиеті бар екені дәлелденген. Мысалы, Египетте жараға жабыстырып, Үнді елінде иммунитет көтеруге пайдаланған. Ал көрші ел Ресейдің шіркеулерінде күміс қосылған суды қасиетті деп есептеген. Сол үшін де адамдар мұндай сулар өмірлік қуат береді деп ерекше сенген. Ал ғалымдар XIX ғасырдың аяғында ғана күмістің қасиетіне мән беріп зерттей бастаған.

Күміс сумен әрекеттескенде иондалып, оның құрамында өте ұзақ уақыт сақталады. Сондықтан иондалған су адам ағзасындағы көп мөлшердегі зиянды микроағзаларды жояды. Алғашында ауруға қарсы дәрілер (антибиотиктер) пайда болғанға дейін күмісті ем ретінде жиі пайдаланып келді. Бірақ антибиотиктерді көп ішкен адам ағзасы сол дәріге үйреніп, аурудың беті қайтпайтын кездер де болады. Ал, күміспен емделгенде ондай жағдай кездеспеген. Күміс өзінің белсенді қалпын жоймайды. Адам ағзасының жұқпалы ауруларға төтеп бере алмауының басты себептерінің бірі иммундық жүйедегі күмістің азаюы. Күміс тек ауру тудыратын элементтерді жойып қана қоймай, ағзадан қажетсіз токсиндер мен микробтарды қуып шығады. Тіптен, ағзадағы азғантай ғана күміс жетіспеушілігі болған жағдайда адамның жұмысқа қабілеті нашарлап, қорғаныш қасиеті азайып, тез шаршау байқалады. Бұл микроэлементке бай сирек ауырады, асқа деген тәбеті де ашылады. Қазіргі тарихшылар ежелгі вавилондықтар мен гректер залалсыздандыратын күмістің қасиетін біліп ел билейтін патшалары күнделікті пайдаланатын ауыз суларын күміс ыдыста сақтағанын анықтаған. Мұндай мәліметті археологтардың қазбаларынан да кездестіруге болады. Біздің жыл санауымызға дейінгі 400 мың жыл бұрын өмір сүрген патшалардың да қабір зиратынан күміс ыдыстар табылған. Күміс ыдысқа құйылған судың қасиетін сонау Ескендір Зұлқарнайын заманындағы жауынгерлер де білген. Өздері су ішетін ыдыс-торсықтарына күмістен соғылған теңгелер салып жүрген. Әйгілі тарихшы Геродоттың жазбаларында да Парсы патшасының тұтынатын суларын күміс ыдыста сақтағаны көрсетілген. Бұл елдің жұқпалы індеттен аман қалуына тікелей көмектескен.

Күміс иілгіш болғандықтан өңдеуге өте ыңғайлы металл. Таза күмісті ақ күміс, нақыра күміс, ақ жамбы, құйма күміс, кесек күміс, ұрғашы күміс деп те атаған. Дәстүрлі ортада күмістен зергерлік әшекей бұйымдардың денін әшекейлеумен қатар, ат әбзелдерінің, ыдыс-аяқтың да әшекейлерін жасаған. Сонымен қатар күмісті үнемдеу мақсатында әшекей бұйымды алдымен темірден соғып алып, темір бетіне күміспен жабу тәсілі де қолданылған. Бұл күміспен күптеу деп аталған. Күміспен күптеу тәсілі негізінен күмісті үнемдеу мақсатында пайдаланылған. Ол үшін алдымен бұйымды темірден соғып, бетіне бедер түсіріп алғаннан кейін, үстінен түгелдей қақталған жұқа күміспен

қаптайды. (Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 405-406 бб.). Бұл элемент тоттануға ұшырамайды. Күміс тұз қышқылында ғана ериді және аталған қоспаны фото шығаруда, химия өнеркәсібінде, теңгелер, айна жасауда жиі қолданылады. Поляк халқының, орыс, қытайдың тиын түріндегі күмістері материал түрінде жиі кездеседі. Түрлі салпыншақтар мен қайрақ түрінде ерітіп зергерлік бұйымдар жасаған. Бұндай жасайтын арнайы мамандар зергерлер деп аталған. Зергерлер өз үйінде немесе арнайы тапсырыс берушінің үйінде жұмыс жасап, ақысы үшін белгіленген бағалы металл құнына байланысты алып отырған. Күмістің пайдасын ерте заманның өзінде біліп кеңінен пайдаланды.

Белгілі археолог К.М. Байпақовтің «Жетісу мен Алматы аумағындағы сақ пен үйсіндердің қоныстары» атты еңбегінде ерте темір дәуірінің кезінде қоныстарды су шайғандығын, ол жерлерде тек қана ізі қалғандығын, тас бұйымдар мен дәнүккіштер және де қыштан жасалған бұйымдар табылғанын жазған. Қыш ыдыстар атқаратын міндеті ғана емес, сонымен бірге жасалу сапасы жағынан да ерекшеленеді. Бұлардың көпшілігі-күйдірілуі нашар, қабырғасы қалың құтылардың қалдықтары. Олар – хұм, құмыра, тостаған, тегенелердің бөлшектері (Байпақов, 2008: 23 б). Бұл кезде керамика қолөнері де дамыды. Ерте ортағасыр кезеңімен алғанда қолмен, сылап-сипап жасалған ыдыс-аяқтың түрлері едәуір азайды. Бірте-бірте құймалы керамика пайда бола бастады. Сондай-ақ, Қазақстан аумағында шыныдан жасалған бұйымдар көптеп тарала бастады. Кең тараған мұндай бұйымдардың түрі – құмыралар, саптыаяқтар, шөлмектер болды.

Сырдария бойындағы Құйрықтөбе қала жұртының оңтүстік-шығыс жағындағы XI ғ. мен XII ғ. бас кезіне жататын бірнеше орамның қалдығы ашылғанды. Олардың әрқайысында 8-10 үйден бар екен. Қазылған бір орамның кәсіптік мәні бар болып шықты: онда құмырашылар тұрған екен (Қазақстан тарихы, 1994: 96 б).

Қола дәуіріндегі заттай ескерткіштерді зерттеуде отандық археология тарихында едәуір жетістіктерге қол жеткізді. Құнды тарихи деректеме болып табылатын қыш археологиялық ескерткіштерден алынған жәдігерлердің басты категориясын түзеді. Қыш ыдыстарды зерттей отырып, ежелгі тұрғындардың түрлі топтарының қарым-қатынасын, дүниетанымдарының кейбір қырларын, археологиялық мәдениеттерінің тұтастығы мен олардың шығу тегін анықтайды. Қоныс мекендеушілерінде қыш ыдыстарды

жасау технологиясын көбіне әйелдер игерді. Құмырадағы өрнектер штрихталған үшбұрыштар, зигзаг түрінде, шырша тәрізді, дөңгелек оюлар, сызықшалардан тұрды. Ыдыстарға қарап олардың жасалу технологиясын білуге болады. Ыдыс-аяқтарды жасамас бұрын сазбалшықтарды әкеліп, біраз иінін қандырып тұрғызып қоятын болған. Қола кезеңіндегі ыдыстар бүйірі тік немесе шығыңқы, мойын жағы ішке қарай қайрылған, түбі жалпақ ыдыстар басым болды. Орта қола кезеңіне тән құмыралардың түбі жалпақтау, мойыны мен бүйірінің арасы ойықтау болып келеді. Өрнектері-үш бұрыш, ирек сызық және бір-бірімен киюласуы. Кейде ыдыстың түбі өрнектеледі. Ал кейінгі қола кезеңіндегі құмыралардың барлығы дерлік дөңгелек, бүйірлері шығыңқы етіп жасалған. Өрнектері-қисық ойық, шырша түрінде де жасалған. Ғалымдар археологиялық мәдениетті бөлгенде қыштың өрнектелуіне баса назар аударады. Бұл дегеніміз ежелгі адамдардың таққан әшекейлері мен киген киіміндегі бастырған оюлары, ыдыстағы өрнектері арқылы басқа халықтардан өз халықтарын ажырататын болғандығына байланысты туындаған. Сондықтан зерттеген кезде оның құрылысы мен элементтерін ғана емес, өрнектегі этникалық көрсеткіш болатын әрбір өрнек жүйесінің салыну ережесін анықтау өте маңызды. Кейбір жағдайларда өрнек күнтізбеге қатысты мәліметтерді де берді. Себебі балшық ыдыстар ежелгі кездегі адамдардың мифологиялық санасында дүниетаным мен оның ерекше бір жазу түріндегі түрін яғни бедерін бейнелеген. Онда аспан, қоршаған орта мен ғарыш әлемі, табиғат құбылыстары туралы түсінігінің айнасы іспеттес болды.

Ал жаңа кезеңнің қыш жасау ісінде өзгерістердің пайда болуын жаңа мәдениеттің келуімен түсіндіреді. Белдеулі керамиканың дайындалу технологиясына сараптама жасаған мәліметтерге қарағанда сырттан келген тұрғындармен араласқанның нәтижесінде пайда болғандығын растайды. Қола кезеңіндегі тайпалардың тұрмыс-тіршілігі тікелей табиғатқа тәуелді болды. Табиғат күшін қасиетті рух деп түсінгендіктен бұл күштер өсімдіктер мен жануарлар, от пен күн жүйесі болды. Күн жүйесі мен от жылылық береді –мұның бәрі қайырымды, күдіретті күшті рухтармен байланыстырған. Күн тәңірісінің қатысты белгілерді сәндік бұйымдардан – күннен тарайтын сәулелер түріндегі өрнегі бар қаптырмалар мен қыш ыдыстардағы меандрлардан байқауға болады.

Мәселен Солтүстік Қазақстаннан табылған қыш ыдыстардың сыртындағы өрнектердің өзіне тән ерекше сызықтар, күрделі меандр, үшбұрыштар мен ромб, белдеулер тізбегі екені айқын. Бұл дегеніміз өрнектердің шығу тарихы, олардың сол кездегі мал өсіру мен аңшылық саяты мен әлем тіршілікті бейнелейді. Қыш өндірісі кезінде ыдыстар балшықтан ғана емес, мал шаруашылығымен айналысқандықтан көбіне көшіп-қонғанға ыңғайлы мал терісінен жасалған ыдыстар: мес, қауға, торсықты да пайдаланды. Тері өңдеуде негізінен қырғыштар, тегістегіштер және теріні илеп, ширатуға арналған өзге де құралдар қолданылды. Қола дәуірі кезеңінде адам қайтыс болғанда жерлеу дәстүрінде күнделікті тұрмыста тұтынған бұйымдарымен қоса адамның астына киіз төсеген, сондай-ақ бірнеше қола дәуірі жерлеу орындарынан теріден жасалған заттар табылған.

Сонымен, мал өрісін қуалаған көнешұңқыр тарихи-мәдени қауымдастығы жұрттарының батысқа беттеген алғашқы толқындары ж.с.д. 4400-4300 жылдары Днестр-Дунай атырабына тұяқ іліктіреді. Сол үдерістер барысында олармен бірге осы алаптарға Каспий маңы ойпаттарын мекендеген арғытүркілердің дәстүрлеріне тән жерлеу жоралары, құрамына ұлтас ұнтағы қосылған түбі жұмыр қыш ыдыстар, шақпақтас құралдар, үшбұрышты садақ жебелері, ат ауыздықтары, билік символдары – тас асатаяқтар, күрзілер де ілесе жетеді (Бейсенбайұлы, 2017: 75-76 бб.).

Қорытынды

Қорыта келе қола дәуірін зерттеудегі маңызды мәселелердің бірі – қыш өңдеу ісі ерекше

орын алады. Негізгі ою-өрнектері «тік мүйіз», «сынық мүйіз», қошқар мүйіз», тең бүйірлі үшбұрыштар мен фестондар және т.б. ою-өрнектерінің түрлі формалары жағынан Беғазы-Дәндібай мәдениеттеріне ұқсас болып келеді. Сол кезеңнің мерзімін белгілеу, сол дәуірдің тұрғындары арасындағы мәдени байланыстарды анықтау және этномәдени сабақтастығын зерделеу қыш өңдеу өнеріне тікелей байланысты. Қола дәуірінің қоныстарында жиі кездесетін қыш ыдыстар мен оларға бейнеленген ою-өрнектер ежелгі дүние тұрғындарының қолөнерімен шаруашылық түрлерінен мол хабар береді. Еуразия даласында оның ішінде қазіргі Моңғолия, Қырғызстан және Қазақстан, Ресейде орналасқан Хакасия, Тува және Алтай республикалары мен Еділ мен Дон өзендерінің бойында ежелгі түркілердің сансыз жерлеу орындары табылған. Белгілі түркітанушы ғалым М.Жолдасбеков «Орхон ескерткіштерінің толық атласы» атты кітабында Орхон өзені бойынан табылған ескерткіштер мен кешені туралы жазды. Қазба жұмысы кезінде Білге қаған барығының ішінен Қаған мен ханымының алдына қойылатын ақыртас (жозы) табылған. Оның үстіне күміс табаққа салынып қойдың ең сыйлы мүшесі бас тартылған. (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 219 б). Сол жерлеу орындарына археологиялық қазба жұмыстары мен зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу кезінде көрсеткендей әсіресе батыр тұлғалар қайтқанда мүрдесінің жанына ыдыс-аяқтары мен киімдері, көзі тірісінде мінген атын ер-тоқымы мен әбзелдерімен бірге қосып жерлеген. Бұл табылған ескерткіштер түркі халықтарының теңдессіз баға жетпес құнды мәдени байлығы. Бұлар әлі де толықтай зерттеуді қажет етеді.

Список литературы

- Байпаков К.М. (2008) Поселения саков и усуней на территории Жетысу и Алматы. Алматы.
 Бейсенбайұлы Ж. (2017) Ұлы Даланың ежелгі тарихының этномәдени төркіндері. Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ. 400 б.
 Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. (2005) Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. Астана: Күлтегін. 360 б.
 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін (очерк). (1994) Алматы «Дәуір» баспасы. 445 б.
 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. (2017) Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция». 856 б.
 Салғараұлы Қ. (2007) Түріктер. Астана «Күлтегін». 308 б.
 Ұлттық музей топтамасындағы қазақтың зергерлік өнері. (2016) Ювелирное искусство казахов в коллекции Национального музея. Jewelry art of Kazakhs in collection of the National museum: каталог/құраст. А.А Мұсағажинова, К.А. Нұрмағанова. Астана:РЕГИС-СТ Полиграф. 304 б.
 Ұлы дала: тарих пен мәдениет (2019). III-том. Көне түркілер әлемі. Көрме каталогы.-Великая степ: история и культура. Том III. Мир древних тюрков. Каталог выставки.-The Great Steppe: history and culture. Volume III. The world of the ancient turks. The exhibition catalogue. Под ред. А.Онгарулы. Нур-Султан. 454 с.

Ұлы дала: Уақыт. Кеңістік. Мәдениет (2020). I том. Дала әміршілері. Көрме каталогы.- The Great Steppe:Time. Space. Culture. Volume I. Owners of the Steppe. The exhibition catalogue. Великая степ: Время. Пространство. Культура. Том I. Властители степей. Каталог выставки. Под ред. А.Онгарулы. Нур-Султан. 312 с.

Reference

- Baypakov, K.M. Settlements of Saks and Usuns on the territory of Zhetysu and Almaty. Almaty, 2008. (in Russian)
- Beisenbayuly, zh.ethno-cultural patterns of the ancient history of the Great Steppe. Almaty: Kazinform, 2017. 400 P. (in Kazakh)
- History of Kazakhstan from ancient times to the present (essay).Almaty publishing house" era " 1994. 445p. (in Kazakh)
- Salgarauly, K. Turks. Astana "Kultegin" № 2007.308 P. (in Kazakh)
- Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Almaty: Alem Damu integration LLP, 2017.856 P. (in Kazakh)
- Ultyk museum toptamasyndagi kazaktyn zergerlik oneri.Jewelry art of Kazakhs in the collection of the National Museum. Jewelry art of Kazakhs in collection of the National museum: catalog/kurast.A.A. Musagazhinova, K.A.Nurmaganova.Astana:REGIS-ST Polygraph, 2016. 304 b. (in Kazakh)
- Uly dala: Uakyt.Kenistik.Madeniet.I vol. Gave amirshileri.Korme catalogs.-The Great Steppe:Time. Space. Culture. Volume S. Owners of the Steppe. The exhibition catalogue. The Great Steppe: Time. Space. Culture. Volume I. The rulers of the steppes. Exhibition catalog. Edited by A.Ongarula. Nursultan, 2020. 312 p. (in Kazakh)
- Uly dala: Uakyt.Kenistik.Madeniet.I vol. Gave amirshileri.Korme catalogs.-The Great Steppe:Time. Space. Culture. Volume S. Owners of the Steppe. The exhibition catalogue. The Great Steppe: Time. Space. Culture. Volume I. The rulers of the steppes. Exhibition catalog. Edited by A.Ongarula. Nursultan, 2020. 312 p. (in Kazakh)
- Zholdasbekov, M., Sartkozhauly, K. Comple te Atlas of the monuments of Orkhon. Astana: Kultegin, 2005. 360 P. (in Kazakh)

IRSTI 16.31.51

К.И. Аскарова

ШЖК КМК «Жоғары медициналық колледжі», Қазақстан, Алматы
e-mail: kenzhegul_askarova@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІ – ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАЛҒАСЫ

Қазақстан Республикасы өзін Түркі қағанаты, Алтын Орда және Қазақ хандығының мұрагері ретінде таныту арқылы шын мәнінде түркі мемлекеттілігінің жалғасы екендігін жариялайды. Қазақ елінің Түркі интеграциясына көрсетіп келе жатқан күшті қолдауы, Түркі кеңесі, ТҮРКСОЙ, Түркітілдес елдер Парламенттер ассамблеясы сынды ұйымдардағы белсенділігі осының бір айғағы. Қазақстандағы университеттерде Түркология кафедраларының жаппай ашылуы және Түркі академиясының Астанада орналасуын қазақ ғалымдары мен интеллектуалды элитасының түркі мұрасына ие болуға талпынысы ретінде түсінуге болады.

Түйін сөздер: Түркі қағанаты, Алтын Орда, Түркі кеңесі, ТҮРКСОЙ.

К.И. Аскарова

ГКП на ПХВ «Высший медицинский колледж», Казахстан, Алматы
e-mail: kenzhegul_askarova@mail.ru

Казакская культура как продолжение тюркской культуры

Республика Казахстан, являясь наследником Тюркского каганата, Золотой Орды и Казахского ханства провозглашает себя продолжением тюркской государственности. Об этом свидетельствует сильная поддержка Казахстаном тюркской интеграции, активность в таких организациях, как Тюркский совет, ТЮРКСОЙ, ассамблея парламентов тюркоязычных стран. Массовое открытие кафедр тюркологии в университетах Казахстана и размещение Тюркской академии в Астане можно понимать как усилие казахских ученых интеллектуальной элиты добиться тюркское наследие.

Ключевые слова: Тюркский каганат, Золотая Орда, Тюркский совет, ТЮРКСОЙ.

K.I. Askarova

Higher Medical College, Kazakhstan, Almaty
e-mail: kenzhegul_askarova@mail.ru

Kazakh culture – continuation of Turkic culture

The Republic of Kazakhstan declares itself to be a continuation of the Turkic statehood by establishing itself as the successor of the Turkic kaganate, the Golden Horde and the Kazakh Khanate. This is evidenced by the strong support of the Kazakh country for Turkic integration, the activity of such organizations as the Turkic Council, TURKSOY, and the Assembly of Parliaments of Turkic-speaking countries. The massive opening of the Departments of Turkology at universities in Kazakhstan and the arrangement of the Turkic Academy in Astana can be understood as an attempt by the Kazakh scientists and intellectual elite to acquire the Turkic heritage.

Keywords: Turkic Khaganate, Golden Horde, Turkic Council, TURKSOY.

Кіріспе

Польша этнографы Адольф Янушкевич: «Қазақ сал серілері, дала жыршылары, ұлы ақындарының қазақтарға тән суырыпсалма өнері мен орындаушылық қабілеті, бұл халықтың ақыл-ой қабілеттілігінің жоғарылығының дәлелі. Менің алдымда хат танымайтын, бірақ мені өз өнерімен таңдандырып отырған ақындар өнер

көрсетуде, олардың өлеңдері, әндері жүрегімді билеп алды. Осындай халыққа болашағы жоқ, малшы болу ғана жазылған ба? О, жоқ! Шынымен-ақ! Құдай бұндай қабілет берген халық өркениеттен тыс қалуы мүмкін емес: өркениет қашанда болсын қазақ далаларына келіп, білім шамшырағын жағады. Уақыты келгенде бүгінгі көшпелі қазақ қазір төбесінен қарап отырғандармен тең дәрежеде болып,

солардың қатарында отырары анық» деп жазған еді.

Осы қазақ халқының көшпенділігі, төрт түлік малдың ыңғайына қарай жазда –жайлауға, қыста – қыстауға, күзде – күздекке көшіп-қону, дала заңына бағыну, бізге көне Түркі мәдениетінің жалғасы іспеттес. Соған мысал ретінде этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбеков қазақтың музыкалық фольклорын бес кезеңге бөліп қарастырған еді. Осының бірінші кезеңі-біздің заманымызға дейінгі III ғасыр мен біздің заманымыздың VI ғасыры аралығы. Мұнда *көне түркі* тайпаларының қиял-ғажайып тақырыптарға арналған күйлері, жорық сарындары, айтулы батыр, дана ару, ерге серік қанатты пырақат туралы күйлер сарыны жатады. Мысалы: «Көк бөрі», «Аққу», «Боз іңген».

Мәдениет дегіміз – белгілі бір халықтың сан ғасырлар бойы тірнектеп, жинақтаған, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, өнері, ғылымы, білімі, тілі, діні. Мәдениет – әрбір халықтың тұрмыс-салтымен, дәстүрімен тікелей байланысты ұғым. Белгілі бір халықтың дәстүрі мәдениетке айналуы үшін міндетті түрде қайталанып тұруы керек. Бір халықтың дәстүрі бір адамның дағдысы сияқты жылдар бойы қалыптасады. Адамның іс-әрекеті оның мінезін қалыптастырса, дәстүр де сол сияқты бір халықтың дүниегекөзқарасын, болмысы мен мәдениетін қалыптастырады. Басқаша айтқанда мәдениет пен өркениет халықтың тұрмыс салтымен тікелей байланысты.

Жалпы мәдениет сөзі Еуропаның «цивилизация» ұғымының баламасы десек болады. Әлемді отарлау саясаттарын заңдастыру мақсатында Еуропалықтар бұл ұғымды шығарып, басқа халықтарды отарлап, қанау және тонау саясатын оларға цивилизацияны жайып жатырмыз, оларды ағартып, көгертіп жатырмыз деп түсіндірген. Бұл ұғыммен XIX ғасырдың ортасында алғаш жолыққан Османлы зиялылары сөздің түбірі латынның «цивитас» яғни «қала» деген мағынаны білдіргендіктен, «мадина» қала түбірінен мәдениет сөзін шығарды. Осыдан келіп, тіліміздегі мәдениет сөзі қазақ тілі орыс тілімен шекараласқанда, олардың культура сөзінің баламасы болып шыға келді. Өздеріңіз көріп отырғандай, цивилизация да, мәдениет те отырықшы халықтардың танымын көрсетеді. Олардың пікірінше, дамудың, өркендеудің, сыпайы-әдептіболудың жолы қала болу мен отырықшы болудан өтеді. Культура деген сөздің түбірінде жер өңдеу мағынасы жатыр. Ал Ибн Халдунның өркениет сөзінің баламасы

ретінде қолданған «ғумран» сөзінде құрылыс, ғимарат мағыналары бар. Бұл әрине отырықшы халықтардың көзқарасы.

Тарихқа көз салсақ, өркениет тарихының басынан бастап, адам тұрмысында екі түрлі өмір салты бар еді: отырықшылық пен көшпенділік, жәнегіншілік пен малшылық. Осыған байланысты екі тұрмыс салтына екі түрлі өркениет қалыптасты. Бұларды бір-біріне жау, қарама-қарсы деп сипаттау дұрыс емес. Дегенмен де бірінің өлшемімен екіншісін өлшеу де дұрыс емес. Екі түрлі тіршілік пен екі түрлі салт-дәстүр, екі басқа дүниегекөзқарас, екі басқа қоғамдық қатынастарды тудырды. Мұнда бұл екеуінің әрқайсысы өз мәдениетін жасайтындығында болып отыр. Бұл жерде баса назар аударатыны көшпенділердің өзіндік «мәдениет» қалыптастырғандығы. Бастапқыды көшпенділер үстем болды, бірақ уақыт өте келе, отырықшы өркениет көшпенді өркениетті жойды, отын сөндірді. Әйтседе көшпенді өмір салты жоғалса да, көшпенділердің қалыптастырған өркениеті, дүниетанымы, салт-дәстүрі жоғалмады. Бұл өркениет Түркі өркениетінің негізін құрады, өзегін жасады.

Түркілер тарих сахнасында тез арада пайда болып, өз аттарын көптеген халықтарға қалдырып, жоқ болып кетті. Жазда араба үстінде қондырылған үй мен киіз үйде тұрды. Ал қыста соқпа үйлерді мекендеді. Қысқы үйлерсабаннан, шымнан, қамыстан Алтай, Ертіс бойында бөрене ағаштардан жасалды. Киімдеріне аң, мал терілерінен пайдаланды. Жібек материалдардан да мысалы: торқа, жолақ, баршын, мақпалдан сән-салтанат киімдері болды. Түріктер туралы IX ғасырдағы Араб географы Әл-Якуби «киіз басуға ең шебер халық» деп бағалайды. Ибн-Фадланның жазба деректеріне сүйенсек, түркі халықтарының мал өсіруге, егін салуға, қол өнерге, сауда-саттыққа байланысты ұғым түсінігі жан-жақты болған. Осыған қарағанда, түркілердің жазғы, қысқы үй түрлері, темір қару –жарақты жасау техникасы, қола, темір, тас, ағаш, тері, жүн материалдарын өндіруі және оларды игеруі, ерте ортағасырлар мәдениеті тарихындағы елеулі оқиға деп есептеуге болады. Бұл егіншілікпен, қолөнермен айналысқан түркінің қарапайым халқы жер бетіндегі басқа халықтар сияқты табиғат құпиясын ашуға ынталы, ешнәрседен қаймықпайтын, өмір сүйгіштігінің дәлелі.

Түркі өркениетін өз кезегінде оңтүстік және солтүстік деп екіге бөлуге болады:Түркі

өркениетінің Оңтүстік қанатына ұйғыр, өзбек, әзірбайжан және

Анадолы-Балқан мәдениеттері кіреді.

Ал солтүстік қанатқа қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, сібір, Солтүстік кавказ, татар, башқұрт, қырым мәдениеттері енеді.

Солтүстік қанат Түркі мәдениетінің таза, негізгі қалпын сақтап қалса, Оңтүстік осы саф мәдениетті жетілдіріп, өңдеп, нәзік және биязы қалыпқа келтірген еді. Өздеріңіз білетіндей, Солтүстіктің тілі қаншалықты көне және жуан болса, оңтүстіктің тілі соншалықты жаңа және нәзік. Солтүстіктің музыка аспаптары қаншалықты қоңыр дауысты және табиғи болса, оңтүстіктің аспаптары соншалықты жіңішке дауысты. Мысалға домбыра екі ішектен тұрса, Анадолыдағы бағлама жеті ішектен тұрады. Оңтүстікте араб-парсы және жалпы қала мәдениетінің ықпалы анық байқалады. Ал солтүстікте дала мәдениеті, көшпенді дүниетанымы үстем екені көрініп тұр.

Бүгінгі тәуелсіз Түркі мемлекеттерінің туларына қарайтын болсақта, бұл оңтүстік-солтүстік айырымын көруге болады. Қазақстан мен Қырғыз Республикасы Ислам дінінен бұрынғы Тәңірліктің белгісі «Күнді» өз туларында бейнелеген. Әсіресе Қазақстанның көк туы Көктүріктердің Көктәңірісін еріксіз еске түсіреді. Ал Өзбекстан, Әзірбайжан, Түркиямен Түрікменстан исламның белгісі «жаңа туған айды» өз туларында бейнелеген. Соңғы төртеуінің ішінде Түрікменстан туындағы «жаңа туған ай» басқалардікіне қарағанда оңынан туған. Бұл түрікмендердің көне түркі танымына сай санасын көрсетеді. Өйткені «айдың оңынан, жұлдыздың солынан тууы» көне түріктерде жақсылықтың нышаны еді.

Солтүстік Түркі мәдениетінің жарқын өкілдерінің бірі Қазақ мәдениеті екендігінде ешкімнің таласы жоқ. Қазақ отбасынан қоғамдық қатынастарға тіпті мемлекеттік рәсімдер деңгейіне дейін көне түркі өркениетінің ықпалы байқалып тұрады. Қазақтар өз мемлекеттерінің белгісі ретінде Түркі мемлекеттілігінің белгісі шаңырақты қолданады. Қазақтар шаңырақты елтаңбасында бейнелесе, Қырғыздар шаңырақты өз туларында бейнелейді. Осы тұрғыдан қырғыздар мен қазақтардың арасында, олардың дүниетанымында, салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, мәдениетінде көп айырмашылық жоқ. Мүмкін осы арада қазақтарды даладағы қырғыздар, ал қырғыздарды таудағы қазақтар деп сипаттауы бекер емес. Тек айырмашылық, қазақ

халқы-өз шежіресін ғұн-сақ-көктүрік заманынан бастайтын дәл сондай жүздеген ру мен елдің бірігуінен құралған халық ретінде, басқаша айтқанда Түркі қағанаты мен Шыңғысхан империясының құрамына енген барлық Түркі рулары басын қосқан ел ретінде танытса, қырғыз халқы өздерін көктүріктер заманындағы қырғыз руының жалғасымыз деп танытады.

Қазақ мәдениетінің Түркі өркениетінің тұнық халін сақтауының бір себебі көшпенді өмір салты болатын. Тарихи деректерге сүйенсек, қазақтар отырықшылық дәстүрге ауысып, көшіп қону дәстүрін тастаса да, негізінен қалада емес, ауылдық жерлерде өмір сүріп жатты. Кеңес үкіметі дәуірінде, Қазақстанның қалаларында орыс мәдениеті үстемдік құрсада, ауылдарда қазақ мәдениеті жойылған жоқ. Басқаша айтқанда ауыл қазақ мәдениетінің қамалына айналды. Бұл үрдіс Түркия Республикасының қалыптасуында да осылай болған еді. Ағылшын тарихшы Бернард Левис «Заманауи Түркияның тууы» атты кітабында «Османлы мемлекетінің қалаларында араб-парсы-рум-армян мәдениеттері яғни космополит мәдениет үстем еді, ал қаланың сыртында, ауылдарда тұнық түрік мәдениеті кеңінен тараған еді. Османлының түріктенуі ауылдан қалаға аққан түріктердің арқасында жүзеге асты. Османлы мемлекетінің Түркия Республикасына айналуы астананың космополит Ыстанбұлдан шалғайдағы, Анадолыдағы Анкараға ауысуымен тығыз байланысты.

Қазақ мәдениетінің Түркі өркениетінің нақ халін сақтауының екінші бір себебі география орны жағынан қазақ елінің Түркі әлемінің тура ортасында орналасуы болып табылады. Қазақтарды Араб-Парсы мәдениеті ықпалынан Түркі әлемі мен Араб-Парсы әлемінің ортасында тұрған өзбектер қорғап қалса, Қытай мәдениеті ықпалынан Түркі әлемінің шығысында орналасқан ұйғырлар қорғап қалды. Ал солтүстік-батыстан Түркі халықтарын бірінен соң бірін ассимиляциялап келе жатқан орыс мәдениетінің қаупінен қазақтарды татарлардың сақтап қалғандығын айту керекпіз.

Қазақстан Республикасы мемлекеттілік тарих тұрғысынан Түркі қағанаты, Алтын Орда және Қазақ хандығының жалғасы болып табылады. Басқаша айтқанда, Қазақстан Еуразия аймағында құрылған түркі мемлекеттерінің мұрагері. Бұл үш мемлекет Түркі мемлекеттілігінің ең маңызды белестері болып саналады.

Түркиядағы Жалпы Түркі тарихы дәстүрінде Түркі мемлекеттілігі Ғұндардан басталады.

Мысалға Түркия қарулы күштерінің Құрлық әскерлері өздерінің құрылу датасы ретінде Ғұн мемлекеті құрылған біздің дәуірімізден бұрынға 220 жылды көрсетеді. Ал Ғұндарға қоса Сақ-Скифтерді де өз тарихының бастауы ретінде таниды. Бұлай болғанда Қазақстан Еуропалықтар дамытқан Сақ-Скифтер үнді-еуропалық тілдік-мәдениеттік топқа жататын еді деген пікірін жоққа шығарады. Оның айқын көрінісі Алматы маңында табылған Сақ ханзадасы Алтын Адамның тәуелсіз Қазақстанның символына айналуы. Ал бұл Сақ ханзадасының үнді-еуропалық емес түркі мәдениетінің өкілі екендігінің дәлелі сол Алтын Адаммен бірге табылған табақтың бетінде Орхон жазуларының үлгісінің болуы.

Бүкіл Еуразия аймағына өз үстемдігін орнатқан Қытай, Рим мен Иран арасында маңызды геосаяси рөл ойнаған Түркі қағанаты болатын. Көктүріктер өздеріне тән мемлекет басқару жүйесін қалыптастырды. Олар «Мәңгі ел» яғни мәңгі мемлекет ұғымын дамытты. *Махмұт Қашқари* өз сөздігінде «ел» сөзінің мемлекет мағынасынан басқа «бейбітшілік» мағынасын береді. Зия Гөкалып «ел» сөзінің әуелі «бейбітшілік» мағынасы болғанын, «мемлекет» мағынасы кейіннен дамығанын айтады. Демек, мемлекет болу үшін алдымен бейбітшілік пен тыныштық орнауы керек. Басқаша айтсақ, Түркі қағанаты рулар арасындағы даулар мен соғыстарды бітіріп, тұрақтылық орнату мақсатында құрылған еді. Олай болса, Түркі қағанатына қаратып айтылатын «*Түркі Елі*» ұғымы «*Rex Romana*» түсінігінің түрікше баламасы болады.

Қазақстанның түркілік болмысы түркі тілі және далалық дүниетанымынан көрінеді. Сондай-ақ бүгін қазақ халқының құрамына кіріп отырған және өз шежіресін сақ-ғұн-түркі дәуірінен бастайтын жүздеген ру бар. Әсіресе осы ру-тайпалар түркі мемлекеттілігінің негізгі ерекшелігі болып табылады. Зікірия Жандарбектің пікірінше, әу баста Оғыз қаған негізін қалаған түркі мемлекетінің құрылымы киіз үй тұрпатында жасалған. Бұл жерде шаңырақ- қағанды, ханды, уықтар- ру басыларын, ал кереге болса халықты білдіреді. Түркі мемлекетінің Парсы, Рим және Қытай мемлекеттерінен айырмашылығы қағандар мен хандарда абсолюттік билік болмайды. Расында да Түркі даласына саяхат жасаған өзге елдердің өкілдері Түркі мемлекетінде шешімдердің кеңес арқылы қабылданатынына назар аударады. Түркі қағанаты ыдырағаннан кейін құрылған

мемлекеттер Түркі қағанаты мемлекеттік дәстүрі негізінде қалыптасты. Бірақ уақыт өте келе өзге мәдениеттердің ықпалында қалған түркілер басқа мемлекет дәстүрлерін қолдана бастады. Мысалға, шығыстағы ұйғырлар Будда дінінің әсерінен Қытай мемлекеттілік дәстүрін қабылдады. Оңтүстікте Селчуктар парсы-араб мемлекеттілік дәстүрлерін, ал батыстағы Хазар қағанаты римдік-мусеви дәстүрлерін қабылдады.

Түркі мемлекеттілігін бастапқы кезінде қайта қалпына келтірген *Шыңғысхан* болатын. Шыңғысхан өз империясын Көктүріктер секілді «Мәңгі ел» деп атады. Бүгін моңғол деп этникалық атау ретінде қолданып жүрген сөзіміз бастапқыда саяси термин ретінде пайда болған еді. Шыңғысхан өз мемлекетін төрт ұлына бөліп берді. Шағатай мен Үгедейдің ұрпақтары билеген жерлер араб-парсы мәдениетінің ықпалында қалды және кейіннен Әмір Темірдің империясының құрамына енді. Әмір Темір өзін Шыңғыс ханның мұрагері ретінде көрседі, Әлішер Науаидің Мұхакеметұл-Лұғатайн еңбегінде көрсеткеніндей Парсы мәдени үстемдігін жеңе алмады. Шыңғысханның Төледен тараған ұрпағы Құбылай астанасын Қытайға көшіргеннен кейін түркі мемлекеттілігінің жалғасы емес, Юан әулеті ретінде Қытай мемлекеттілігінің жалғасы болып кетті.

Түркі мемлекет дәстүрін жалғастырған Жошыдан тараған Шыңғыс ханның ұрпақтары болды. Атап айтсақ, Бату құрған Алтын Орда мемлекеті түркі мемлекеттілігінің тікелей мұрагеріне айналды. Алтын Орда өзінің шырқау шегі болып табылатын Өзбек хан кезеңінде 92 баулы елден құралды. Өзбек ханның жасаған реформасы шын мәнінде Ислам мен Түркі мәдениетін яғни Ислам мен Түркі мемлекеттілік дәстүрін бітістірген Яссауи жолының ресми идеология дәрежесіне көтерілуі еді. Міне осыған байланысты Алтын Орда ыдырай бастағанда, өзін Өзбек ханның дәстүріне бекем деп білген түркі рулары Өзбекатын қабылдап, жеке мемлекет құрды. Ал Өзбек мемлекетінің ханы Әбілхайыр Яссауи жолын Нақшыбенді жолына алмастырғанда, бұған наразы болған Керей мен Жәнібек Өзбек ханның дәстүрін қолдаған рулармен Яссауи жолы негізінде яғни түркі мемлекеттілік негізінде Қазақ хандығын құрды. Расында да қазақ сөзінің мағынасына назар аударсақ, оның өзге мәдени ықпалды қабылдамаған, жат ағымдарға қарсы тұрған, өз болмысын, мәдениетін, тілін және ең бастысы төл мемлекеттілік дәстүрін сақтаған деген мағынасы бар.

Ерте орта ғасыр кезеңінде түркі тілдес тұрғындар аспан мен жерге –суға бас иіді, отты құрметтеу, өз нанымдарымен қатар зороастризм, буддизм, христиандық таралды. Тағы бір деректерде олардың аруақтарды құрметтегенін байқауға болады.

Әлем мәдениетінің, жалпы адамзат өркениетінің қалыптасуына ерекше әсер етіп, ықпал жасаған, өзіндік орны бар түркі мәдениеті жайлы көптеген мәліметке қанық болдық. Мұны түркілердің рухани мәдениеті мен Орхон-Енисей ескерткіштерінде бейнеленген Күлтегін мен Тоныкөктің қалдырған жазбаларынан ақ көреміз. Азия мен Европаны, Шығыс пен Батысты ұштастырған бұл мәдениет, көптеген өзге мәдениеттердің дамуына үлкен ықпал жасады. Қазақстан аумағын мекендеген отырықшы түркі тайпаларынан бастап, түркі мәдениеті даму процесі барысында көптеген кезеңдерден өтіп, түрлі өзгерістерге ұшырады. Түркі мәдениеті өзінің даму барысында түрлі сатылардан өтіп бүгінгі әлемге әйгілі өркениетке айналып отыр. Жалпы түркі мәдениеті жахандық мәдениет ұғымының ажырамас ең негізгі бөлігі болып табылады.

Егер Кеңес Одағы тағы бір жиырма немесе жиырма бес жыл өмір сүргенде қазақтардың ел болып есін жиюына әлдеқайда көп уақыт қажет болар еді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазақ мәдениеті – Түркі өркениетінің жалғасы, ең тұнық халі. Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел ретінде халықаралық аренада өз орнын алуы – бұл

мәдениеттің мәңгіге сақталатындығының кепілдігі. Бір мемлекеттің әлемдегі өзіндік орнын белгілейтін тек саяси құрылым ғана емес, мәдени болмыс екендігін қабылдасақ, онда кезінде Ататүріктің Еуропа мен араб-парсы әлемінің ортасында өзіндік болмыс дамыту мақсатында Түркия Республикасының негізіне Түрік мәдениетін салғанындай, бүгін Ресей мен Қытай арасында өз елдігін сақтап қалу үшін Қазақстан да Түркі мәдениетін жандандыруы керек. Қазақ елінің Түркі өркениетіне көрсетіп отырған қолдауы қазақ елінің мәдениет саясаты дұрыс бағытта ілгерлеп бара жатқандығының айқын көрсеткіші.

Бүгін *Қазақстан Республикасы* өзін Түркі қағанаты, Алтын Орда және Қазақ хандығының мұрагері ретінде таныту арқылы шын мәнінде түркі мемлекеттілігінің жалғасы екендігін жариялайды. Қазақ елінің Түркі интеграциясына көрсетіп келе жатқан күшті қолдауы, Түркі кеңесі, ТҮРІКСОЙ, Түркітілдес елдер Парламенттер ассамблеясы сынды ұйымдардағы белсенділігі осының бір айғағы. Қазақстандағы университеттерде Түркология кафедраларының жаппай ашылуы және Түркі академиясының Астанада орналасуын қазақ ғалымдары мен интеллектуалды элитасының түркі мұрасына ие болуға талпынысы ретінде түсінуге болады. Ал кезінде Көктүріктер тарапынан жетілдірген «Мәңгі ел» ұғымының Қазақстанның ұлттық идеясы ретінде жариялануы және 2015 жылы Қазақ Хандығының 550 жылдығының тойлануы Қазақстан Республикасының Түркі мемлекеттілігінің жалғасы және Түркі әлемінің маңызды орталығы екендігін тағы да көрсетіп отыр.

Әдебиеттер:

- Ахметов Ә. Түбі түркі өркениет. – Алматы: Арыс баспасы, 2009.
 Бияздықова К.А. Қазақ мәдениетіндегі адами-тұлғалық құндылықтар: монография. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2017.
 Габитов Т.Х., Затов Қ. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2012.
 Габитов Т.Х., Өмірбекова Ә.Ө. Мәдениеттер типологиясының теориясы мен әдіснамасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2018.
 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті: монография. – Алматы: Алматыкітап, 2012.
 Мәдениеттану: Оқулық. 2-басылым/ Ш.Нағымұлы. – Астана: Фолиант, 2010.

МРНТИ – 17.01.11

N.J. Mammadkhanova

Baku Slavic University, Azerbaijan, Baku

e-mail: nanasaf@gmail.com

FEATURES OF AZERBAIJANI MULTICULTURALISM

The article reflects the characteristic features of Azerbaijani multiculturalism. This topic is in demand and relevant, since multiculturalism and the preservation of national values are among the main ones in our time. Azerbaijan is a unique multinational country, harmoniously and inextricably uniting many cultural diversity, concentrating various ethnic and religious tolerance. Over the past two centuries, it has become a home for hundreds of thousands of Jews and Armenians, Russians and Germans, Kurds and Tatars. Ethnic and religious minorities settled in various provinces of the country adapted to the political and cultural environment of the region and established close ties with local residents. In this sense, Azerbaijan is a unique example of coexistence and cooperation of various peoples and religious confessions. Fire worship, Zoroastrianism, Christianity and Islam existed in this ancient land at different times.

Keywords: Azerbaijan, multiculturalism, national values, religious tolerance, ethnic and religious minorities.

Н. Дж. Мамедханова

Баку Славян Университеті, Әзірбайжан, Баку

e-mail: nanasaf@gmail.com

Әзірбайжан мультикультурализмінің ерекшеліктері

Мақалада Әзірбайжан мультикультурализмінің тән белгілері көрініс тапты. Бұл тақырып өзекті және өзекті, өйткені мультикультурализм және ұлттық құндылықтарды сақтау біздің заманымыздағы негізгі тақырыптардың бірі болып табылады. Әзірбайжан-әртүрлі этникалық және діни толеранттылықты шоғырландыратын көптеген мәдени әртүрлілікті үйлесімді және ажырамас біріктіретін бірегей көпұлтты ел. Соңғы екі ғасырда ол жүздеген мың еврейлер мен армяндардың, орыстар мен немістердің, күрдтер мен татарлардың отаны болды. Елдің әртүрлі провинцияларында қоныстанған этникалық және діни азшылықтар аймақтың саяси-мәдени ортасына бейімделіп, жергілікті тұрғындармен тығыз байланыс орнатты. Бұл тұрғыда Әзірбайжан әртүрлі халықтар мен діни конфессиялардың қатар өмір сүруі мен ынтымақтастығының бірегей үлгісі болып табылады. Бұл ежелгі жерде әуақытта отқа табынушылық, зороастризм, христиандық және ислам болған.

Түйінді сөздер: Әзірбайжан, көпмәдениеттілік, ұлттық құндылықтар, діни төзімділік, этникалық және діни азшылықтар.

Н.Дж. Мамедханова

Бакинский Славянский Университет, Азербайджан, Баку

e-mail: nanasaf@gmail.com

Особенности азербайджанского мультикультурализма

В статье нашли отражение характерные черты азербайджанского мультикультурализма. Эта тема востребованная и актуальная, поскольку мультикультурализм и сохранение национальных ценностей являются одними из основных в наше время. Азербайджан – уникальная многонациональная страна, гармонично и неразрывно объединяющая многие культурные многообразия, концентрирующая различные этнические и религиозные толерантности. За последние два столетия он стал родным домом для сотен тысяч евреев и армян, русских и немцев, курдов и татар. Этнические и религиозные меньшинства, поселенные в различных провинциях страны, приспособившись к политико-культурной среде региона и устанавливали тесные связи с местными жителями. В этом смысле Азербайджан является уникальным примером сосуществования и сотрудничества различных народов и религиозных конфессий. На этой древней земле в разное время существовали огнепоклонство, зороастризм, христианство и ислам.

Ключевые слова: Азербайджан, мультикультурализм, национальные ценности, религиозная терпимость, этнические и религиозные меньшинства.

Introduction

Multiculturalism suggests a parallel existence of different cultures. Multiculturalism is especially active in the modern political and cultural space. Various conferences, seminars, forums dedicated to this topic are held. The topic of globalization, multiculturalism and tolerance is economic, environmental, informative, culturological (art, cinema, literature, theater, etc.)- it is explored from different positions and defines a new level of dialogue between cultures and civilizations.

The main part. Multiculturalism and preservation of national values are important and relevant in our time. And the fact that modern Azerbaijan is able to maintain a balance in all areas is a unique experience that deserves comprehensive study. The phenomenon of achievements and unique experience of Azerbaijan in the field of multiculturalism should be investigated in the preservation of national values in the era of globalization.

Azerbaijan is a unique place on its territory that harmoniously and inextricably combines many cultural diversity. Azerbaijan is a multinational country with a harmonious concentration of diverse ethnic and religious tolerance. The location of Azerbaijan in the formation of Europe and Asia, as well as Western and Eastern civilization is its historical destiny and high Mission.

In this sense, Azerbaijan is a unique example of the coexistence and cooperation of different peoples and religious confessions. Fire worship, Zoroastrianism, Christianity and Islam existed on this ancient land in different periods.

Results and discussion

The history of tolerance in Azerbaijan dates back to ancient times. This is due to its location on the Great Silk Road. The inhabitants of the states located on the Great Silk Road for a long time were on friendly terms with each other and were engaged in shopping with each other. Another reason for the ancient history of tolerance in Azerbaijan is the location of various religions and religious organizations in the territory of Azerbaijan. As a result, at present, various religions and religious organizations live in peace with each other on the territory of Azerbaijan.

Also, over the past two centuries, Azerbaijan has become a home for hundreds of thousands of Jews and Armenians, Russians and Germans, Kurds and Tatars. Ethnic and religious minorities settled

in different regions of the country adapted to the political and cultural environment of the region and established close relations with local residents. Stories about the peaceful and respectful attitude of Azerbaijanis to the traditions of others soon went around the world. Many well-known personalities turned to this land to get to know the people here. Often, they witnessed strange and unimaginable hospitality for foreigners.

We can also see the guest in honor of the distinguished guest Iskander (Alexander the Great) at the palace of Barda Shah, which was engraved in the memory of the great Nizami's work on Azerbaijani hospitality [3, p. 217]. The excellence and heartlessness of the Azerbaijanis were also glorified by other luminaries. The table set in the House of Bey Mahmud of Shamakhi is included in the novel "Journey to the Caucasus" written by French writer Alexander Dumas-Great after his stay in the Caucasus [2, p. 5].

For Azerbaijanis, it is a great glory and honorable duty to show respect to the guest. This feature of the national character is more pronounced in small towns and villages. Here, whatever door you knock on and say "traveler", you can have the honor of visiting the most delicious dishes in the house and spending the night in the most spacious room of the House. To be a guest in an Azerbaijani family means to love the memorable Azerbaijani cuisine, our beautiful traditions and harmonious Azerbaijani language forever.

The collapse of the Soviet Union became a real test for the adoption of freedom of religion in this region, because as a result, the former Union republics gained religious freedom on a par with independence. One of the most important factors aimed at undermining the foundations of tolerance in Azerbaijan was the Armenian aggression, which claimed the lives of thousands of Azerbaijanis and displaced one million civilians from their native lands.

However, these events could not have a decisive influence on relations between the confessions in the Republic, and these relations received a new positive impulse with the coming to power of Heydar Aliyev.

Today, the impulse to the problems of multiculturalism in Azerbaijan is directly linked to the course of socio-cultural modernization conducted by President Ilham Aliyev. Because multiculturalism and tolerance in modern Azerbaijan is not only the commitment of every Azerbaijani to traditions, but also the policy of our state. This policy is aimed at economic, political and legal,

provision of the country with new technologies, development of modern culture and creation of a Democratic National State. It is through the efforts of the state that real conditions for multiculturalism are created. And today we can cite as an example the successful experience of Azerbaijan in the creation of multiculturalism. There are two main reasons for the effectiveness of this practice:

1) Azerbaijan has always been distinguished by its autonomy. When there were religious and ethnic conflicts in other countries, various religious and ethnic associations lived in peace in Azerbaijan, and Azerbaijan still adheres to this historical tradition today.

2) as mentioned above, today's political leadership of Azerbaijan does its best to spread the ideas of multiculturalism all over the world. The activities of the Aliyev Foundation, holding forums and conferences dedicated to multiculturalism are a clear example of what has been said in this regard.

Modern Azerbaijan is a Democratic state that has left behind large-scale economic and social reforms. The country, which gained independence and took the path of modernization, is constantly developing, keeping the pulse of time. In Azerbaijan, Baku-Tbilisi-Ceyhan is proud of the implementation of

successful transnational projects and the re-creation of the Great Silk Road. The appearance of the capital's megalopolis is changing day by day, as if demonstrating the country's desire to become an artery of the global economy.

The well-known French Orientalist Ankyl Duperron wrote: "it is not for nothing that we are looking for the homeland of ancient culture, literature and enlightenment in the Greeks and Romans. They should be sought in ancient Medes and Atropatena" [2, p. 61]. We think this idea can be continued.

Conclusion

It is necessary to look for the keys to the future global civilization in Azerbaijan, which is able to preserve the colorful cultural palette of our planet. Because Azerbaijan today has a unique experience of the coexistence of two cultural paradigms - traditional and modernist. And this practice comes from the binary idea of the "West" and "East". However, this thesis in Azerbaijan is not connected with the clash of civilizations, but with the parallel existence of both. And ThisThe experience of multiculturalism in Azerbaijan, reflected in the image of the Republic, deserves deeper attention and study.

Literature

- Aliyev I. Essay on the history of Atropatena. Baku: Azernashr, 1989, 160 P.
Dumas A. The Caucasus. Baku, Caucasus, 2010, 496 P.
Gəncəvi N. Iskendername. Baku: leader, 2004, 432 P.

МРНТИ 16.21.21

М.С. Юнусова* Казахский университет международных отношений и
мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы*e-mail: umunavar@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ПОСЛОВИЦ В ДИВАНЕ МАХМУДА КАШКАРИЙ НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Знаменитый труд «Диван Лугат ат Турк» великого тюркского ученого Махмута Кашкарий, написанный в 1072–1074 годах, является ценным первоисточником для изучения материальной и духовной культуры тюркских народов.

В данной статье были исследованы паремии в труде М. Кашкарий с точки зрения его педагогического значения. Рассмотрена познавательная и нравственная воспитательная роль пословиц. На основе исследования пословиц прослеживается общее в культурах тюркоязычных народов. В пословицах и поговорках получили отражение педагогические идеи, касающиеся рождения детей, их места в жизни народа, целей, средств и методов воспитания, поощрения и наказания, содержания обучения, трудового и нравственного воспитания, наследственности и наследования детьми черт поведения родителей, влияния окружающей среды и общественного мнения и т.д. и т.п.

На основе анализа значения зооморфизма и словарного значения зоонима рассматривается, какие качества того или иного животного отражены в пословицах.

Пословицы в труде Махмута Кашкари с компонентом-зоонимом в иносказательной форме описывают человека, его внешность, характер и взаимоотношения с родителями т.д.

Применение пословиц и поговорок направлено на мотивацию устного высказывания, развитие воображения, языковой смекалки, лингвистической изобретательности и т.д.

Ключевые слова: Махмут Кашкарий, пословицы и поговорки, педагогическая культурология, источник.

М.С. Юнусова*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.*e-mail: umunavar@mail.ru

1072-1074 жылдары жазылған Ұлы түркі ғалымы Махмұт Қашқарийдің "Диван лұғат ат түрік" атты әйгілі еңбегі түркі халықтарының материалдық және рухани мәдениетін зерттеудің құнды бастапқы көзі болып табылады.

Бұл мақалада М. Қашқарийдің еңбегіндегі паремиялар оның педагогикалық маңызы тұрғысынан зерттелді. Мақал-мәтелдердің танымдық және адамгершілік тәрбиелік рөлі қарастырылады. Мақал-мәтелдерді зерттеу негізінде түркі тілдес халықтардың жалпы мәдениеті байқалады. Мақал-мәтелдерде балалардың дүниеге келуіне, олардың халық өміріндегі орнына, тәрбиенің мақсаттары, құралдары мен әдістеріне, көтермелеу мен жазалауға, оқытудың мазмұнына, Еңбек және адамгершілік тәрбиесіне, ата-аналардың мінез-құлық ерекшеліктеріне, қоршаған орта мен қоғамдық пікірдің әсеріне және т.б. қатысты педагогикалық идеялар көрініс тапты.

Зооморфизмнің мағынасын және зоонимнің сөздік мағынасын талдау негізінде мақал-мәтелдерде белгілі бір жануардың қандай қасиеттері көрінетіні қарастырылады.

Махмұт Қашқарийдің зоонимдік компоненті бар еңбегіндегі мақал-мәтелдер адамды, оның сыртқы келбетін, мінезін және ата-анасымен қарым-қатынасын аллегориялық түрде сипаттайды.

Мақал-мәтелдерді қолдану ауызша сөйлеуді ынталандыруға, қиялды, тілдік тапқырлықты, лингвистикалық тапқырлықты және т. б. дамытуға бағытталған.

Түйін сөздер: адамгершілік тәрбие, мақал-мәтелдер, түркі тілдес халықтар.

M.S. Yunusova*

Kazakh University of International Relations and
World Languages named after Abylai Khan, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: umunavar@mail.ru

The famous work "Divan Lugat at Turk" by the great Turkic scientist Mahmut Kashkari, written in 1072-1074, is a valuable primary source for the study of the material and spiritual culture of the Turkic peoples.

In this article, the paroemias in the work of M. Kashkari were studied from the point of view of its pedagogical significance. The cognitive and moral educational role of proverbs is considered. Based on the study of proverbs, the common cultures of the Turkic-speaking peoples are traced. The proverbs and sayings reflect pedagogical ideas concerning the birth of children, their place in the life of the people, the goals, means and methods of education, encouragement and punishment, the content of education, labor and moral education, heredity and inheritance by children of the traits of parental behavior, the influence of the environment and public opinion, etc., etc.

Based on the analysis of the meaning of zoomorphism and the dictionary meaning of the zoonym, it is considered which qualities of an animal are reflected in proverbs.

Proverbs in the work of Mahmut Kashkari with a zoonym component in an allegorical form describe a person, his appearance, character and relationships with parents, etc. The use of proverbs and sayings is aimed at motivating oral utterance, developing imagination, linguistic ingenuity, linguistic ingenuity, etc.

Keywords: Mahmud Kashgari, Divan ü L üğat-it-Türk, source, pedagogical value. zoonym component

Введение

Настоящее и будущее нашего общества и государства определяются духовно-нравственным здоровьем народа, бережным сохранением нравственных идеалов, развитием его культурного наследия, уважением к историческим и культурным традициям.

Вопросы нравственности во все времена волновали представителей философской мысли. Например, Аристотель называл нравственным человека, наделенного такими качествами, как справедливость, мужественность, благоразумность. В условиях, обновляющихся в нашей стране социальных отношений, демократизации и свободы общества исключительно важно, с самого детства формировать общую культуру будущей личности. Одним из приоритетных направлений в современном образовании является нравственное развитие личности ребенка, формирование у детей нравственных мотивов поведения, приобщение детей к общечеловеческим ценностям.

Особое значение в формировании нравственных представлений у детей имеет обращение к устному народному творчеству, фольклору.

Пословицы и поговорки, наилучшим образом открывают и объясняют детям жизнь общества и природы, мир человеческих чувств и взаимоотношений. Фольклор, как устное народное творчество развивает мышление и воображение

ребенка, формирует навыки общения с окружающими, обогащает его эмоции, позволяет ребенку легко и естественно приобщиться к народным традициям и проявить себя.

В пословицах и поговорках получили отражение педагогические идеи, касающиеся рождения детей, их места в жизни народа, целей, средств и методов воспитания, поощрения и наказания, содержания обучения, трудового и нравственного воспитания, наследственности и наследования детьми черт поведения родителей, влияния окружающей среды и общественного мнения и т.д. и т.п. Выражение в пословицах и поговорках общественного мнения о воспитании для народной педагогики имеет принципиальное значение, ибо, как считал К.Д. Ушинский, где нет общественного мнения о воспитании, там нет и общественного воспитания.

Обзор литературы

С. И. Гессен уже в XX столетии провозглашает: образование – это культура индивида. Из чего следует утверждение: «Сколько культурных ценностей, столько и видов образования» [1]. Примеры, свидетельствующие о фактах отождествления педагогики и культуры, приводятся в книге известного языковеда Р. А. Будагова «История слов в истории общества» [2], который констатирует, что долгое время культура воспринималась как приобретение знаний

(культура знаний), совершенствование письменности (культура языка), выработка правил поведения (культура поведения). Так, для Д. Вико (1668–1668), основателя философии истории и этнологии, «культура только «воспитание» («обработка»), а не культура в более позднем осмыслении» [3].

По справедливому замечанию В.Л. Бенина, «поскольку культура есть концентрированный опыт предшествующих поколений, она позволяет каждому человеку не только усваивать этот опыт, но и участвовать в его преумножении. Уже в силу первого из двух упомянутых моментов культура, с одной стороны, и образование (воспитание), с другой стороны, не могут быть обособлены друг от друга» [4].

В наследии выдающегося учёного, лексикографа, грамматиста и диалектолога Махмут Кашкарий (Қашқәрий) (Махмут ибн аль-Хасан ибн аль Мухаммад аль-Кашкарий) 700 страничной работе «Словарь тюркских наречий» в качестве примеров художественного словоупотребления в нем содержится богатейшая россыпь отрывков из известных в те времена стихотворных текстов, пословиц, поговорок.

Материалы и методы

Работа явилась результатом многолетних странствий автора по областям, населённым тюркскими племенами. «Хотя я происхожу из тюрков, которые говорят на самом чистом языке, которые по происхождению и роду своему занимают самое первое место я пядь за пядью исходил все селения, степи тюрков. Я полностью запечатлел в уме своём и живую и рифмованную речь тюрков, туркмен, огузов, чигилей, ягма, кыргызов. И вот эту книгу после столь долгого изучения и поисков я написал самым изящным образом, самым ясным языком» [5].

В диване использованы паремии многих народов. В произведении мы получили отражение педагогические идеи и опыт народа, обогащенные авторским талантом. По мнению Нарынбаева А.И., в “лугате” отражены “общечеловеческие моральные нормы ценности и идеалы, выработанные трудящимися в течение истории... К таким гуманистическим принципам относятся идеи добра, милосердия, справедливости, равенства, братства, уважения и любви к человеку... В центре социально-этической мысли автора “Словаря” находится человек, его предназначение и место в мире, его потребности, интересы

и мысли, его прошлое, настоящее и будущее... Оуждая жестокость в морально-этических взаимоотношениях между людьми, Кашкарий призывает их быть гуманными друг к другу... Кашкарий считал, что смысл жизни человека – в труде, добрых делах и высоконравственных поступках...” [6] “*Әмгәк әкиндә қалмас – әмгәк бекар кәтмәс*”. (65 б.) Труд бесследно не проходит. “*Тикмәгинчә үнмәс тиләмәгинчә булмас – тикмигичә үнмәс, тилимигичә тепилмас*”, йәни, дәрәк тикилмигичә үнмәйду, мурат-мәхсәт издәнмигичә қолға кәлмәйду. Бу мақал бирәр ишта көзләнгән мәхсәткә йетиш үчүн тиришиш лазимлигиға үндәп ейтилиду. (187 б.) Для того того, чтобы достичь хороших результатов, нужно очень стараться.

Результаты и обсуждения

У всех народов трудовое воспитание является главной задачей педагогики, что получило отражение и в пословицах.

Считая труд основным фактором физического, умственного развития и нравственного совершенствования подрастающего поколения, народ не ограничился только его оценкой, образным и многоплановым раскрытием его общественной роли. Народом была создана оригинальная система трудового воспитания, которая включала в себя реализацию определенных задач, общих для всех народов, но каждым народом решаемых специфически, в соответствии со своеобразными общественно-экономическими условиями жизни и быта.

Поговорки и пословицы, отмеченные автором «Диван лугати ат-тюрк» [5] — один из самых активных /и широко распространенных памятников устного народного поэтического творчества. В них народ на протяжении веков обобщал свой социально-исторический опыт. Как правило, они имеют афористическую форму и поучительное содержание, выражают думы и чаяния народа, его взгляды на явления общественной жизни, его эмпирически сложившиеся представления о воспитании молодого поколения. Народ отобрал в своей многовековой истории все ценное в педагогическом отношении в практике семейного воспитания многих поколений и выразил его в форме поучительных афоризмов.

Пословицы и поговорки оказались интересны исследователям в аспекте воплощения в них как устойчивых фразеологических народно-психологических

логии и философии, того, что В.Гумбольдт в своё время назвал народным духом, духовной самобытностью.

Наличие органической связи между педагогикой и культурой однозначно признается этнической психологией. Так, М. Мид убеждена, что «...именно культура является главным фактором, который учит детей, как думать, чувствовать и действовать в обществе» [7].

Конечной целью пословиц всегда было воспитание, они с древнейших времен выступали как педагогические средства. С одной стороны, они содержат педагогическую идею, с другой – оказывает воспитательное влияние, несут образовательные функции повествуют о средствах, методах воспитательного влияния, соответствующих представлениям народа, дают характеристические оценки личности, содержат призыв к воспитанию, самовоспитанию и перевоспитанию, осуждают взрослых, пренебрегающих своими священными обязанностями-педагогическими и т.д.

Наиболее распространенная форма пословиц – наставления. С педагогической точки зрения интересны наставления трех категорий: поучения, наставляющие детей и молодежь в добрых нравах, в том числе правила хорошего тона: “*Ташиг исрумаса өпмиш кэрэк – таши чанигили болмиса, сөйүш керэк*”. (82 б.) Для того, чтобы найти общий язык, нужно вежливо общаться. Ол мана сув ичтүрди – у мана су ичтүрди; башкилардиму шундак (ичтүрүр – ичтүрмэк); “Сүт бэрмәскә сүт бэр” (95 б.) Тому кто делает зло, возвращай, добром.

Наставления, содержащие педагогические советы, констатирующие результаты воспитания, что является своеобразной формой обобщения педагогического опыта:

Все это свидетельствует о том, что народ свои педагогические рекомендации сложил и выразил, руководствуясь потребностями жизни, реагируя на разнообразные проявления условий материальной жизни общества. Н-р *Путун өмлүг қанча қолса олтурур*. (96 б.) В пословице говорится, что правдивого человека, не можешь очернить.

С детства посредством воспитания закрепились отношения внутри общины, основанные на строгом подчинении отцу, главе рода, общины, племени. Идея беспрекословного подчинения и одновременно отеческого покровительства является одной из стержневых для всей системы воспитания древних тюрков.

В фонде паремий почти всех языков значительную часть составляют устойчивые словосочетания, содержащие в своём составе наименования животных, или зоонимы.

В Диван лугати ат-тюрк такие пословицы являются одной из наиболее продуктивных групп, при этом любой зооним может служить в качестве оценочного определения человека (волк, тигр, лошадь, заяц, медведь, и т.д.), т.е. выступать в функции зооморфизма. На основе анализа значения зооморфизма и словарного значения зоонима рассматривается, какие качества того или иного животного отражены в пословицах.

Пословицы с компонентом-зоонимом в индизнаказательной форме описывают человека, его внешность, характер и т.д. Н-р “*Қаз қолса өрдәк көлиг игәнүр*”. (64 б.) Если из озера улетает гусь, то его место может занять утка, которая не может летать. “*Тай ататса ат тинур оғул әрәсә ата тинур* – тай ат болса, ат тинур, оғул әр болса ата тинур” (92 б.) Когда жеребенок подрастает, то лошадь отдыхает. Если дома подрастает сын, то отцу подходит подмога. “*Қул яғи, ит бөри – қул йега, ишт бөрә*”. (124 б.) Раб в семье в любом удобном случае хочет убежать, а собака хозяина как волк может защищать. “*Қарға қарисин ким билир киши аласин ким тапар – қагиниң қарисни ким биләр, кишиниң алисини ким тапар*”. (151 б.) То, что ворона старая кто может узнать, а какая душа человека, кто может познать. “*Язидақи сүвлин әзәргәли әвдәки тақағу ичгинма – қирдики қирғавулни овлаймән дән, өйдик тохуни қолдин чиқирип қойма*” (157 б.). Охотясь за не достигаемым, потеряешь то, что есть в руках. “*Болдақи өкүз бузағу ара бәлгүлүг – өкүз болидиған кала мозай чеғидинла бәлгүлүк*”. (180б.). Можно понять каким быком станет, еще когда он был теленком. Это намек на воспитание будущего поколения. “*Арслан көкрәсә ат азақи тушалыр – арслан һөкирисә ат айиғи калвалишиду* (чүшилип қалиду). (219б.) Когда рычит лев, все животные трясутся. Нужно знять свои возможности перед тем, что делать.

Образы животных во многом перекликаются, потому что тюркские языки являются родственными. Схожесть образов животных в пословицах идентичность морально-нравственных проблем народов и человечества в целом.

Идею о том, что духовное богатство важнее материального, которая, несомненно, была одной из главных на протяжении многих веков в нашей народной педагогике, донесли до нас эти пословицы и поговорки.

Рассматривая пословицы и поговорки как «цвет народного ума», как педагогическую культурологию, следует обратить внимание на их ярко выраженный нравственно-поучительный характер.

С помощью нравственных пословиц детям прививаются такие качества, как ответственность, совесть, любовь, а также умения культурно общаться и не совершать проступков, которые приводят к негативным последствиям. Однако важно не только обсуждать выражения, но и обсуждать их. Это поможет развить умение читать между строк и мыслить вместо того, чтобы ограничиваться поверхностным смыслом услышанного или прочитанного.

Таким образом, используя иронию в пословицах, народ, соблюдая определенный педагогический такт, обращает внимание на людские слабости, пороки и недостатки, пробуждает желание и стремление устранить эти недостатки.

Невозможно не согласиться с мнением В. П. Аникина о том, что не каждое высказывание могло с течением времени превратиться в пословицу, изречение могло войти в широкое употребление, только согласовавшись с мыслями практически целого народа. [8].

Пословицы также раскрывают черты характера человека, взаимоотношения в семье, обществе и т.п. Многочисленные характерологические пословицы интересны тем, что свойства оцениваются в них по поступкам и действиям, рассматриваются в связи с воспитанием. “Күлкүл үргүнчә көз үрсә йәг – күл пүвдигичә, чоғ пүвдигән түзүк” (124 б.). В пословице говорится о том, что чем золу сдувать, нужно было огня раздувать. Пословица агитирует заниматься большими делами, чем возиться мелкими.

Подрастающее поколение — будущие кормильцы и защитники — должны были не только овладевать необходимыми знаниями и навыками, но и обеспечить преемственность тех обычаев и традиций, которые господствовали у тюркских народов: *Күч әлдин кирсә төрү түңлүкән чиқар* – зорлук-зомбулук ишиктин кирсә, инсап вә кайдә-йосун түңлүктин чиқар” (чиқар – чиқмак). (186 б.) В пословице говорится о том, что если насилие входит в дверь, миролюбие, человечность вылетает из трубы. “Көкгә сағурса йүзгә түшүр – көккә (асманга) түкүрсә, үзгә чүшәр”. Пословице говорится о том, что нельзя плевать в небо, плевок упадет в твое лицо, т.е. нельзя со взрослыми ругаться, не с уважением относиться к ним, пострадаете сами.

По содержанию пословицы мудры, по форме прекрасны, употребляются они умно, уместно, умело. Основное же назначение их все-таки в нравственном воспитании.

В пословицах отразились представления о моральных качествах человека, утверждается мысль о том, что человек воспитуем и обучаем, что самое ценное человеческое качество – доброта, и его надо прививать, необходимо учить, так как причиной многих человеческих пороков является незнание, невежество. Доброта есть умение хорошо поступать, а хорошо поступать умеет тот, кто знает, как именно надо поступать. Пословицы учат ценить добрые дела, людей, которые их совершают, стремиться самому быть добрым, понимающим, милосердным.

Рассматривая пословицы и поговорки как «цвет народного ума», как педагогическую культурологию, следует обратить внимание на их ярко выраженный нравственно-поучительный характер.

Важный педагогический смысл имеет народное мнение о результатах воспитания, это оценивающие суждения о людях, о чертах их личности: “Әрдәм баши тил – әдәп-әхлакниң беши тил”. Чүнки, чирайлик сөзләйдиған киши аброй тапиду. (65 б.) Красивая речь, залог сохранности головы, т.е. речь человека – это отражение его воспитанности. “Тилин түгмишни тишин язмас – тил билән түгүлгән чиш билән йешилмәс”. (187б.) Сказанное, нельзя решать зубами.

Многие пословицы и поговорки про детей способны открыть глаза на некоторые жизненные моменты. В некоторых вы узнаете себя в детском возрасте. Время идет и жизнь меняется, но к пословицам и поговоркам это не относится. Они по-прежнему актуальны и будут таковыми ещё долго. Так в нем подчеркиваются важность и сила семьи, важность гармонии, покоя в ней. Мир и согласие в родном доме зачастую дороже денег, материальных ценностей.

Выводы

Вся история развития человеческого общества строилась на взаимоуважении, взаимопомощи и солидарности. Человек не выживет в одиночку, он погибнет. Родители, старшие воспитывают, учат молодое поколение, передают ему умения, навыки, накопленный опыт предыдущих поколений. Всё это может происходить при условии, когда люди общаются, трудятся в едином коллективе. Если человека лишит этих

условий, то он в редком случае сможет выжить, но при этом его трудно будет назвать полноценным членом общества.

Слова родителей оцениваются так же высоко, как и живая народная мудрость многих поколений. Родители как воспитатели в данном случае выступают от имени народа, как связующее звено между детьми и народом, подрастающим поколением и уходящим.

Идея беспрекословного подчинения и одновременно отеческого покровительства является одной из стержневых для всей системы воспитания тюркских народов. Положительные и отрицательные черты личности по пословицам представляются как цели воспитания и перевоспитания, предполагающие всемерное улуч-

шение поведения и характера людей. При этом примечательно, что все народы признают беспредельность человеческих совершенств. Любой человек, как бы он ни был совершенен, может подняться еще на одну ступеньку совершенства. Эта ступенька ведет не только человека, но и человечество к прогрессу. Многие пословицы и поговорки являются мотивированными и аргументированными призывами к самосовершенствованию.

Таким образом, в самом композиционном построении пословиц видна их педагогическая целесообразность, рассчитанная не просто на усвоение истин, но и на то, чтобы они стали неписаными законами жизни, оказывали прямое влияние на воспитание и формирование личности.

Список литературы

- Акимова О. Б., Верещагина И. П. Образование и наука. 2008. No 1 (58) с. 31–32
- Аникин В. П. Предисловие // Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. М., 1966. 544 с., С. 3
- Бенин В. Л. Педагогическая культурология. Курс лекций: Учеб. пособие. – Уфа: Изд-во Башк. гос. пед. ин-та, 2004. – 515 с. с. 84
- Будагов Р. А. История слов в истории общества. – М.: Просвещение, 1971. – 270 с.
- Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – 448 с. С.35
- Махмут Қашқәрий. Түркий тиллар дивани. – Алмута: Мир нәшрият өйи, 2018. 512 б. 3.
- Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – С. 48–59, 147–171, 259–274. с. 48–49
- Нарынбаев А.И. из общественной древней и средневековой истории уйгуров. Бишкек, 1994 г.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

Басқарма төрағасы-әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры
Түймебаев Жансейіт Қансейітұлының ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗІ..... 3

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО Председателя Правления-Ректора Казахского национального
университета имени аль-Фараби **Түймебаева Жансеита Кансеитовича** 4

1-бөлім **Тіл білімі**

Section 1 **Linguistics**

Раздел 1 **Языкознание**

Амирова Г.О., Боранбаев С.Р.
Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-адаб» еңбегінің тілдік ерекшелігі 6

Асабаева А.М.
Тәуелсіз Қазақстанның лингвомәдени жағдайы: салыстырмалы талдау 14

Базарбаева А.С.
Понятия «ұлт», «халық» в качестве маркеров восприятия русского человека 20

Бүркімбаева Ш.Д.
Көне ұйғыр және қазіргі қазақ тілдерін құрылымдық тұрғыдан салыстыру
(«Бүгү Қағанның манихейзмді қабылдауы» атты көне ұйғыр тіліндегі мәтін негізінде)..... 27

Dikhanbayeva A., Dikhanbayeva A.Ye.
The category of Beingness in the Monument of «Irq Bitig» 35

Кортабаева Г.К., Мұратбекова Ж.Е.
Қазақ және қытай жұмбақтары: түр-түс атауларының тілдегі көрінісі..... 44

Құлмаматов Д.С.
Ориентализмы в старых русских переводах хивинских челобитных XVII в.
(дороги, зарбаф, зендень, камка, киндяк, кумач)..... 51

Өмірзақова А.К., Тұрбекова С.А.
Құрмалас сөйлемдердің тарихи дамуы мен зерттелуі..... 56

Салқынбай А.Б., Асенова А.Х.
Қазақ және ноғай тілдеріндегі ортақ ерекшеліктер..... 63

Сүлейменова Э. Д., Мусабекова У.Е.
Түркі атауларының туындылары: қазіргі орыс тіліндегі ортологиялық бейімделу..... 70

Тлегенова Г.Б.
Алланың көркем есімдерінің ұлттық антропонимдік жүйедегі репрезентациясы 75

2-бөлім **Әдебиеттану**

Section 2 **Literary Criticism**

Раздел 2 **Литературоведение**

Алтыбаева С.М.
Степное знание турков в эстетической рефлексии..... 82

Гасымова С.Дж.
Традиции чеховской сатиры в творчестве азербайджанских писателей
(на материале творчества Джалила Мамедкулизаде)..... 93

<i>Жанабаев К., Шаймерденова Н.Ж., Тургенбаева А.Ш.</i> Эпические формулы в поэзии жырау XV-XVIII веков как средство изучения тюркской мифологии	100
<i>Каиржанова А.Т.</i> Способы вербальной репрезентации концепта «Кочевник» в художественной картине мира Б. Каирбекова	108
<i>Қожахметова А.Қ.</i> Поэтикалық мәтін тіліндегі сөз синергиясын тану.....	117

3-бөлім
Тіл мен әдебиетті
оқытудың әдістемесі

Section 3
Methods of teaching
language and literature

Раздел 3
Методика преподавания
языка и литературы

<i>Алимжанова А.Ш., Шаймерденова М.Д.</i> Национально-духовные ценности в казахской художественной культуре.....	123
<i>Амирова М.О.</i> Түркі кезеңіндегі жерлеу ғұрпындағы ыдыстың түрлері.....	135
<i>Аскарова К.И.</i> Қазақ мәдениеті-түркі мәдениетінің жалғасы.....	141
<i>Matmadkhanova N.J.</i> Features of Azerbaijani multiculturalism.....	146
<i>Юнусова М.С.</i> Влияние пословиц в диване Махмуда Кашкарий на нравственное воспитание детей.....	149

Журналдағы мақалалардың мазмұнына авторлар жауапты.
The authors are responsible for the content of the articles.
Ответственность за содержание статей несут авторы.